

Влада Александра Обреновића, књига трећа, 1936.

Садржај

Глава XI. Краљева женидба

Глава XII. Априлски устав

Глава XIII. Враћање на лични режим

Глава XIV. Крај династије

Глава XV. Општи поглед на владу

Обреновића

Прилози

Штампарски завод „Орао“ — Београд, Топличин венац 4
За штампарију Петар Радоичић

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ

ВЛАДА АЛЕКСАНДРА ОБРЕНОВИЋА

КЊИГА ТРЕЋА

БЕОГРАД

ИЗДАВАЧКО И КЊИЖАРСКО ПРЕДУЗЕЋЕ ГЕЦА КОН А. Д.
12, КНЕЗ-МИХАИЛОВА УЛИЦА, 12

—
1936

ОД ИСТОГ ПИСЦА У ИСТОЈ ЗБИРЦИ

1. ВОЂИ ФРАНЦУСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ
2. ПОЛИТИЧКЕ И ПРАВНЕ РАСПРАВЕ I
3. ПОЛИТИЧКЕ И ПРАВНЕ РАСПРАВЕ II
4. ПОЛИТИЧКЕ И ПРАВНЕ РАСПРАВЕ III
5. УСТАВОБРАНИТЕЉИ
6. ДРУГА ВЛАДА МИЛОША И МИХАИЛА
7. ВЛАДА МИЛАНА ОБРЕНОВИЋА I
8. ВЛАДА МИЛАНА ОБРЕНОВИЋА II
9. ВЛАДА МИЛАНА ОБРЕНОВИЋА III
10. ВЛАДА АЛЕКСАНДРА ОБРЕНОВИЋА I
11. ВЛАДА АЛЕКСАНДРА ОБРЕНОВИЋА II

29571

САДРЖАЈ

Страна

<i>Глава XI. Краљева женидба</i>	1
--	---

Планови с немачком принцемом 1 — Александрова одлука да се вери с Драгом Машин 3 — Оставка Ђорђевићеве владе 6 — Неуспели покушај с владом Николе Христића 10 — Узбуна јавног мњења 11 — Јовановићева влада 14 — Краљ и официри 15 — Држање Миланово 19 — Покушаји да се Драга популарише и царско кумство 21 — Историја Александрове љубави 26 — Улога Русије 33 — Какав се Александар показао приликом своје женидбе 39 — Краљица Драга 43 — Мере против Милана и гоњење Драгиних противника 50 — Александров испад против мајке 58 — Објава Драгине трудноће 60 — Држање грађанства и војске 63 — Нов правац у спољашњој политици 65 — Ублажавање личног режима 68 — Састаanak Скупштине и осуда краља Милана 70 — Нови закони: судски 73 — привредни и финансијски 75 — војни 81 — Буџет 86 — Добијање коте за уједињени зајам 88 — Смрт краља Милана 91.

<i>Глава XII. — Априлски устав</i>	98
--	----

Русија и радикали после Миланове смрти 98 — Вујићева влада, Априлски устав, и напредњачко-радикални

VIII ВЛАДА АЛЕКСАНДРА ОБРЕНОВИЋА

Страна

споразум 100 — Главне одредбе Априлског устава 107 — Странке према том Уставу 115 — Расцеп у радикалној странци 118 — Драгина лажна трудноћа 123 — Питање престолонаследства 132 — Избори за Скупштину и Сенат 138 — Нови закони: о изборима чланова Народног представништва 145 — о штампи 148 — о зборовима и удружењима 151 — о општинама 155 — о Државном савету 158 — о средњим школама 161 — о изменама у Казненом закону 167 — о железницама 170 — о шумама 171 — о задругама за узajамно помагање 176 — о монополу дувана 179 — Буџет 180 — Зајам за исплату летећег дуга 184 — Спољашња политика: Споразумевње с Бугарима 191 — Македонски комитет и Светислав Симић 194 — Веридба црногорског кнежевина Мирка 200 — Затегнутост с Аустријом 201 — Односи с Турском и заоштравање арнаутског питања 204 — Руска премоћ у Београду 210 — Борбе у Скупштини 214 — Напади на краља 219 — Опозициона штампа 221 — Домановићева *Страдија* 223 — Краљево држање у новим приликама 226 — Ћачке демонстрације у Сенату 234 — Алавантићев упад 237 — Незадовољство међу официрима 241 — Вујић као шеф владе 246 — Напредњачко-радикално трење 247 — Пашићева игра 251 — Краљево нерасположење према радикалима 257 — Одлагање краљева пута у Русију 260 — Велимировићева влада 263.

Глава XIII. Враћање на лични режим . . 269

Џинџар Марковићева влада 269 — „Четврта странка“ 275 — Борба у штампи 277 — Мартовски метежи 280 — Ко је за њих крив? 286 — Њихов утисак на краља и на јавно мишљење 293 — Државни удар од 25 марта 297 — Скупштински избори 302 — Ламсдорфова мисија 311 — Александрови покушаји приближења Аустрији 316 —

Арнаутско и македонско питање 320 — Александрова
ратоборност 324 — Односи између краља и краљице 329.

Глава XIV. Крај династије 338

Официрска завера и њени узроци 338 — Почетак за-
вере 343 — Грађански завереници 344 — Питање новог
краља и држање Русије и Аустрије 345 — Вођи официр-
ске завере 350 — Политички правац завере 353 — Њен
план 356 — Краљева узнемиреност 359 — Погибија Алек-
сандра и Драге 362 — Оцена Александрове владе 374
— Оцена његове личности 377.

*Глава XV. Општи поглед на владу Обре-
новића* 383

Обреновићи 383 — Русија и Аустрија 388 — Политичке
странке 396 — Друштвене групе 403 — Вођи и идеје 415
— Закључак 424.

Прилози 435

(13) Обраћање краљице Наталије у католичанство —
(14) Мартовски метежи. — (115) Чариковљеви мемоари.

СКРАЋЕЊА:

Аустроугарски посланик = Извештаји аустријског посланика, у Београду министарству иностраних дела у Бечу, (датуми по новом календару).

Васић = Драгиша Васић, Деветсто трећа — мајски преврат (1925)

Живановић = Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века. Написао Живан Живановић. Четири књиге (1923—1925).

Ђорђевић = Д-р. Владан Ђорђевић, Крај једне династије. Прилози за историју Србије од 11 октобра 1897 до 8 јула 1901. Три књиге (1905—1906).

Јовановић = Алекса С. Јовановић, Министарство Алексе С. Јовановића. Податци о политичким догађајима у Србији од 8 јула 1900 до 21 марта 1901 (1906).

Маршићанин = Божо К. Маршићанин, Управитељеве белешке. Две књиге.

Недељковић = Историја српских државних дугова од Д-ра Милорада Недељковића (1909).

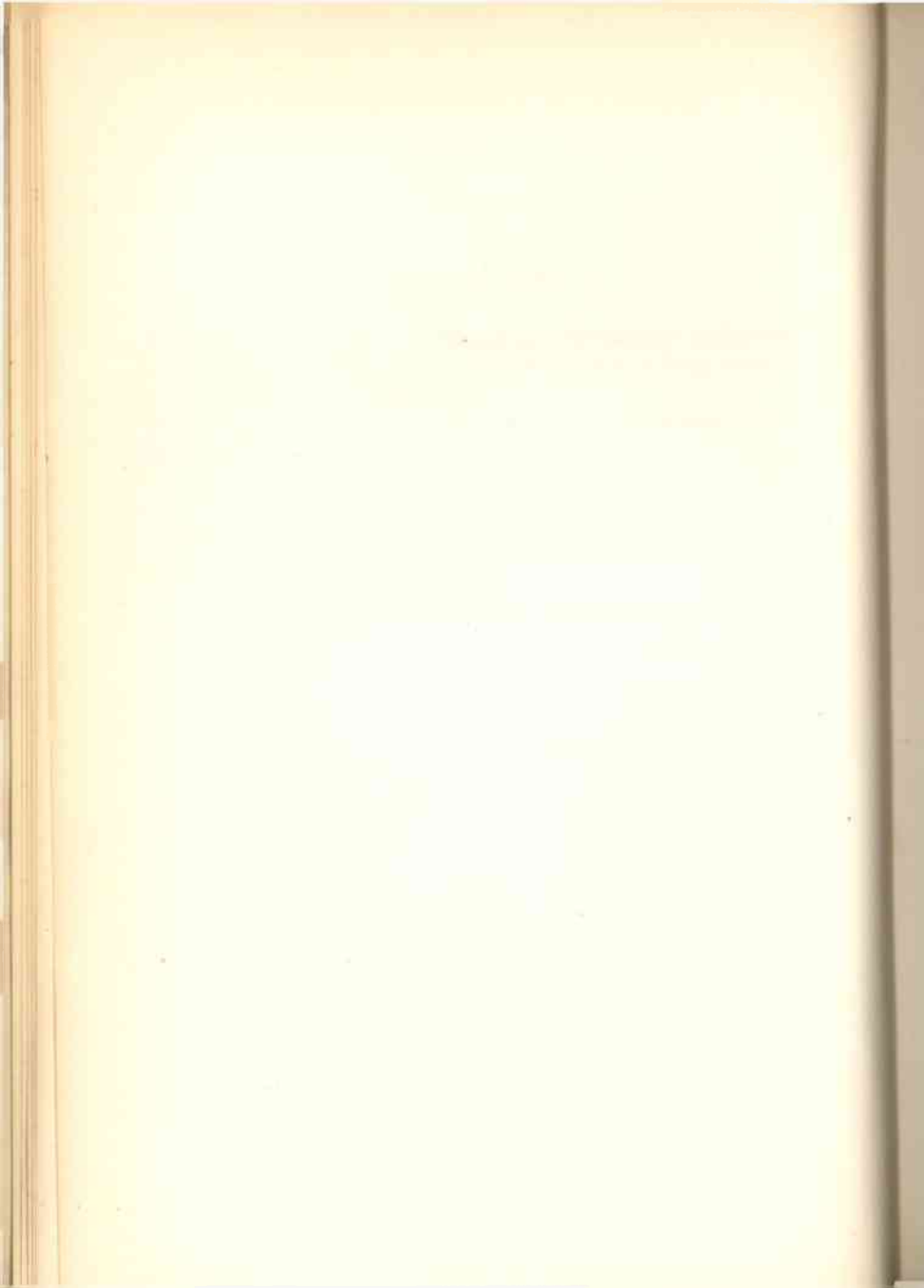
Новаковић, Двадесет година = Стојан Новаковић, Двадесет година уставне политике у Србији (1883—1903). 1912.

ПОГРЕШКА:

Књига друга. Стр. 76, врста 14 оздо, место *а* треба и *увећан*.

ВЛАДА АЛЕКСАНДРА ОБРЕНОВИЋА

III

ГЛАВА XI. КРАЉЕВА ЖЕНИДБА.

I.

Женидба краља Александра била је једна од главних брига краља Милана, као што је била једна од главних брига и краљице Наталије. И Милан и Наталија уносили су у ту женидбу своје политичке рачуне. Наталија је гледала да ороди свога сина с руским двором; када није могла добити за њ руску принцезу, она се задовољавала и црногорском, јер је црногорска династија стајала код Руса у великој милости. Милан је гледао да ожени свога сина немачком принцезом; на тај начин династија Обреновића, па с њоме и Србија била би коначно привезана за Тројни савез. Наталија, приликом свог бављења у Србији 1895/7, није имала среће са својим женидбеним плановима. Сада је дошао ред на Милана да проба срећу.

Краљ Александар, заљубљен у Драгу Машин, није озбиљно мислио на немачку принцезу, али није хтео да квари оцу вољу, и пуштао га је да

му тражи младу у Немачкој. После Ивањданског атентата и Милан и Ђорђевићева влада навалили су да сврше што пре с краљевом женидбом. Ивањдански атентат показао је да је династија окружена непријатељима; краљ Александар мора што пре добити наследника, — иначе, један револверски метак може учинити крај у исти мах и њему лично и династији Обреновића... Почетком 1900 краљ Александар је изјавио да се коначно одлучио на женидбу с немачком принцезом. Принцеза на којој се избор његовог оца зауставио, била је Александра од Шаумбург-Липе. То је била једна од мањих принцеза, без мираза, али како су се аустриски и немачки цар занимали за њен брак са српским краљем, изгледало је да ће јој они саставити мираз. Аустро-угарски министар иностраних дела, граф Голуховски замољен је не само од краља Милана, него и од краља Александра да посредује између нашега двора и кнежевске куће Шаумбург-Липе: ово посредовање аустро-угарског министра показивало је најбоље велики политички значај који се Александровој женидби придавао. У јуну 1900 краљ Милан са писменим овлашћењем свога сина имао је да доврши претходне преговоре; он је то учинио; после тога остало је само да се момак и девојка виде. То је требало да буде августа у Карлсбаду. Краљ Милан је нестрпљиво очекивао синовљу веридбу: тек после тога могао би одах-

нути душом, јер утицај Тројног савеза, а и његов лични био би потпуно обезбеђен у Србији.

У публици се мало знало о свему овоме, и како су и краљ Милан и први министар Ђорђевић били отишли у стране бање, то се мислило да скоро неће бити никаквих крупнијих новости. Режим од 11 октобра, који је како тако претурио преко главе Ивањдански атентат, чинио се учвршћен бар за неко време.

Осмога јула, по подне, сасвим изнебуха, пуче прво глас да је влада дала оставку, па онда да се краљ Александар верио са госпођом Драгом Машин. Службене потврде није било ни за један ни за други глас, али пред кућом Драге Машин обрела се одједном стража: по томе се закључивало да је глас о веридби истинит.

И доиста, докле је краљ Милан спремао на страни женидбу свога сина са принцезом од Шаумбург-Липе, његов син спремао је истовремено своју женидбу са госпођом Машин. До трећега јула нико ни од владе ни од дворског часништва није био посвећен у његове намере. Тога дана он се поверио маршалу двора, мајору Љубомиру Лешјанину; по Лешјанинову савету, поверио се и своме секретару др. Војиславу Вељковићу; и Лешјанин и Вељковић одвраћали су га од женидбе. Петог јула краљ је разговарао са начелником команде активне војске, ђенералом Димитријем Цинцар-Марковићем: од њега је, после три дана

ломљења, ишчупао обећање да ће га помагати.¹ Шестог јула краљ се обратио на министра унутрашњих дела Ђорђа Генчића: код њега је ударио исто онако на отпор као код Вељковића и Лешјанина. Седмог јула краљ је разговарао са заступником председника министарског савета Вукашином Петровићем, који му је, иако се није договарао са Генчићем, говорио исто онако као и Генчић. Тог истог дана краљ је имао на вечери три ђенерала: Јована Мишковића, Драгутина Франасовића, Михаила Срећковића. Пошто им је саопштио да је његова женидба са Драгом Машин коначно одлучена, питао их је да ли може на њих рачунати. Мишковић, његов негдашњи васпитач, одговорио је да може, „јер га воли као своје дете“. Срећковић се изражавао неодређено, „али у пријатељском духу.“ Франасовић је рекао да његова нога неће више прекорачити дворски праг.²

Краљ Александар ишао је смотрено и полако: уводио је људе једног по једног у своје планове,

¹ Овако је забележено у дневнику Вукашина Петровића, вид. Ђорђевић, III, 612. Удовица ђенерала Џиндар-Марковића, у забелешкама објављеним у „Политици“ 1926, тврди на против, да се Џиндар-Марковић до краја одупирао краљевој женидби. Нама се Петровићево казивање чини вероватније, јер Џиндар-Марковић није приликом краљеве женидбе стављен у пензију, заједно с оним ђенералима који су се женидби противили и тиме навукли на себе краљев гнев. За Петровићево казивање има потврде у забелешкама Ђорђа Симића и у извештајима аустро-угарског посланика.

² По забелешкама ђенерала Јована Мишковића,

говорио са сваким у четири ока (она три ђенерала саставио је на вечеру, како изгледа, тек пошто је прво са сваким посебно разговарао). И Вукашин Петровић и Ђорђе Генчић причали су да их је краљ, пре него што ће им рећи своју тајну, терао да му се закуну на икону да га неће одати. Краљ је гледао да обезбеди себи потпору дворских часника, ђенерала, чланова владе. Од чланова владе кушао је прво оне које је држао за Миланове људе, Генчића и Вукашина. За Владана Ђорђевића мислио је да ће заједно са краљем Миланом бити противан његовој женидби са Драгом, и већ је тражио новог министра председника: тиме би се објашњавало што је већ шестог јула увече Никола Христић био у двору. Један дан раније краљ је позвао депешом неколико посланика из народа, које је вероватно као и министре и ђенерале хтео унапред придобити за женидбу. Отпор, на који је наишао код министара и дворских часника, није га поколебао, јер после разговора са ђенералима Цинцар-Марковићем, Мишковићем и Срећковићем осећао се са војском сигуран. Седмог јула увече написао је своме оцу у Карлсбад једно писмо у коме је и њему рекао све. То је писмо требао лично да однесе пуковник Ћирић, главни Александров помагач приликом првоаприлског преврата. Краљ Александар јамачно није тражио од оца родитељски благослов, него га је стављао пред свршени чин.

Међутим радња против његове женидбе већ је отпочела. Шестог јула, одмах после разговора са краљем Александром, Генчић је депешом позвао краља Милана натраг у земљу. Везан заклетвом према краљу Александру, Генчић није извештавао краља Милана шта је уствари, него је само наговештавао неку „неизбежну опасност и катастрофу“. Генчићеву депешу Милан је имао седмога јула ујутру: да је одмах кренуо на пут, могао је осмога бити у Београду. Уместо тога Милан је одговорио Генчићу да без знања и воље краљеве не може доћи.

Вукашин Петровић, после разговора с краљем, није ништа јављао Милану, него је сазвао министарску седницу за осми јули. Кад су министри чули да краљ хоће да се жени Драгом Машин, они су одлучили дати оставку. Председник министарства Владан Ђорђевић, који се налазио на путу из Мариенбада у Париз, извештен је депешом. Ђорђевић је из Луцерна одговорио да се придружује оставци својих другова, — и продужио пут за Париз.

Краљ Александар, када му је оставка поднета, није је одмах уважио, него је позвао министре на ручак. При уласку у двор, Генчић је чуо од првог ађутанта, пуковника Леониде Соларовића, да је краљ набавио прстење и поручио свештеника. Генчићу је синуло кроз главу да краљ намерава још тог дана извршити веридбу. Повукав собом

министра грађевина, потпуковника Боривоја Нешића, Генчић појури у стан Драге Машин. Остали одоше код краља на ручак.¹

Генчић је салетао Драгу да она сама спречи свој брак са краљем. Он јој је предлагао да се склони у његов виноград, одакле би после била пребачена преко границе. Она је послушала Генчића само упола. Побегла је из свог стана, али не у Генчићев виноград, него код неке своје тетке. Генчић је сувише брзо поверовао њеном обећању. Изгледа, Драга није бежала из свога стана од краља, него од министара, који су је морали уплашити говором о пребацивању преко границе. Враћајући се у двор, Генчић је рекао инспектору министарства унутрашњих дела Настасу Антоновићу да нареди команданту жандармерије да опколи двор, и да ни самога краља не пушта напоље. Докле не би уклонио Драгу из земље, Генчић је хтео заточити краља у двору. Над извршењем овако смелог плана Генчић је требао сам лично

¹ Ја сам се овде држао Генчићева усмена казивања. Вукашин Петровић тврди да је цела влада решила да Генчић и Боривоје оду до Драге и да је наговоре да она сама спречи ту монструозну краљеву женидбу, а ако она на то не пристане, да је спакују и пребаце у Земун". (Ђорђевић, III, 605) Ова ми тврдња не изгледа вероватна: преке мере лежале су донекле у карактеру Генчићевом, али не и у карактеру осталих министара, а најмање у карактеру Вукашина Петровића. Од почетка кризе, Петровић се понашао тако као да би желео извући се што пре из догађаја.

бдети, али он се за извршење свога плана осло-
нио нешто на Драгу, која је имала сама да му
дође у виноград, а нешто на свог инспектора,
који је требао да стави у покрет команданта жан-
дармерије. Инспектор није учинио оно што му је
Генчић наредио, исто онако као што ни Драга
није отишла у Генчићев виноград, него се сакрила
код своје тетке¹.

Генчић и Нешић стигли су с великим за-
кашњењем на краљев ручак. Краљу се њихово за-
кашњење учинило сумњиво; он је одмах наредио
да се види како је код Драге, и када му је јављено
да Драге нема у њеном стану, он узе Генчића
собом у своју канцеларију. Вукашин Петровић,
који је с осталим министрима остао у другој соби,
вели у свом дневнику ово: „Не потраја дуго, чусмо
некакву ларму, из које познасмо глас краљев и
Генчићев. Потрчасмо сви и нађосмо краља у кло-
зету, а на вратима од истог испречио се Генчић,
обојица у најраздраженијем стању“.² Пошто се
краљ вратио у већма краљевски положај, свађа
између њега и Генчића раширила се у свађу из-
међу њега и свих министара. Краљ је био преко
мере љут на министре, али није показивао ни
најмање страха од њих: то је била љутња госпо-

¹ Видети код Јовановића, стр. 125, казивање Настаса Анто-
новића. Оно се у појединостима не подудара са казивањем
Генчићевим.

² Ћорђевић III, 606.

дара на послугу која се одједном показала непослушна. Поцепао је оставку владе, и наредио Вукашину Петровићу, као заступнику министра председника, да прокламацију о његовој веридби пошље у Државну штампарију. „Пробајте да је не штампате!“ рекао је бесно. Потом је сео са дежурним ађутантом у кола и одвезао се у Драгин стан. Био је у ђенералској униформи и носио је собом прстење: било је јасно, чим нађе Драгу, вериће се њоме.

Шта су после његовог одласка министри чинили? Они су се разишли. Министар просвете отишао је митрополиту да му говори, да се он као црквени поглавар одупре краљеву браку. С друге стране Вукашин Петровић послао је прокламацију у Државну штампарију, са потребном наредбом за њено штампање. Ово што је чинио Петровић није се слагало с оним што је чинио његов друг из просвете. Министри су се били помели и ишли у раскорак.

Краљ није застао Драгу у њеном стану, али је без много труда сазнао где се склонила. Она је одмах доведена натраг и прстенована. Од тога тренутка носила је назив „светле веренице“. Тек после свршеног прстеновања краљ је уважио владину оставку. Он је јако желео да некоје од старих министара узме у нову владу, да не би изгледало да је стара влада сва до једнога човека била противна његовој женидби. У писму којим

је известио министре да им је уважио оставку, „резервисао је себи право“ да „некога од њих“ употреби опет за министра. Министар правде Ђорђе Стевановић и министар народне привреде Живан Живановић морали су му обећати да ће ући у нову владу. Вукашин Петровић, пошто је оставка владина уважена, сетио се најзад краља Милана и послао му депешу о свему што се десило.

Ноћу између осмог и деветог јула нова влада образована је под председништвом Николе Христића, с којим се краљ вероватно још седмога споразумео. Те исте ноћи стигла је и депеша од краља Милана. Он није одобравао брак свога сина и давао је оставку на положај команданта активне војске. Краљ Александар, који је зебао да Милан не покуша војском спречити његов брак, био је сав срећан што Милан прекида своје везе с војском. Помоћу једне владе којој је био на челу стари строги полицајац Никола Христић, и потпуно сигуран са војском којом није више командовао краљ Милан, Александар се могао с разлогом надати да ће отклонити све сметње које су још стајале на путу његовој женидби.

II.

Деветога јула краљев положај одједном се погоршао. Христић и његови другови били су се предомислили, вероватно под утиском депеше

краља Милана. И поред Миланове оставке, мислило се да он још није казао своју последњу реч, и људи су се бојали да се у кавзи оца и сина не нађу између два жрвња. Краљ Александар, који је пре неколико часова имао нову владу, није је више имао. Без једне владе која ће примити одговорност за његов брак, његов брак није био могућан.

Међутим службене новине објавиле су прокламацију о веридби, и одзив публике био је не може бити гори. Сви су се питали: Шта би краљу? Он је имао двадесет четири године, његова вереница тридесет шест.¹ Он је био краљ, она удовица једног малог инжењера... Њен отац свршио је у лудници, мајка била пијаница... У њеној прошлости било је свачега: млада удовица са бедном пенсијом, она је хватала „пријатеље“ који ће је помагати; сам краљ, пре него вереник, био јој је такав пријатељ. Што је најгоре, са првим мужем није имала деце, и држало се да их не може ни имати.

Против нове краљице били су и људи и жене. Људи су праскали на „јалову удовицу“ која ће угасити династију, жене су сиктале на „Госпа Драгу“, коју су памтиле као удовицу са шесет динара пенсије, у отрцаној сукњи и искривљеним ципелама: зар њу да љубе у руку као краљицу? Никада!

¹ По подацима Управе фондова, Драга је рођена 1864, а не 1866, како је објављено у Државном календару.

У својој прокламацији краљ је чинио све могуће да Драгу од своје неприлике начини својом приликом. Он је помињао њенога деду Николу Луњевицу као „једнога од главних помагача Милошу Великом при стварању данашње Србије“. Стари Луњевица био је ручни девер Милошу Обреновићу, и као богат марвени трговац, ако није војевао у устанку, бар га је новчано помагао. Ради уздизања Драге, краљ је хтео на силу начинити Луњевицу војводом (та му је титула дана у писму којим је министарство иностраних дела известило страна посланства о краљевој веридби.¹⁾ Уколико је он преувеличавао заслуге Николе Луњевице, утолико их је публика умањивала, — није му признавала никакав значај у устанку, правила од њега простог марвеног трговца. Исто тако краљ је узалуд означавао у прокламацији Драгу њеним девојачким именом Луњевице; за цео Београд она је била и остала не Драга Луњевица, него Драга Машин, — и то име Машин вукло је за собом не само успомене на њеног првог мужа, које је краљ желео истрти, него је вукло успомене и на њена властита удовичка поклизнућа, која краљ није сва ни знао.

Власт није чинила ништа против узбуне јавног мњења, из простог разлога што владе више није

¹ У том акту стајало је да се краљ Александар верио с Г-ђом Драгом, ћерком пок. Панте Луњевице, унуком „славног војводе Николе Луњевице“.

било. Стари министри, како су дали оставку, престали су долазити у канцеларију; нова влада није била састављена, и није се знало да ли ће се, и када, саставити. Власт се није мицала, јер није било никога да јој издаје наредбе и упутства; из својих побуда није смела ништа: залажући се за краља Александра, она се замерала краљу Милану, а још није било сигурно да Милан неће једнога дана банути у Београд. Људи су приметили ову узетост власти; хуљења краља и његове „светле веренице“ нису престајала; сав Београд био је на улици и у кавани; гомиле се скупљале и комешале као у дане великих демонстрација.

Краљеви нерви, сред ових тешкоћа, попустили су потпуно. Он који се иначе умео савлађивати, сада се разбацивао и праскао као полулуд. Ипак свој главни циљ није губио из вида, и упорно је радио на саставу нове владе. Требало му је пошто пото осам људи који ће, као одговорни министри, пристати да га венчају с Драгом. Отпор митрополита Инокентија он је сломио у току деветог јула, али шта му је то вредило када владу није могао саставити? У први мах тражио је за шефа нове владе једног човека са великим именом, али ниједан од познатих политичара није хтео да прими на себе одговорност за његову женидбу. Девети, десети, једанаести јули прошли су у узалудним преговорима око састава владе. Изгледало је да у целој земљи нема осам људи који пристају да

венчају краља са Драгом Машин, и да ће краљ морати или дати оставку или одрећи се Драге. Ноћу између једанаестог и дванаестог јула влада је, најзад, састављена. Председник владе био је Алекса Јовановић, председник Апелационог суда, који је као судија и као правни писац имао леп глас, али који је у политици био нов човек, и који је са свога скромног и повученог живота био слабо познат широј публици. Око тог мирног судије који никада није био у политичком вртлогу, краљ је поређао као чланове владе неколико виших чиновника који су могли бити добри шефови одељења, али од којих нико није имао онога угледа који се тражи од једног министра. Министар војни био је један потпуковник ; министар просвете један млад адвокат, који је недавно изишао из државне службе са чином секретара министарства. Јовановићево министарство чинило је утисак једне владе у којој се начелници и секретари играју министара. Не могући да обрлати ни једног од старих вештих политичара, краљ је стао хватати или мирне неискусне људе који нису умели да се одбране од његовог налетања, или оне ловце положаја који су сматрали за ћар да буду министри ма само двадесет четири сата. Публика је дочекала Јовановићеву владу с омаловажавањем и потсмехом, али и с извесним огорчењем, јер, ма колико лишена личног угледа, та је влада самим тим што се могла саставити, извлачила краља из непри-

лике и пружала му могућност да оствари оно што је наумио.

За све време докле се краљ мучио око састава владе, противници његове женидбе, тако многобројни, чинили су упорне напоре да га ма у последњем часу од женидбе одврате. Људи су му долазили, и то људи од положаја, министри и ђенерали, — и говорили му без увијања да је његова вереница обична блудница. Један му је чак рекао да ју је у своје време и он имао, и то за суму која није била велика. Једанаестог јула једно изасланство трговаца молило га је тако рећи на коленима да не узима Драгу. Један од трговаца изјавио је да он лично никада не би имао образа да се њоме ожени; други опет причао је о њеним болестима које су је онеспособљавале да буде мајка.

Сав овај говор, ма колико непријатан, па чак и увредљив, није краља много узбуђивао. Друга једна ствар њега је чинила нервозним, а то је врење које се осећало у војсци. Ниједан од ђенерала није се хтео примити за министра војног. Краљ се љутио што ђенерали не разумеју да је њихова војничка дужност примити положај министра, кад им то краљ, њихов врховни заповедник, нареди. Венерали су сматрали да се њихова војничка дужност простира само на војне послове, а не и на политичке. Између краља и ђенерала долазило је до бурних сцена. Вукашин Петровић забележио је

једну од њих у свом дневнику. „Угледавши у авлији дворској ђенерале Милована Павловића и Лазу Лазаревића, Краљ гракну на њих тако да се на далеко чуло : — Зар сте ви генерали ? Кукавице сте ви. Доле сабљу, доле кокарду“.¹.. Са својим првим ађутантом пуковником Леонидом Соларовићем краљ је водио сталне препирке ; Соларовић је имао врло опору искреност, и кресао му је такве ствари да је по краљевом казивању заслуживао стрељање... Питање краљеве женидбе претресало се по свима командама београдског гарнизона. Нико од официра није одобравао краљеву женидбу, али докле су неки налазили да је дужност официра да нешто учине против женидбе, други су налазили да официри нису позвани да се у те ствари мешају. Сви официри београдског гарнизона били су позвани у двор за 12 јули, у девет изјутра. Речено им је да краљ жели чути шта официри мисле о његовој женидби, и да они треба да му своје мишљење кажу сасвим слободно. **Да** ли је на овај официрски плебисцит краљ наговорен од ђенерала, који су као последње средство против његове женидбе смислили једно наступање официрског тела ? Или, из страха од краља Милана, краљ Александар сам је дошао на мисао да ступи у додир с официрима и покуша да их одвоји од свог оца ? То је остало нерасветљено, као што је остало нерасветљено и то, да ли је у краљеву

¹ Ђорђевић, III, 642.

наредби доиста стајало да се официри позивају у двор да „Краљу по срцу и души кажу, одобравају ли његову женидбу“, или су краљеве речи биле изврнуте. Као што је речено, официри су позвани у двор за 12 јули; ноћу између једанаестог и дванаестог састављено је Јовановићево министарство; министар војни потпуковник Милош Васић објаснио је краљу да је незгодно „да официри узимљу учешћа у одобравању или неодобравању његове женидбе“.¹ И зато, када су дванаестог јула официри изашли пред краља, он им није постављао никаква питања, него им „без икаква увода прочитао текст војничке заклетве из правила службе, и одмах затим одлучним тоном рекао да је његово право да се жени оном коју је он изабрао, и да у то његово лично питање нема нико права да се меша“.² Збуњени овим неочекиваним обртом, официри нису знали у први мах шта да раде. Настао је тајац. Питање је било, ко ће га први прекинути: они официри који су били противни краљевој женидби, или они официри који нису хтели да се у ту ствар мешају. Један пуковник из ове друге групе узвикнуо је:

¹ Васићева забелешка, наведена код Јовановића, стр. 39.

² Антоније Антић у „Политици“, 27 октобра 1926. — У оно време говорило се да је министар војни Васић дао краљу Александру мисао да официре, уместо сваког објашњавања, просто опомене на њихову заклетву. По усменом казивању Васићевом, краљ Александар је сам дошао на ту мисао.

„Живео!“ Овај узвик, једном избачен, прихваћен је још од неких, премда без великог одушевљења. Краљ је брзо изашао из дворнице, и покушај официрског протеста био је изигран. Уместо да се обелодани да официрски кор не прима Драгу за краљицу, обелоданило се да официрски кор, везан војничком заклетвом, мора сваки краљев поступак поздравити са „живео“.

Краљу Александру било је лако ућуткати протест официра, јер покрет који се међу њима јављао, није био руковођен. Не само нижи, него ни виши официри нису ни једног тренутка помишљали да из властите иницијативе предузму ишта озбиљније против краљеве женидбе; њима је војна дисциплина допуштала највише то, да се против женидбе изјасне на случај да их сам краљ упита за мишљење. Друга би ствар била, ако би се краљ Милан однекуд појавио. Александар је био, истина, краљ, али Милан је био командант активне војске, — и што би он наредио, то би се морало извршити. Другим речима, официри би били готови угазити и у насилно спречавање краљеве женидбе, али под условом да то буде обучено у форме војне дисциплине и извршено под руководством највише војне команде. Из тог разлога, и они официри који су били најодлучнији противници краљеве женидбе, као на пример, пуковник Леонида Соларовић, чекали су повратак Миланов, па да пођу напред; на своју руку нико није смео

ништа. Милан је ишчекиван чак и после образовања Јовановићеве владе и неуспелог покушаја официрског протеста. И на пример један од ђенерала предао је 13 јула аустриском посланству једно хитно писмо за краља Милана. У писму је стајало да Милан, ако се буде вратио, може рачунати на трупе.

Ако официрски покрет није успео, то је просто стога што у правом смислу није ни почео, а није почео стога што Милан није дошао да се на његово чело стави. Милан, који је, као командант активне војске, држао целу ситуацију у рукама, дао је одмах оставку на командантски положај. Он је журио да оставка буде уважена још од старе Ђорђевићеве владе, и називао је то историском услугом коју је та влада његових личних пријатеља имала још да му учини. Овој депеши следовала је друга једна, којом је Милан молио Ђорђевићеву владу да му пошље унапред апанажу за идући месец август, иако је тада био тек почетак јула. После једне историске услуге Милану је требало учинити и једну новчану услугу: чак и у овој прилици он није могао да своје велике историске акте не замрља малим новчаним питањима. Пошто је одмах од прве одбацио од себе команду активне војске, која је била његово главно оружје, он је дотрчао из Карлсбада у Беч, да се код аустро-угарске владе обавести шта би требало чинити: по својој старој навици, он се у

невољи хватао Аустрији за skut. У Бечу је добио овај дипломатски одговор: да је из Карлсбада отишао право у Београд без свраћања у аустроугарско министарство иностраних дела, Аустрија би га својски подржала у његовој радњи против синовље женидбе; овако, она је доведена у незгодан положај, јер ако би се он појавио у Београду после једног разговора који је имао у аустроугарском министарству иностраних дела, Русија би то тумачила као аустриско мешање у унутрашње ствари Србије, — мешање кога су се и она и Аустрија одрекле споразумом од 1897. После овог одговора Милан је изгубио и оно мало воље и куражи што је имао за неку радњу. Он је седео у своме хотелу, кукао за сином и династијом, љутио се и беснео на своје присталице у Србији што ништа не чине против Драге, иако је целом свету било јасно да је почетак сваке радње против Драге имао да дође од њега, и ни од кога другог. То су му говориле и његове присталице, које су долазиле да га виде у Бечу. Од њихових прекора он се бранио тиме да би било неприродно да отац устаје на сина, и да он после своје оставке на престо не може чинити подвиге претендента. По свему изгледа, краљ Милан био је уздржан од доласка у Србију како својим рђавим тако и својим добрим особинама. Доћи у Србију и ставити се на чело војске против свога сина краља, то је био акт пун одговорности и опасно-

сти, који је премашао Миланову и физичку и моралну кураж. Под ударима судбине он се обично показивао малодушан, — и његова пораженост после синовље веридбе јако је личила на његову пораженост после Сливнице. Али овога пута Милан је био уздржаван не само кукавичлуком него и једним благороднијим осећајем. Он је волео свог сина. Вест да његов син у кога је стављао све своје наде и амбиције, узима за жену своју милосницу, та вест заболела је Милана до срца. Он је пао на земљу и урликао од бола... Хистерични напади плача понављали су се и доцније; он се чак ни на улици није могао уздржати од суза. Поремећен, готово избезумљен родитељским болом, он није имао оне присебности и одлучности која се тражи за велика предузећа: могао је само да седи код куће и да нариче над својом тужном судбином.

III.

Пошто је саставио како тако нову владу и пресекао како тако роптања официра, краљ Александар, свестан рђавог утиска који је његова веридба учинила, тражио је начина да тај рђав утисак, ако је могуће, изглади. Требало је у корист његове веридбе изазвати једну струју јавног мњења; радикали као највећа странка имали су највише утицаја на стварање јавног мњења, и краљ је почео да се осмејкује на радикале. Од њега била

је још далеко мисао да радикалима да власт ; за овај мах чинило му се доста, и сувише, ако прекине гоњења радикала која су почела с режимом од 11 октобра, а врхунац достигла у време Ивањданског атентата. Оног истог дана када је објављен указ о образовању Јовановићеве владе, објављен је и указ о помиловању радикала осуђених због Ивањданског атентата.¹ Радикалима је поручивано да их је раније краљ због свог оца гонио и хапсио ; сада када његовог оца нема више, и краљево понашање према радикалима биће милоствивије.

Ако је с једне стране своју женидбу приказивао као добит за радикализам, краљ ју је с друге стране приказивао као добит за национализам. Ма шта се иначе мислило о Драги, њој се није могло спорити да је чиста и права Српкиња, унука једног нашег човека из другог устанка. Да је било по Милановој вољи, краљ би се оженио немачком принцезом, која би коначно довела Србију под утицај Тројног савеза. Одупирући се свом оцу, краљ је спасао нашу политичку самосталност. Боље је имати за краљицу жену из народа, него једну принцезу која ће служити туђину.

Јавно мњење стало се колебати. Чули су се гласови : „Хиљаду пута боље је што узима од наше

¹ У први мах нису пуштени сви осуђени на слободу. Некима је казна само ублажена, и тек 11 септембра, на дан краљице Драге, сасвим опрштена.

горе лист, него да је довео какву чепу из Швапске. Српкињу, брате, јакако, као што је и он Србин, и као што смо и ми Срби!“¹ Противници краља Милана радовали су се што се, најзад, нашао неко да и старом господару доскочи. Радикали му нису могли ништа, Русија му није могла ништа, док не дође једна жена која за трен ока одува из Србије првог краља после Косова и команданта активне војске! И било је људи који су у свему томе видели прст Божији... Изгледало је да заједно с Миланом одлази из Србије и онај режим стеге и притиска који је он оличавао, и који није био дотежао само радикалима него и нерадикалима. И нису били ретки они који су умовали да је Драга мање зло од Милана, јер од Драге може патити само краљ, а од Милана је патила цела земља.

Политичке странке израчунавале су политичке последице које краљева женидба може имати. На први глас о женидби Ђорђевићева влада пала је; то је био знак да се политичка срећа обрће од странака које су ту владу потпомагале ка странкама које су јој давале отпора. Странке које су је потпомагале, то су били напредњаци и Андоновићеви либерали; странке које су јој давале отпора, то су били радикали и Авакумовић-Рибарчеви либерали. Чим се ситуација мало разби-стрила, ове две странке почеле су се приближавати

¹ Маршићанин, I, 13.

двору. Они елементи који су се колебали између странака, чекали су да виде који ће од два краља надјачати, па одмах к њему да потрче. Првих дана, докле се веровало да ће се Милан вратити у земљу и с војском покварити краљеву женидбу, колебљиви елементи изјављивали су се против женидбе. Али када се видело да краљ Милан не долази, колебљиви елементи стали су да се мире с краљевом женидбом као са свршеним чином. Најзанимљивије је било држање оних политичара који су били познати као ваздашњи пријатељи династије Обреновића. Једни су очајавали као да је краљ својом женидбом угасио династију, и нису више хтели да знају за њега. Други су доказивали да се пријатељи династије морају скупити око краља Александра, јер поред свих својих погрешака он је једини Обреновић који још остаје.

Ако се изузме случај протеривања краљице Наталије, београдске госпође нису се ни у једном политичком питању толико чуле колико у питању краљеве женидбе. Оне нису гледале ни Милана ни Александра, него само Драгу: да Драга може постати краљица, њима није ишло никако у главу: њено закрајичење београдске госпође сматрале су за своју личну срамоту. После београдског гарнизона, београдско друштво било је главно легло Драгиних противника, — и многи од оних који нису отишли у двор да се поклоне Драги, имали су за тај леп став да захвале не својој куражи, него своме страху од своје жене.

Краљ Александар имао је у својој игри једну ствар коју је чувао за последак. Четрнаестог јула службене новине донеле су саопштење да је тринаестог јула руски отправник послова Павле Мансуров честитао краљу Александру веридбу, и да је после тога био на честитању и код „светле веренице“. Осамнаестог јула објављена је још крупнија новост : руски цар примио је да буде нашем краљу венчани кум.

После овога цела краљева женидба, па с њоме и сама Драга, добила је други вид. Драга, о којој је краљ Милан говорио да не би пристала за жену ни једном нареднику бандисту, удостојила се части да јој на венчању руски цар кумује. Зар то није доказивало да она није тако црна као што се причало ? Краљев брак с Драгом, испрва исмеван као велика будалаштина, постао је, захваљујући царевом кумству, исто онакав важан политички догађај какав је требао да буде и његов брак с принцезом Шаумбург-Липе. Та немачка принцеза требала је да нас веже за Тројни савез ; Драга је успостављала наше старе везе с Русијом, које је краљ Милан насупрот народним жељама раскинуо. Питање није више било : ко је за Драгу, — него : ко је за Русију... Чим се питање тако поставило, не само радикали, него и остали наши националисти нису се устезали да поздраве краљеву женидбу као један чин његовог ослобођења од краља Милана и од аустриског утицаја.

Царско кумство краљ Александар обесио је на највеће звоно. Четрнаестог јула изјахао је у логор и саопштио трупамa честитку руског цара. Седмнаестогa, у Топчидеру, где се искупило „које од разних депутација из народа које од београдског грађанства око 10—15.000 душа“, ¹ краљ је извео пред гомилу руског отправника послова Павла Мансурова и похвалио се царевим кумством. Краљева женидба претварала се у празник српско-руског братства, — и „кум Павле“, како је Београд назвао Мансурова, бацао је у засенак и краља и његову вереницу. Под окриљем руског цара, венчање Александра и Драге, које је испрва имало да се изврши на брзу руку и скромно, извршено је 23 јула с великим свечаностима као да би било не само краљева лична радост, него још и велика народна слава.

IV.

Свој брак с Драгом краљ је годинама из по-таје припремао. Он се заљубио у Драгу почетком 1895, када је долазио код своје мајке у Биариц, где се Драга находила као дворска госпођа. Његова милосница она је постала, како изгледа, тек с пролећа 1897. У јесен те исте године иступила је из службе краљице Наталије да би се могла на-станити у Београду крај Александра. Њена веза с краљем брзо се прочула, али готово нико није

¹ Јовановић, 49.

joј давао нарочите важности, јер готово нико није предвиђао да ће се та веза завршити браком.

Ствар је, међутим, отпочетка била врло озбиљна. Од велике преписке вођене између Александра и Драге пре њихова венчања много је што шта пропало, али из онога што је остало види се јасно да је Александар од првога дана мислио на брак. Он је био тек у двадесет првој години, и Драга је била прва његова велика љубав. Његова писма нису ни много сластвена ни много чулна; што она изражавају, то је безгранично обожавање: Драга је „анђелак“; она га је „научила да верује Бога“, и он код ње највише воли „њену нежност“. Има писама која су сва испуњена дугим детињастим тепањима: она је „његово женче, његова лутка, његова бела тица, његова ластва, његов живот, његов алем камен, његова кокица, његово анђелче, његово срце, његова душа, његова срна, његова женица, његова зеница, његова канарина, његова рајска тица, његов бели цвет, његова верна љуба“. Све ово нанизано једно за другим, без предаха, на истој страни истога писма. Краљ Александар важио је за човека без срца; у свом политичком раду имао је и сувише рачуна, и волео је да сплеткари. У писмима која је писао Драги, показује се сасвим друкчији: нежан до мекуштва и искрен до наивности. Драга Машин, старија неких дванаест година од њега, увела лепотица и извежбана милосница, чинила се Алек-

сандру сјајна и чиста као ниједна друга жена, — његова „рајска тица“ и „бели цвет“. Немогуће је бити већма заслепљен својим осећајима.

Пун љубави која се пресипа, Александар је био још жудан и породичног живота. Његов отац и мајка због своје непрекидне свађе и супарништва оставили су га у његовим најнежнијим годинама без топле породичне средине. Он је одрастао у суморној самоћи своје ђачке ћелије. Никакво чудо према томе, ако је доцније, првом приликом, покушао да мимо оца и мајку створи себи нешто налик на породични круг. Уз Драгу он је приграбио и сву њену породицу, њене три сестре и њена два брата. Новембра 1899 јавља јој да би волео да му њена сестра Џаја пише: „Апсолутно нећу да чујем да ме титулира „Величанство“ или ма како званично: то нећу. Она мени није поданица. Она је твоја сестра, и према томе мени врло близак род“. Од Луњевица хтео је на силу да начини ону породицу која му је недостајала, — и он, иначе тако неповерљив, предавао се управо безазлено Драги, њеним сестрама и браћи, који за њега нису осећали ни искре љубави, него гледали у њему главни згодитак своје животне лутрије.

Александар је имао родитељски нагон необично развијен. Волео је децу и желео да их има. Још 1897, на самом почетку везе с Драгом, он јој пише да би највише волео да има с њоме „једно мушко и једно женско и још једно треће да Бог сам из-

бере кога ће пола бити“... И та жеља детета понавља се скоро у сваком писму са једноликошћу једног припева...’ „Видео сам у Пироту два дивна детета, и мислио сам: О Боже! Боже! дај ми да и ја добијем два таква анђелића.“... „Пошаљи ми бебе бепче, јер ми је мораш дати, животе мој лепи и бели. Помисли, кад га метемо у колевкицу и оно нам се смеши и пружа ручице“... Он просто вапије за дететом, моли се Богу да га добије: „Ових дана“, стоји у једном његовом писму, „молио сам се још већма но обично.“

Александар непрестано је наваљивао на Драгу да му да дете; она није смела признати да му не може учинити по вољи, него се изговарала и заваравала га како је знала и умела. Њена су писма скоро сва погубљена; из Александрових писама само се тек понешто може назрети о томе шта му је она говорила. У једном писму он вели: „Али знаш што ми је ужасно жао: жао ми је за бебу. Да ли је могућно да сам га ја покварио... Ах, срце, сад ти мораш пазити и не правити то трећи пут, јер кад смо могли онда, знак је да је могуће да га начинимо...“ С овим треба довести у везу оно што је причао приликом своје веридбе. Тада је говорио да је потпуно сигуран да ће са Драгом имати деце, и да не може допустити да она која је већ два пута стављала због њега живот на коцку, учини то и трећи пут. Према овоме изгледало би да се Драга, за време своје трогодишње

ванбрачне везе с Александром, не мање него трипут правила бременита: када му је трећи пут признала бременитост, он је одлучио да се с њоме венча. Александар је тврдио да је она два пута стављала због њега живот на коцку: то би значило да је, по његовом уверењу, она два пута побацивала (она је, због својих женских болести, ишла на страну на лечење, и није јој било тешко уверити Александра да се склања на страну због побацивања). Али зашто би она побацивала, када је Александар тако жељно ишчекивао дете од ње? По оном његовом писму које је горе наведено, изгледало би да је она бар једно од своја два побацивања објашњавала неком његовом кривицом. Краљ Александар имао је један органски недостатак, и како је био прилично необавештен о физиологији брака, Драга је могла сву кривицу за своје тобожње побачаје бацати на њега и тај његов недостатак. Јамачно, она му није говорила да он због свог недостатка не може уопште имати деце, него само да мора добро пазити. Сиромаси млади краљ, тако жељан деце, пао је у руке жене јалове а лукаве, која му је дете једнако обећавала, и навек место порођаја приређивала лажни побачај, — и тај побачај који је тобоже могао њу стати главе, стављала њему на терет.

Колико је год био наиван у односима са Драгом, толико се Александар показивао препреден, када је требало отклонити оне многобројне сметње

које су његовој женидби стајале на путу. По речима једног аустриског дипломата, он је у службу својих полних прохтева ставио све своје способности политичког сплеткаша. Главни противник његове женидбе са Драгом био је краљ Милан. Он је запазио да се његов син сувише заплео са Драгом, и имао је с њиме објашњавања и свађе, — али да предузме нешто одлучније против Драге, Милан није смео. Бојао се да не прође као краљица Наталија, која је морала прекинути са сином зато што се споречкала са његовом милосницом. Краљ Милан имао је нарочитих политичких разлога да што пре ожени краља Александра немачком принцемом; уз те политичке разлоге њега је руководио још и један разлог приватне природе: држао је да само законита жена и деца могу скинути с Александра оне чини које је милосница на њега бацила. Уместо да отвореним јуришем избацује Драгу из положаја, он је гледао да је одвоји од краља помоћу једне младе краљице коју би што пре довео у двор. Слаба тачка овога плана била је та што краља, докле је год трајала његова веза са Драгом, није било могуће оженити. Његово одвајање од Драге ваљало је ставити пре, а не после његове женидбе. Како краљ Милан није увидео тако просту ствар? Изгледа, краљ Александар био му је замазао очи: он није одбијао његове предлоге о немачкој принцези, дао му је писмено овлашћење за преговоре са њеном поро-

дицом, чак је о тој ствари и сам говорио с аустријским министром Голуховским. И немачки и аустријски двор били су обавештени о Александровим кораџима код кнежевске куће Шаумбург-Липе, — и ма колико неповерљив према своме сину, Милан није могао ни помислити да ће Александар терати са својим претварањем тако далеко да уз њега обмањује још и два страна двора. И тако се десило да Милан крене у иностранство као Александров проводација за немачку принцезу управо онда, када је Александру ради веридбе са Драгом било преко потребно Миланово уклањање из Србије.

Иако је његова женидба с Драгом потицала из сасвим личних побуда, краљ Александар је унапред израчунавао сву политичку добит коју може из ње извући. Знао је да ће се с оцем завадити за дуже време, и да ће због тога морати да мења и онај правац који је његов отац у спољашњој политици представљао. Њему се тај правац није ни иначе свиђао. По његовом мишљењу, краљ Милан се толико захуктао са својим аустро-филством да је потпуно изгубио поверење Русије: само његово бављење у Србији Русија је сматрала као изазивање, и премда је она правила разлику између њега и његовог сина, ипак борба коју је водила против Милана, постајала је са своје жистине опасна и за Александра. Краљ Александар, да би умилостивио Русију, био је готов на велике

уступке, али она није захтевала ништа мање него коначан одлазак Миланов из Србије. Брак са немачком принцемом чинио се Александру због Русије врло незгодан. Русија би сматрала да је он прешао у логор њених непријатеља, и окомила би се на њега исто онако као и на његовог оца: династиско питање било би онда отворено у Србији. Узимајући све то у обзир, Александар је нашао да своју женидбу са Драгом треба начинити полазном тачком једног приближавања Русији. Та женидба која је истим ударом отклањала од Србије и немачку принцезу и Милана, морала је бити за Русију пријатно изненађење.

Ако је краљ Александар мислио на Русију, мислила је и она на њега. Она није губила наде да га једнога дана отргне од оца. То није било тако одавно да је краљици Наталији било пошло за руком да место Милана она завлада Александром. Александар је био колебљив и поводљив; једна мало вештија личност могла га је обрнути поново против Милана. Тражећи такву личност у најближој краљевој околини, Руси су се у недостатку краљице Наталије зауставили на другој једној жени, на Драги Машин. Краљ Милан причаће доцније да је Драга била „прост руски агент“.¹ Има једно писмо краљице Наталије² у коме се

¹ Ђорђевић, III, 688.

² Писмо је ово писано Г-ђи Јелени Ристе Данића 21 марта 1901 (оно није објављено). Главно место гласи: *Le plus triste*

каже да је Драга била управљана из руског по-
 сланства: прву везу с њоме ухватио је војни иза-
 сланик барон Таубе, и то 1899; Мансуров је ту
 везу даље неговао, и Руси који редовним дипло-
 матским путем нису могли Милану ништа, узели
 су најзад да га руше помоћу милоснице његова
 сина. Александар, који није ни слутио о Драгиним
 односима с руском дипломатијом, примао је као
 њене личне и сасвим искрене савете оно што му
 је она, научена Русима, говорила... Од 22 октобра
 до 17 децембра 1899 краљ Александар провео је
 у Мерану заједно са Драгом.¹ Он је ту много више
 него у Београду био у њеном друштву, и као што
 јој је доцније признао у једном писму, ту је са-
 зрела његова одлука да је узме за жену. У Мерану
 он је примно посету познатог руског дипломата
 Извољскога, који је тада био посланик у Минхену.
 Извољски је бесумње поновио Александру старе
 руске савете да Милана ваља искључити из српске
 политике, и да ваља помиловати радикале осуђене
 због Ивањданског атентата. Шта је њему Алек-
 сандар говорио? Пошто је већ био тврдо решен

dans tout ceci, c'est que le Roi qui croit avoir fait un mariage
 d'amour, n'a été que victime d'une intrigue politique. Il parait que
 dès 1899 le col. Taube avait noué des relations avec la Draga
 pour gagner le Roi. Mansouroff a continué... et la donzelle prenait
 toutes ses inspirations à la Legation de Russie.

¹ Вид. Др. Лазар Ст. Станојевић, Једна недовољно позната
 страна наше новије историје. Летопис Матице српске, мај-јуни
 1935.

на женидбу са Драгом, није немогуће да се већ тада упустио у неке преговоре с Русима... Када је дошао тренутак његове веридбе, он је обавестио Мансурова међу првима; Мансуров је виђен у двору још шестог а јула, дакле на три дана пре службене објаве веридбе; он се није одупирао том краљевом акту, али држање Русије учинио је зависним од његових политичких последица. Није пропустио ни ову прилику да саветује помиловање радикала, — и управо уцењивао је краља: ако хоће да Руси благослове његов брак, он мора поправити односе с радикалима, руском странком. На руску уцену, Александар је одговорио својом уценом. Одмах после оставке Ђорђевићеве владе поставио је Мансурову питање, да ли би руски цар хтео да му буде венчани кум... Другим речима, он пристаје да се поново подвргне руском утицају, али тражи да Руси царским кумством даду његовој невести онај углед који она није имала. Мансуров се обавештавао код радикалних првака Ђорђа Симића и Андре Николића о томе какав би утисак царево кумство начинило. Радикални прваци умовали су као политичари. Краљева женидба могла се одобрити, али под овим условима: успостављање уставности, помиловање осуђених радикала, удаљавање краља Милана за увек из Србије.¹ Разговор између Мансурова и радикалних првака био је десетог а јула,

¹ Забелешке Ђорђа Симића о женидби краља Александра.

дакле на три дана пре него ће он честитати у царево име краљеву веридбу.

Да се руски цар ограничио на ово честитање, то би се још и дало разумети. Александров брак био је, истина, неприличан, али Русија имала је нарочитих политичких разлога да се томе чини невешта. Цар се међутим није ограничио на уобичајене честитке, него је пристао да Александру и кумује. Кумовање је извршено без параде, на начин не само скроман, него готово постиђен, без нарочитог царског изасланика, преко отправника послова Мансурова, који је био у чину секретара посланства. Ипак, ма на како неупадљив начин, руски цар допустио је да га умешају лично и присно у љубавну историју Александра и Драге, у којој му доиста није било места. Ово се тако мало слагало са царским достојанством, и тако је изненадило свет, да су се људи питали да ли је цар знао ко је Драга, и коме он управо кумује? Руска дипломатија на Балкану често је радила на своју руку и доводила неки пут своју владу, па и самога цара у незгодан положај. И на пример ону депешу коју је цар послао поводом веридбе краља Александра, Павле Мансуров није саопштио сасвим онако како је она гласила. Цар је слао „своје најискреније жеље за срећу Њ. В. Краља Александра“. Ни реч „честитања“ ни реч „брак“ нису биле употребљене. Мансуров је нашао да реч „срећа“ употребљена у царском тексту, може

се узети и у једном ширем смислу, као „срећа породичног огњишта“; на основу тог тумачења он је у царево име честитао краљу Александру изречно његову веридбу. Аустриски посланик приметио је Мансурову да је натоварио на себе велику одговорност. Он је одговорио да у оваквим приликама влада оставља понешто и увиђавности свога представника на лицу места... По својој личној увиђавности он је, после честитања код краља, био и на честитању код његове веренице. О Драгиној прошлости није јављао ништа у Петроград, јер је претпостављао да се ту, из извештаја његовог претходника, зна све што треба. Праву и потпуну историју Драгину цар је уствари сазнао тек доцније, и то од аустриске дипломатије, од црногорских принцеза удатих на руском двору, и од краљице Наталије. Испрва он је држао да Драга истина није крајева прилика, али да као унука „војводе Луњевице“ и као бивша дворска госпођа има угледан положај и беспрекоран глас.

У догађајима Александрове женидбе Павле Мансуров лично је играо важну улогу. То је био човек у наочарима, броћаст и сплетен, налик на професора. Његова је спољашњост била варљива: Мансуров је припадао оној врсти руских дипломата који под лажном доброћудношћу прикривају стрмоглаву козачку смелост. На Балкану, Русија је поред своје службене дипломатије имала и своју тајну полицију. Њена службена дипломатија била

је цепидлачка и свечана као дипломатија које било велике силе; њена тајна полиција имала је нечега нихилистичкога у својим методама. Између службене дипломатије и тајне полиције кретала се једна средња група људи, као барон Таубе и Павле Мансуров, који су формално припадали службеној дипломатији, али су имали додира и с тајном полицијом. Та средња група могла би се назвати тајном дипломатијом, јер је ишла скривеним путевима и није много бирала средства. И Таубе и Мансуров били су врло добри знанци шефа тајне полиције Грабова. За Таубеа се говорило, али без правих доказа, да је умешан у Ивањдански атентат. И за њега и за Мансурова, са много више разлога, сумњало се да су нешто плели са Драгом: видећи Александра у њеним виговима, они су њу хватали у своје: ако тајна полиција није презала од злочина, тајна дипломатија није презала од сплетке. Ма колико да су се разликовале по својим средствима, и службена дипломатија, и тајна дипломатија, и тајна полиција стремиле су истом циљу: рушењу краља Милана. Случај је хтео да у тренутку Александрове веридбе на челу руског посланства у Београду не буде један човек из службене, него из тајне дипломатије. Један потпуно исправан дипломат увидео би исто тако као и Мансуров да је Александрова веридба са Драгом најстрашнији удар који се могао задати Милану, али један потпуно исправан

дипломат имао би бар скрупула да у ту веридбу не уплиће своју владу. Мансуров је имао тако мало скрупула да је у ту веридбу уплео не само руску владу, него и руског цара. Људи без скрупула готови су да ради коначног успеха сакрију истину не само од оних против којих раде, него и од оних за чији рачун раде.

V.

Краљ Александар био је сав радостан када се његово венчање с Драгом извршило. Радовао се не само као љубавник, него и као политичар. Осми јули, дан његове веридбе, чинио се њему самоме његово политичко ремек-дело, још лепше изведено него први април. Хвалио се да је надмудрио и свог оца, и своју владу, и све Драгине противнике, којих је била читава војска. Том списку надмудрених могла су се додати и два цара, немачки и аустриски, могла се додати кнежевска кућа Шаумбург-Липе, и могао се додати аустриски министар иностраних дела граф Голуховски. Све те владоце, министре и дипломате Александар је заденуо за појас, и то му је чинило толико задовољства да га већ више није могао сакрити.

Бесумње, у борби за Драгу, Александар је показао много вештине, али та се вештина није састојала у томе што је умео да своје праве намере прикрива до последњега часа, него се његова вештина састојала у томе што је умео да своју

женидбу веже за један политички обрт. Његову женидбу узету само за се није одобравао нико, али политички обрт, који је Александар спремао заједно са својом женидбом, имао је својих присталица у великом броју, и ти људи дали су се склонити да краљеву женидбу приме због њеног политичког значаја. Одмах од првог дана краљ Александар ставио је наше политичаре пред овај избор: или Драга, која нас ослобађа Милана и аустриског утицаја, или немачка принцеза, која учвршћује Милана и аустриски утицај. На тај начин, сви противници Милана и Аустрије, који су чинили већи и борбенији део јавног мњења, повучени су и преко своје воље на Драгину страну. Мисао да својој женидби да оштрицу против Милана и Аустрије, била је чисто Александрова. Напуштен осмог јула и од министара и од дворских часника, он више није имао саветника, и све своје акте и говоре смишљао је сам. Он је увек волео да ставља људе у процеп, гонећи их да уз нешто пријатно приме и нешто непријатно. По тој навици поступио је и осмог јула, — с том разликом само што је место појединаца ставио целу земљу у процеп.

Иако је Александрова вештина била неоспорна, он је ипак више изгубио него добио у очима света. У догађајима његове женидбе његова деспотска нарав сувише се испољила. Он је и раније приређивао „изненађења“ и државне ударе, али

их је навек правдао вишом политичком нуждом. Овога пута он је могао извијати, али није могао сакрити, да је сав лом направио само ради приватне потребе. 11 октобра 1897 објавио је да му је Србија преча од свега; 8 јула 1900 показао је да му је једна жена, — и то каква жена! — преча од Србије. И другим владоцима дешавало се да се заљубе у неприлику, али они су или своју љубав угушили или су сишли с престола. Александар није учинио ни једно ни друго, него је ради задовољења љубавне ђуди изазвао једну од најтежих криза у нашем државном животу: прави деспотизам није онај који насилним начином ради за државу, него онај који личне прохтеве ставља испред државних интереса. Најгоре је код Александра било то што није изгледао свестан својих поступака: он није умео да разликује између својих личних прохтева и државних интереса. У том погледу његово понашање према противницима његове женидбе било је карактеристично: он их није жигосао као своје личне непријатеље, него као „издајнике“. Бити против Драге, значило је бити против њега; бити против њега, значило је бити против државе.

Уз његов деспотизам испољавала се и његова оскудица моралног стида. Њему је у очи говорено да је Драга блудница; двојица тројица рекли су му да су је и они имали за паре. Он је све то слушао са невероватном равнодушношћу, као

обичан министарски реферат. Чак му се омакло да каже: „Свако чудо за три дана“. Једнога од оних политичара који су га уверавали да је Драга блудница, позивао је убрзо затим да уђе у „свадебно министарство“, — тако су речи тога човека учиниле мало утиска на њега. Било му је свеједно шта свет говори, — не стога што се био уздигао изнад просечног морала, него стога што је у моралним стварима патио од неосетљивости испод просечне.

Горе може бити од свега другогa било је то, што је Александру недостајало баш оно што је политичару најпотребније: сигурно осећање и тачна оцена стварних чињеница. Он је потцењивао отпор који је његова женидба изазвала, и његову праву природу није ништа разумео. Он је држао да тај отпор потиче искључиво из страха од краља Милана, а не из увређених моралних осећања. Он није веровао у постојање моралних чинилаца: народ, јавно мњење, морална уверења и скрупуле, све су то за њега биле празне речи. По његовом мишљењу, људи су се руководили искључиво ситним материјалним интересима, — и пошто је владалац држао и бич и зобницу, он је могао радити с људима шта је хтео. Александар је говорио: „Ја могу да кажем за ову белу махраму да је црна, па ће цео свет повикати да је црна“. Наређивао је да се из Београда и из унутрашњости шиљу депутације које ће њему и Драги честитати веридбу. Те из-

нуђене депутације, обелодањујући препокорност нашега света, обесхрабриле су и оне који су испрва били најодсудније противни веридби, и утолико Александар је, са свога гледишта, имао право. Али је његова погрешка била у томе што је од једног тренутка почео и сам веровати у искреност тих наређених депутација. Он није хтео више чути да је Драга непопуларна, и да народ не одобрава његову веридбу. Опијен клицањем навитих депутираца, веровао је тврдо да је народ с њиме и дели његову радост. Пошто је натерао људе да за белу махраму кажу да је црна, он је уз њих и сам поверовао да је махрама црна. Није осетио да се уживљује у један свет привидности и обмана у коме га, на крају, чека пропаст као свакога који затвара очи пред стварношћу.

Првог априла краљ Александар уздизан је до неба као млад политички геније. После осмога јула нико више није говорио о њему као о политичком генију, јер је постало и сувише јасно да је то само један деспот, и то, што је најстрашније, деспот слеп, који не разликује своје личне потребе од државних, не разликује морално од неморалнога, не разликује „службене лажи“ од правог стања ствари.

VI.

Краљица Драга није била само жена свога мужа, него савладарка. Краљ Александар је био

заљубљен у њу до оне највише мере када жена изгледа не само врхунац лепоте, него и врхунац памети и доброте. Није се мицао од ње, и ништа ни у политичким стварима није хтео чинити без њеног припита. Један страни дипломат овако описује свој пријем код краљевског пара. Александар и Драга седели су на истом дивану, сасвим једно уз друго. Ни пред тим странцем краљ се није могао уздржати од миловања своје жене. Много озбиљнија, Драга би од времена на време гурнула краља лактом да би га опоменула на пристојније понашање. Страни дипломат имао је утисак да краљица потпуно влада краљем, и да се он држи према њој као стидљив дечко који се боји да не учини што не треба. То је опис из првих месеца брачног живота Александра и Драге. Влахо Буковац, њихов сликар, који их је проматрао много доцније, забележио је ово. Драга поступа с мужем као с бебом. Он једе само оно што му она наспе. Ево једног разговора између њих: — Сашо, лане мој, данас ће те Г. Буковац сликати. — Не могу данас: имам министарску седницу. — Министри могу и други пут да дођу. — Ама нећу! — Али кад ја хоћу, ваљда ћеш и ти хтети. За све време, докле буде сликао, бићу уза те. — За све време бићеш код мене? — Да, за све време бићу уза те..

С неспособности да разликује своје приватно од државнога, краљ Александар претворио је

своју љубав према Драги у државни култ. Њено се име давало пуковима, школама, селима. Њена браћа и сестре били су непрестано у двору, у свечаним приликама ишли су одмах из краљевског пара као да би били чланови владалачког дома. Драгин дан славио се као државни празник, с већим свечаностима него краљев дан.

Та Драга чије је царство настајало, каква је била? Њени непријатељи били су је безмало прогласили за јавну женску, као да је краљ није познао на двору своје мајке, него у каквом ноћном локалу. Уствари, она је била жена из доброг друштва, али ровашена. Из више чиновничке породице, она је за своје време била добро васпитана. Њен друштвени положај био је такав да је краљица Наталија држала да је може узети за дворску госпођу. Пошто је иступила из краљичине службе, она је живела на великој нози, имала приступа у страним посланствима и у министарским кућама, изгледала велика госпођа. Али њена прошлост није била сасвим беспрекорна. Од смрти свога мужа, па до ступања у службу краљице Наталије, имала је један одсек живота тежак и мрачан. Иза мужа, који је млад умро, остала је с малом пенсијом. Она се мучила и злоупатила; најзад нашла једног „пријатеља“, који ју је издржавао. Кад ју је он оставио, нашла је другог, — и премда је увек желела да свом „пријатељу“ постане венчана жена, то јој некако није полазило

за руком. Било је тренутака, када је у недостатку сталног пријатеља морала ићи од човека до човека, али и тада била је обазрива, — хватала странце и људе из бољег света. Умела је избећи скандале, али није умела сачувати здравље, — и није више могла бити мајка. Ако не друкчије, а оно по тајнама свога тела била је блудница. Чим је ступила у службу краљице Наталије, Драга се променила: отада ниједна више историја; ниједан од дворских часника није је могао добити; чак краљ Александар, када је први пут покушао, избачен је напоље, и дуго времена удварао се „безнадежно“. На повраћању доброг гласа Драга је радила постојано, и у томе је скоро успела. Њени ранији доживљаји, познати једном ограниченом броју, стали су се заборављати; да је хтела могла се удати поново, и сва њена прошлост била би покривена и извињена пристојношћу њеног новог брака. Али Драга није умела да се умери у свом успеху: уместо да се уда за кога од виших чиновника или официра, она се дрзнула да пође за самога краља. То је био тако велики скок да је својом неочекиваношћу морао узбунити цео свет. Као раздрмани и тргнути из заборава, људи су се стали сећати свега што су о Драги знали и слушали; сав њен ранији живот са својим мукама и брукама одмотавао се понова у разговорима каване и улице, — и што су се њени стари греси више препричавали, то су се све јаче и преуве-

личавали: најзад је изгледало да је Драгу цео Београд имао. Она је још колико јуче имала изглед велике госпође; сада одједном, када је покушала да се маши круне, она је добила изглед јавне женске. Као по неком неумитном закону, чим се појавила у сјају престола, сенка њених греха нагло је и огромно порасла.

1900, када се венчала за Александра, Драга је имала тридесет и шест година. Поред свег удешавања и намештања наученог у Паризу, — изблиза, и на дневној светлости, чинила се увела. Трагови негдашње лепоте још су се видели: очи округле као вишње, с дубоким погледом испод дугих трепавица, усне мале као усечене, тело пуно и необично бело... Нос подужи, на крају затубаст, с криоцима као запањеним казивао је жену својеглаву. У физиономији било је нечега неправилног и узнемиреног, са знацима изметања. Имала је одвећ јаке кукове и готово се њихала у ходу. Говорила је гласно, са живим покретима јужне жене; смејала се ретко, и њен смеј звонио је лажно.

Докле није постала краљица, Драга је имала не само углађености, него и вештине у понашању, и први утисак који је остављала, био је углавном добар. Када је постала краљица, она се у том необичном положају испољила као наша обична жена. Сву своју породицу, браћу и сестре, иако нису били нимало спремни за дворски живот, поку-

пила је око себе : права српска жена с јаким породичним осећањем која све своје вуче собом. Пазила је на сваку пару, лично прегледала дворске рачуне, циганчила се око најпотребнијих издатака. Новац који јој је краљ давао сваког месеца за њене личне потребе, није трошила, него остављала на страну : и краљ Александар био је чуваран, али она није била само чуварна, него тврдица. Волела је да чини, али не о свом трошку, него о државном, — и непрестано је досађивала министрима да ухлебе њене кумове и пријатеље. Разбирала је шта се о њој говори; није подносила неповољне оцне ; одмах је трчала краљу и тражила да је заштити од душмана. Мешала се у сва питања, и лична и политичка ; мотрила је на то коме ће се дати служба и унапређење ; никако јој није ишло у главу да може добити службу и унапређење неко ко њој није хтео доћи на подворење. Уз свог оца окружног начелника и уз свог првог „пријатеља“ који је био уредник политичког листа, затим из разговора које је као дворска госпођа имала прилике да слуша, она је добила нешто мало појма о политици и казивала је своје мишљење врло одрешито. Као жене уопште, била је у политици нестрпљива; држала је да се одсечношћу може све постићи. Када је једном било говора о нашим финансиским невољама, она је узвикнула : „Шта ту ваздан!? Смањите чиновницима плату за 10⁰%, па мирна

крајина!“... У понашању према људима није умела да нађе став краљице : или сувише љубазна, готово понизна према онима који су јој требали, или, кад је хтела показати своје краљевско достојанство, — неприродна, напућена, покондирена. Да би прикрила све што јој је недостајало да буде права краљица, она се правила „краљица Српкиња“, која уводи у двор „народни дух“. У двору није више било ни раскоши ни етикете, али ни господства ; двор је постао мало боља грађанска кућа ; изгледало је да су се Луњевице увалиле у неко велико наследство, остајући и даље Луњевице. У свечаним приликама није знала ништа боље, него да се појављује у неком нарочитом руву, налик на свештеничке одежде, направљеном нарочито за њу, по обрасцу рува наших средњовековних властелинки. „Краљица Српкиња“, она је хтела изазвати успомене на царицу Милицу ; уствари, тако прерушена, опомињала је на београдску глумицу Нигринову у комадима из народне историје ; њено на силу краљевање личило је на машкаре.

VII.

Лишена идеја, краљица Драга, иако се мешала у политику, није могла утицати на њу, бар не непосредним начином ; посредно, она је утицала врло много, јер је у прво време по својој женидби краљ Александар мислио само о томе, како ће

Драгу обезбедити од њених противника, и како ће је омилиети народу. У његовим очима главни противник Драгин био је краљ Милан, за кога је још увек држао да може једнога дана банути у Београд и покушати нешто с војском. Краљ Милан намеравао је да се настани у Бечу; Александар се одмах онеспокојио : Беч је био тако близу... Краљ Милан је отпутовао ради приватних послова у Букурешт : Александру се и то чинило сумњиво. Он је највише волео да краљ Милан буде што даље од Србије, и то у неком месту где ће га држати као таоца. Била му је дошла једна луда мисао која казује само величину његова страха : зашто султан не би позвао краља Милана у Цариград, и ту задржао тобоже као свог политичког саветника ? Нарочити изасланик краља Александра ишао је у Цариград да о томе говори са султаном Абдул Хамидом, — наравно без успеха...¹ Међутим, још од краљеве веридбе, на српско-угарској граници, одакле је Милан могао доћи, стражарило се будно.² Полицији је још 15 јула наређено да се краљу Милану спречи улазак

¹ Казивање Чедомиља Мијатовића. Алекса Јовановић („Министарство Алексе С. Јовановића“, стр. 91) приказује ствар друкчије. Нама је као нуђено „дипломатско посредовање да се Краљ Милан настани у Цариграду“, али ми смо „по пажљивој оцени ту комбинацију напустили“.

² Два коњичка пука патролирала су на савско-дунавској обали од Остружнице до Вишњице. Железничка станица и Савско пристаниште били су заузети жандармеријом.

у земљу „било на леп начин или силом“. Управнику града Београда стављен је на расположење један потпуковник с коњицом. Ако се краљ Милан не би могао „склонити на повратак“, онда га је „ваљало“ „ухватити и под тврдом стражом одвести у град“.¹ Одавде би после био спроведен и интерниран у Књажевац, „где је радикално гњездо, одакле не може изаћи“. Ако би краљ Милан покушао употребити силу, на силу је имало да се одговори силом: он би био сам крив, ако би том приликом пао.² 15 септембра 1900 упућен је окружним начелницима распис да се краљ Милан, ако би хтео прећи у Србију, одмах ухвати и стави под „најстрожију стражу“. Ако он не би хтео следовати позиву полиције, полиција је имала да употреби силу...³ Очеvidно, све ове наредбе биле су

¹ Маршићанин, I, 47/8

² Јовановић, 39/40.

³ Јовановић, 81. — У једном акту који је команда Дунавске дивизиске области упутила 16 септембра 1900 Пов. № 754 команданту места у Пожаревцу, каже се: „Командант акт. војске од 15. IX. 1900 г. поверљиво саопштио ми је: „Г. министар војни саопштио ми је да је Краљ Милан пошао из Беча ка Румунији. На случај да пређе у Србију, наређено је полицијским властима да га склоне и чувају, ако би у том месту било војске, да се полиц. власти стави на расположење поуздан официр с потребним бројем војника за чување. Ако би који командант на њега наишао, наредиће то исто и известиће местну полицијску власт и господина министра војног непосредно. Према овоме наредите одмах командантима у вашем подручју по горњем налогу да поступе, но да о овоме не говоре млађим официрима да се не би изазвало узнемиравање“.

такве да се при њиховом извршењу могло десити да краљ Милан погине. Отуда у публици гласови да је издана наредба за убијање краља Милана.

Над краљем Миланом удешена је нарочита шпионажа, о којој се више старала руска него наша тајна полиција. Шеф руске тајне полиције за Балкан, пуковник Грабов, онај исти који је сумњичен за учешће у Ивањданском атентату, дошао је у Србију са својим агентима.¹ Грабов је поставио своје агенте у Београду, Пешти, Бечу.² Један од његових људи узео је у Бечу стан наспрам Милановог стана. Милан није могао мрднути из Беча, а да Грабов то одмах не чује.

Београдској штампи дан је миг за отварање паљбе против краља Милана. У нападима на њега предњачио је „Мали журнал“. Под насловом „Владановштина“ тај лист, у читавом низу чланака, жигосао је режим од 11 октобра и његове носиоце краља Милана и Владана Ђорђевића. Ти чланци писани су по изречној жељи краља Александра. Шта је он желео тиме да постигне? Вероватно, желео је што више надразжити јавно мишљење против Милана, како би поред војно-полицијске препреке истакао и једну моралну препреку његовом повратку у земљу.

¹ Маршићанин, I, 74.

² Таса Миленковић, Краљ Александар и официрска завера, стр. 9.

Све те препреке, и материјалне и моралне, биле су сувишне. Краљ Милан је био сломљен човек. Он се још увек љутио, псовао, кукао, али све је то био само „празан ветар речи“. Снаге и куражи за неку радњу није више имао. По опису очевидаца, овакав је изгледао у оно време. Велики лабриски шешир, блед у лицу, опао, изнурен, замишљен, корак несигуран, једва се држи на ногама, очи оборио и гледа само преда се... У Бечу је свако вече долазио у ресторан „Бристол“, и остајао доцкан у ноћ, и после разласка гостију. Седео је сам за столом, замишљен, глава наслоњена на руку, пред њиме црна кава и коњак. Кавана готово празна, с дежурним келнером, који дрема одупрт о зид.¹

Краљ Милан није имао других средстава за живот до своје апанаже. Иако завађен с њиме, краљ Александар наредио је да му се она редовно шиље у Беч. Рачунао је да му је Милан тим мање опасан што је већма новчано зависан од њега. У једној прилици краљ Милан спремио је за нашу владу једно писмо које је било оптужница против краља Александра. Пријатељ коме је писмо показао, упитао га је одмах, може ли живети без апанаже. Милан је оборио главу, — и писмо није послано... Знајући прилике свога оца, краљ Александар помишљао је на могућност да се једнога

¹ Таса Миленковић, у наведеном делу, стр. 5.

дана погоди с њиме на чисто новчаној основи: он би повисио Милану апанажу, а Милан би се, да не би био тако близу Србије, преместио из Беча у Париз.

После краља Милана дошли су на ред и други Драгини противници. Дворско часништво, које је прво дознало за краљеве намере с Драгом, и прво се против њих узбунило, измењено је скоро све. Они часници који нису сами дали оставку, премештени су у другу службу; први ађутант и управитељ двора пензионисани су. Чланови Ђорђевићеве владе, која није пристала да венча краља, пали су у највећу немилост. Одмах после своје оставке они су пензионисани; под изговором да немају година службе за пенсију, Ђорђе Генчић и Боровоје Нешић просто су отпуштени: то им је била казна што су ишли код Драге да је одвраћају од брака с краљем. Чланови Ђорђевићеве владе говорили су ружно о Драгином поштењу; да би им се осветио што му срамоте жену, краљ је покушао да и он њих осрамоти. Владану Ђорђевићу одузет је чин који је имао у војсци. Андра Ђорђевић, Ђорђе Генчић, Боровоје Нешић названи су у једном службеном саопштењу издајницима. Објављен је један извештај о издацима из диспозиционог фонда као доказ да су чланови Ђорђевићеве владе трошили тај фонд на личне потребе: Владан Ђорђевић плаћао је одатле ручкове које је давао у своме дому, Андра Ђорђевић платио је

одатле лечење својих очију... Све сам лопов, говориле су краљеве потркуше, а овамо Драга им није поштена.. Иако слободна штампа још није била повраћена, новине су пуштене да грде бившу Ђорђевићеву владу до миле воље. Против Владана Ђорђевића изишао је један плакат излепљен по београдским улицама; ту се ружио не само он, него и његова породица; плакат није био потписан, али знало се да га је писао један од тадашњих министара, велики краљев љубимац. Уплашени да ова повика против њих није само предзнак и припрема хапшења, а може бити чак и физичких напада, неки чланови Ђорђевићеве владе, као Владан Ђорђевић, Вукашин Петровић, Ђорђе Генчић, избегли су из земље.

Највећа гоњења Драгиних противника била су у војсци. Да ли је неко Драгин противник, то се није ценило само по његовом држању приликом краљеве женидбе, него и по томе како је он стајао код краља Милана. Ко год је био његов човек, самим тим важио је за Драгиног противника. Војска се систематски чистила од Миланових људи. Нарочито су страдали виши официри, међу којима су се много боље него међу нижим официрима распознавали Милановци и Немилановци, — и на пример од шест ђенерала четворо је бачено у пензију. Било је чак примера да је пензионисаним Милановцима одузимано право ношења униформе, и да су издаване наредбе да их

официри, њихови бивши другови, не смеју поздрављати на улици. Официри расходовани од краља Милана враћани су поново у службу. Најважнији војни положаји додељивани су не онима који су били најспособнији, него онима који су најбрже умели да се прилагоде новом стању. Партизанства је дотле било само у грађанској служби, а не и у војсци. Партизанство које се сада зацарило у војсци, разликовало се од партизанства у грађанској служби. Код чиновника награђивала се приврженост једној странци, код официра приврженост краљевој жени.

И поред ових оштрих мера, отпор који је изазвала краљева женидба, није престајао: он је само од јавнога постао тајан. Краљ је добијао безимена писма пуна грдње и претње. Пасквиле су растуране испод руке и плакати лепљени по улицама. По приватним кућама, женска оговарања краљице била су у пуном јеку, — и како је шпионажа, установљена под режимом од 11 октобра, радила и даље, сва та оговарања достављана су у двор. Драга није умела да се уздигне изнад ових напада, и подбадан њоме, Александар је наређивао луде ствари. На пример наредио је, једном, управнику града да два господина која су тобоже говорила ружно о краљици, „изгрди што може црње, и да им покаже подрум (једно одељење полициске апсе), и каже им да ће их у ту апсану

позатварати, ако продуже говорити о краљу и краљици онако како су већ били говорили“.¹

Драги и Александру оговарања нису ни упола толико шкодила колико им је шкодио тај напрасит и безуман начин на који су се од оговарања бранили. Два случаја, нарочито, узбунила су свачије осећање правичности и стида. Један се случај тичао бившег министра Генчића. Приликом оптуживања Ђорђевићеве владе за злоупотребе чињене са диспозиционим фондом, речено је за Ђорђа Генчића да је неовлашћено узео из тога фонда 3000 динара. Генчић је тврдио да је имао краљево овлашћење, усмено дано преко заступника председника министарског савета. Из иностранства, где се налазио, он је писао краљу два писма и тражио да се опорече оптужба изнета против њега. За ту оптужбу која је потицала од краља и била учињена у једном службеном саопштењу, Генчић је рекао да се такве ствари могу дешавати само „у Персији или каквом средњеазиском Ханству, али никако у једној хришћанској цивилизованој и уставној земљи“. Ако му се не би дало задовољење, изјављивао је да ће се сматрати разрешеним „свију верноподаничких обзира“. Поред ових приватних писама краљу, Генчић је дао и једну изјаву у бечкој „Преси“, у којој је, бранећи себе, напао „кобни византинизам новог курса у Србији“. После некога времена Генчић је питао из ино-

¹ Маршићанин, I, 77.

странства да ли се сме вратити у Србију. У име краљево одговорено је да може. Али тек што се Генчић вратио, краљу буде достављено да су га Генчић и његова жена вређали у неком друштву. Разјарен, краљ одмах нареди да се Генчић због оних ранијих писама и због раније изјаве тужи суду. Суд нађе да је Генчић учинио дело увреде краља и владе, и осуди га на седам година затвора. Краљ је тврдио да се Генчић показао крајње незахвалан према њему; он је опростио Генчићу све што је писао против њега, а Генчић, чим је дошао у земљу, стао га је поново вређати. Публика је ценила ствар друкчије. Генчић је у крајњем случају могао бити тужен за оно што је против краља говорио после свога повратка, али не и за оно што му је пре тога писао. То писање било му је од краља опроштено, и Генчић се, тако рећи на краљеву бесу, вратио у земљу. Изгледало је чисто да је краљ привидним опроштајем намамио Генчића натраг да би га могао дати затворити. То није било нимало каваљерски.

Други случај, много тежи, тичао се краљице Наталије. Још више него краљ Милан, краљица Наталија била је увређена и уцвељена Александровом женидбом. Осећала се лично унижена што је њен син попео на престо њену бившу службеницу, коју је она узела к себи из пуког милосрђа. Била је љута на Драгу што се показала тако незахвална, и у исто време имала је као и неку

грижу савести, јер је најзад она била та која је Александру дала прилике да се упозна са Драгом. Краљица Наталија никада није крила своје расположење према људима и имала је за своје непријатеље отровне речи које се не заборављају. После Александрове женидбе она је својим пријатељима у Србији писала на отвореним картама све што је имала против Драге. Свом коморнику Александру Симоновићу писала је ово: „Чујем да пијанчурина ћерка болује од неке необичне болести. Да не побације оно дете са којим је своме љубавнику подвалила“... На ову карту одговорено је у службеним новинама по налогу самога краља, да се „све интриге и сви говори наперени на то да се крајева кућа подрива, имају сматрати као издајничка предузећа, па ма с које стране долазили“. Поменута је карта „бивше“ краљице Наталије у којој се „нападају најпогрдније и најнижим изразима Њихова Величанства“. У завијеном облику Наталији се претило да ће се према њој поступити као према „велеиздајнику“ и „невернику“... Љубав према Драги угушила је у Александру све синовље осећаје према родитељима. Оца је намеравао да затвори, ако би дошао у Србију. Мајци је претио велеиздајничким процесом. Тон у коме је о својим родитељима говорио у приватним разговорима, био је бездушан и циничан. Поводом Наталијине карте рекао је ствари које син о мајци ни у највећој љутњи не сме ни да помисли, а камоли да каже.

Пренеражен краљевим испадима, свет је за њих кривио Драгу. Александар никада није имао много срца, али од своје женидбе показивао је једну злоћу и ниску пакост коју раније није имао, и која се могла објашњавати само Драгиним утицајем. За извину Александрову ваља рећи да је он у љутњи наређивао, истина, страшне ствари, али да није много настојавао да се оне изврше. Ако се подручни органи не би пожурили да га послушају, све би се свршило на грдњама и претњама. Гнев код Александра био је колико плах толико и кратак. Чак и Генчића, кога је дао осудити, он је већ идуће године помиловао. Њему је највише удило то што је у тренуцима велике срцбе осећао потребу да своју срцбу објави у каквом службеном саопштењу. Свет је стога судио о њему по речима, које су у њега биле горе од дела.

Упоредо са гоњењем Драгиних противника водила се и једна друга политика која је требала да Драгу омили народу. Насупрот њеним противницима, који су је називали јаловом, краљ Александар, на месец дана после венчања, објавио је службено њену бременитост. Тиме је признао целом свету да је с Драгом имао односа и пре венчања, али он ту срамоту није осећао у својој журби да Драгу прикаже народу као жену која носи у недрима будућег краља, и која је стога достојна народне љубави. Краљ се хвалио трудноћом своје жене чак пред страним дипломатима;

један од њих писао је својој влади подругљиво о његовој „дирљивој простосрдачности и превременом родитељском поносу“. Драга, чију је бременитост потврдио и један париски лекар, доиста је чинила утисак трудне жене. Била је изгубила струк и раширила се толико, као да је својом трудноћом хтела терати инат својим противницима. Огромна и здепаста, она се ваљала у широким опуштеним хаљинама са гордошћу будуће краљеве мајке. Она је продужавала династију: шта се више могло од ње тражити...

Краљ Александар живо је радио на томе да Драга буде примљена на страним дворовима: то је такође било потребно ради њеног популарисања у земљи. Београдске госпође које су манисале Драги као „калп-краљици“, морале би умукнути кад би виделе да се пред њом царски и краљевски дворови отварају један за другим... За разлику од свог оца, Александар није се тако много утрпавао у друштво страних владалаца; ту наметљиву црту добио је тек уз Драгу, која је као свака скоројевићка тежила да своје скорашње и сумњиво господство освешта признањем старе праве господе. Краљ је намеравао да Драгу прво наметне руском двору: прва посета куму и куми! Већ августа 1900 генерал Јован Мишковић јавио се у Петрограду као нарочити изасланик нашега краља. Између осталог имао је задатак да се обавести да ли би Александар и Драга били при-

мљени на руском двору. Одговор је био неодређен: њихова посета није се одбијала, али се одгађала. Александар није одустајао од намераваног пута у Русију. Колико му је до тога пута било стало, види се по томе што је позвао у помоћ Николу Пашића, кога није марио, и коме није веровао. Крајем октобра Пашић је отишао у Русију да заобилазним путем, преко својих пријатеља панслависта, сврши оно што Мишковић није могао редовним службеним путем свршити. Пашић се вратио са поруком панслависта да претходно треба код нас средити унутрашње ствари. У устима Пашића и панслависта „средити унутрашње ствари“ значило је дати владу радикалима. Ма колико заљубљен у Драгу, Александар је нашао да је то одвећ велика цена за њен пријем на руском двору... Крајем 1900 краља Александра посетио је у Нишу бугарски кнез Фердинанд Кобург. То је био први страни владалац који се срео с Драгом. Кобург, по својој охолости, зацело не би сам журио да направи Драгино познанство, али њему је то саветовано из Петрограда: његов долазак у Ниш требао је да утеши Александра за неуспех Мишковићеве мисије.

Као средства за популарисање Драге употребљавана су помиловања и одликовања. Помиловања, дана војним и политичким кривцима, почињући са радикалима осуђеним због Ивањданског атентата, објављена су на дан краљева венчања

и на дан Драгина рођења: насупрот режиму од 11 октобра, Драгин режим обележавао се као режим блакости и правичности. Међу одликованим лицима био је већи број књижевника и уметника него што је то дотле био случај. Од Драге, која се по речима њеног сликара Буковца није разумевала ништа у уметности, требало је на силу начинити покровитељку уметности. Министар просвете Маринковић склопио је круг дворских уметника, и само се чекало да под Драгиним режимом пропевају музе.

Судећи по спољашњим знацима, ови напори да се Драга популарише, имали су неког успеха. Приликом своје женидбе краљ је примио небројене честитке и депутације. После тога цела земља засипала је њега и краљицу поклонима. Београдска општина предњачила је са једном јахтом која је стајала 120.000 динара. Две собе у двору биле су закрчене поклонима: бошчалуци, народне рукотворине, везови, женски радови, ћилимови, вазне. Пошто је објављено краљичино благословено стање, пристизале су и колевке; неке од њих скупоцене, више за украс него за употребу. Ако не сва штампа, а оно два три листа ставила су се у Драгину службу и трубила њену славу на све стране. Противници Драгини тврдили су да то не значи ништа: удвориштво је нашем свету прешло у крв, и он је готов да глуми све што краљу може бити пријатно. Али други, који нису

сви били Драгини пријатељи, налазили су да народна радост није сасвим усиљена: народ се радује, ако не баш Драги, а оно престанку Милановог режима. Свакојако, око Драге створена је једна атмосфера доброг расположења и надања, упола искреног упола извештаченог.

Ипак краљ се није осећао умирен. Држање војске било је рђаво. Када се краљевски пар први пут појавио на игранци официрског дома, дочек официра није био ни најмање срдчан. О краљевој слави у двору такође је пала у очи хладноћа официра. Краљ је месецима добијао безимена писма у којима су он и краљица ружени не може бити горе; када се најзад ушло у траг писцу, видело се да је то један жандармериски пуковник у пенсији, који је раније имао дужност да се стара о краљевој личној безбедности. Крајем 1900 освојено је у Београду један плакат противу краља и краљице, који се завршавао с узвиком: „Живео Карађорђевић!“ Како се истрагом утврдило, тај плакат нији штампан нигде на другом месту него баш у картографском институту министарства војног.

Овакве појаве одржавале су краља у узнемирености. Он је наређивао нарочите мере обезбеђења. У Нишу, кад би са краљицом изашао у шетњу, на обе стране улице постављани су жандарми, полицајци, детективи; дућани су затварани, и саобраћај се пресецао.

VIII.

Спољашња политика Александрова била је после његове женидбе проста и јасна : он се предао сав Русима. Ћенерал Мишковић, када је убрзо по краљевом венчању ишао у Петроград, имао је да каже да је наша нова веза с Русијом „трајнога карактера“, јер је „основана у једном личном и сродничком питању“. По својој деспотској природи Александар није разликовао своје лично од опште државнога: зато је и оснивао своју русофилску политику на личним и сродничким везама са својим кумом руским царем, иако такве везе нису у савременој дипломатији значиле скоро ништа. Под режимом од 11 октобра Русија је узинат Милану употребила против нас свој утицај у Паризу и онемогућила нам закључење нових зајмова на тамошњем новчаном тржишту. У Цариграду није радила против нас непосредним начином него посредним, наиме, није се више заузимала за наше захтеве на Порти, и због тога Порта је једнако одгађала потврђивање Фирмилиановог избора за скопљанског владуку. Александар је молио Русију да нам убудуће не смета у Паризу и да нас помаже у Цариграду. Русији за љубав, Александар је био вољан начинити споразум и с Бугарском, али је тражио да се претходно под руководством Русије изврши између нас и Бугара разграничење сфера у Македонији.

Руси су се одазивали краљу Александру пријатељски, али не врло топло. Они му нису веровали много, и докле год не би видели на влади своје људе радикале, нису мислили да се с Александром упуштају у озбиљније разговоре. Српско-бугарски споразум одобравали су у начелу, али рад на њему остављали су за доцније. Тај споразум могао би убрзати отварање источног питања; заузетима на далеком истоку, Русима је на блиском истоку требао мир. Да би дала одмах Александру неки знак благовољења, Русија је обећала да нам у питању зајма не само неће сметати, него ће нам шта више помагати код париских банака.

Докле је краљ Александар и сувише истицао нов правац наше спољашње политике, Русија је у разговорима с Аустријом умањивала значај тог дипломатског преокрета. По њеном уверавању, између Београда и Петрограда само су се повраћали они нормални односи који раније због краља Милана нису били могући. Аустриски министар Голуховски одговарао је Русима, да краљеву жељидбу сматра за његову приватну ствар у коју Аустрија неће да се меша, али како је у тој приватној ствари краљ показао извесне незгодне црте карактера, Аустрија се боји за сталност политичких прилика у Србији. На случај династиске промене Голуховски је понављао оно што је још 1897 рекао: црногорски кнез не сме доћи на упражњени српски престо. Овим је наговештавао да Ау-

стрија сматра династиско питање као полуотворено у Србији, и жели да се о његовом решењу напред споразуме с Русијом. Она је искључивала кандидатуру црногорског кнеза, али не и кандидатуру Петра Карађорђевића ; изгледало је по томе да би се на његовој кандидатури Аустрија и Русија могле још сложити. Династија Обреновића била је доиста у незгодном положају. Докле се Милан бавио у Србији, Русија је говорила о ненормалности српско-руских односа ; када се он уклонио, и његов син остао сам, Аустрија је говорила о несталности наших политичких прилика. Час једна час друга сила потрзала је династиско питање.

Спољашњом политиком краљ Александар управљао је лично, готово без учешћа своје владе. Алекса Јовановић, министар иностраних дела, није говорио стране језике; страни посланици нису се ни обраћали на њега, него на његовог начелника. Краљ је баш желео таквог министра иза чијих ће леђа моћи радити шта хоће. Он није марио уобичајене дипломатске путеве. На пример са страним посланицима најрадије је општио преко свог личног секретара ; у Русију је послао Пашића, који није имао никаквог службеног својства... Он је као намерно бирао такве посреднике између себе и страних сила који ће га моћи само упола обвезати, и којих ће се он, ако устреба, моћи одрећи. Како је Петроград постао главна тачка краљеве спољашње политике, ваљало је обратити нарочиту

пажњу на личност нашег петроградског посланика. Краљ је изабрао Стојана Новаковића. Као министар иностраних дела Новаковић је 1895/6 задобио руско поверење, али у краљевим очима он је имао још и једну другу врлину: није био радикал већ напредњак. Везе с Русијом краљ је радије одржавао преко нерадикала него преко радикала. Радикала се бојао да не увуку Русију у нашу унутрашњу политику и не покушају помоћу ње добити власт.

У унутрашњој политици краљ Александар није намеравао онако велике промене какве је извршио у спољашњој политици. Увиђао је да се стега заведена после Ивањданског атентата мора укинути, али му није било ни на крај памети да се враћа радикалима и њиховом парламентаризму. „Нећу радикале да гоним, али се не дам од њих водити“. Надао се да режим од 11 октобра, нешто ублажен, може трајати од три до пет година. Колебао се само да ли ће продужити стару Скупштину или ће правити нове изборе. Ако би се одлучио за нове изборе, они не би били много слободнији од избора из којих је изашла стара Скупштина; радикали би могли добити само онај број мандата који би краљ унапред одредио, — не више од четрдесет, отприлике четвртину од укупног броја народних посланика. На какав је начин краљ мислио да и после укидања стеге може ограничити изборни успех радикала, највеће странке у народу?

Он је, пре свега, веровао да је режим од 11 октобра потпуно растројио и уништио странке, и да радикали нису више што су били. Веровао је затим да може радикалну странку обезглавити; њени прваци, Грујић, Вујић, Ћаја, Миловановић добили су после краљеве женидбе посланства на страни; на леп начин краљ их је одвајао од странке и испраћао преко границе. У земљи су остали Пашић и Таушановић, али обојица су били „морално мртви“, — Пашић због изјаве на преком суду, Таушановић због фалсификата у Београдској задрузи. Најзад, краљ је веровао да, ако задржи полицију у својим рукама, може правити какве хоће изборе; зато у полицију није пуштао радикале, иако им је иначе поново отворио врата државне службе.

У краљевим плановима било је исто толико наивности колико и лукавства. Он је губио из вида неколико крупних чињеница. Он сам није био ни изблиза оно што његов отац; њега људи нису ни онако волели нити га се онако бојали као краља Милана, — и у његовим рукама полиција није била онако јако оружје као у Милановим. Снага радикалне странке није лежала у београдским првацима посланим на страну за посланике, него је лежала у њеним људима из народа. Што је најглавније, између Александрове спољашње политике, која се обртала око Русије, и његове унутрашње политике, која радикале, руску странку, није пуштала на владу, није било сагласности.

Поред све вере у своју вештину и у моћ полиције, Александар је најзад нашао да би било ризично правити нове изборе. Крајем 1900 сазвана је у Ниш стара Скупштина. У њу је уведено једно десетак радикала, које је краљ узео за своје посланике. Иначе то су били они исти људи који су скоро три године слушали Ђорђевићеву владу и дрхтали пред краљем Миланом.

Престона беседа којом је Скупштина отворена, личила је и сувише на оне говоре које је краљ после 8 јула држао депутацијама. Почињала је овако: „Као поздрав и добродошлица, нека вам је прва моја реч да је Србија добила своју Краљицу, а ваш Краљ верног и милог друга у животу“... Пошто је и Скупштини објавио да је краљица у благословеном стању, краљ је прешао на политику. Осудио је Ђорђевићеву владу и њен рад, па није поштедео ни краља Милана. „Краљ Милан се за свагда уклонио из земље“, — и „тима је раскинута свака веза с политичким заблудама из минулих времена“.

То што је краљ рекао у престоној беседи, ваљало је да Скупштина понови у адреси. Иако послушни и плашљиви, скупштинари су се устезали да, по краљевој наредби, осуде Милана и Ђорђевићеву владу. Таква осуда била би за њих саме политичко самоубиство, пошто су они без поговора слушали Милана и Ђорђевићеву владу. Осуда Милана нарочито је падала тешко скуп-

штинарима. Многи од њих побојавали су се његова повратка у земљу; доста њих били су му и лично одани; са свима својим махнама, он је много боље него његов син умео да тече пријатеље. Скупштинари су преклињали Александра да их не нагони да се јавно одричу краља Милана. Александар је узвикнуо: „Ви се може бити плашите њега, али нога његова неће ступити на ову земљу. Пре ће он доживети да поставим Петра Карађорђевића за дивизијара у Нишу, но што ће доћи амо... Краљ Милан је за мене сада једна крпа као ево ова махрама“. И онда је узео своју махраму и бацио је на под.¹

Под краљевим притиском Скупштина је попустила. У својој адреси она је узела „на повољно знање“ саопштења престоне беседе да се краљ Милан за увек уклонио из земље. Ова места у престоној беседи и у адреси о краљу Милану опомињала су на оне изјаве Намесништва и скупштинска решења која су имала за циљ да постигну удаљавање краљице Наталије из земље. У замотаном облику, и то су биле одлуке о прогонству, које су се по потреби могле претворити у закон.

Држање Александрово, ма колико неприродно, није било необјашњиво. Драга је живела у грдном страху од Милана; Александар, нежан муж, хтео је да је умири, и уз то да се покаже пред

¹ Живановић, IV, 231. Проверено и допуњено казивањем дра Ђоке Николића, владиног посланика на Скупштини

њоме јунак који се тога Милана не боји баш нимало. У њему је било и притајане горчине на Милана: под режимом од 11 октобра Милан је изгледао већа сила од њега, правога краља; он је зато с нарочитим задовољством ружио Милана пред том истом Скупштином која се раније Милану клањала. Циник, необично хитар да уочи сваки и најмањи знак људске покварености, он је најзад почео уживати у тој покварености, и то у толикој мери да је неки пут сам стварао повода за њено испољавање. Он је подметао људима ногу, као злурадо дериште које воли да се смеје туђем паду. Гонећи Скупштину на осуду краља Милана, уживао је што ће заједно с Миланом начинити и од ње пачавру. Овај извитоперен несташлук био је зацело рђава политика. Осуда краља Милана на коју је краљ Александар натерао Скупштину, толико је осрамотила саму Скупштину да њене осуде нису више имале никаква значаја. Бацајући одговорност за режим од 11 октобра на краља Милана и Ђорђевићеву владу, Александар је нашкодио и себи самом. Он је изгледао или превртљивац који се данас одриче онога што је јуче радио, или слаботиња кога су краљ Милан и Ђорђевићева влада вукли за нос. Што је најлепше, тај исти режим од 11 октобра кога се јавно одрицао, он је у потаји намеравао да с неким изменама продужи и даље. Чак у тако свечаном државном акту као престона беседа није се мо-

гао уздржати да о свом оцу не говори с погрдама, а о својој жени с љубавним пренемагањем. Оно прво било је публици одвратно, а ово друго смешно.

IX.

Скупштина је радила свега месец дана, — од 29 децембра 1900 до 29 јануара 1901. За то кратко време решила је ове законе.

(1) Закон о судијама од 19 јануара 1901. Овим законом пооштрени су услови за судије. Није могао као дотле постати судија сваки свршени правник, него само онај који је после свршене правне школе провео одређен број година у државној, и то првенствено судској служби, или у правозаступничком позиву. Питање судског испита остало је нерешено. Иако предвиђен законом од 1891, тај испит није се никако заводио : ми нисмо имали, како се говорило, толико правника на претек да бисмо могли међу њима посредством судиског испита вршити пробирање. Творац закона од 19 јануара 1901, министар правде Настас Антоновић, налазио је да на судиски испит, кад се на њега чекало већ десет година, ваља још мало причекати. Осем једнога председника Касационог суда кога је краљ постављао по својој личној оцени, све остале председнике судова и судије краљ је постављао по двојној кандидатури народног одбора у коме су, под председништвом ми-

нистра правде, заседавали заступници Касационог и Апелационог суда, Државног савета, и Велике школе. Судијама је повраћена сталност коју су изгубили 1894 услед успостављања Устава од 1869. Судија није могао бити убудуће ни отпуштен из службе ни премештен са свога звања и места ни пензионисан. Одредбе новог закона о дисциплинском кажњавању судија биле су нешто неповољније за судије него одредбе старог закона: њима није више судио Касациони суд, него нарочити дисциплински суд који се одређивао коцком за сваки поједини случај, и то пола из Касационог суда пола из Државног савета. Плате судија су повећане за хиљаду динара годишње. У неким другим струкама чиновници су измакли с платом испред судија; тврдило се на пример да има полициских писара и порезника с већом платом од судија: отуда потреба да се судиске плате повећавају.

Против новог закона о судијама говорила је мала група радикалних посланика. Она је замекрала што није заведен судиски испит, и што је у одбору за кандидовање судија председничко место дано министру правде.

После преког суда од 1899 углед судске власти био је поколебан, и нов закон о судијама требао је да га наново учврсти. Краљ Александар сада је прао руке од преког суда; то није било његово дело, него дело краља Милана и Ђорђевићеве

владе; чим су се ти „зли дуси“ уклонили, краљ Александар ето из властитих побуда даје судску сталност и изборност. С једном судском влашћу независном од владе, онаква чуда каква су се дешавала под преким судом, неће више бити могућна. Дobar утисак новог закона о судијама ослабљен је тиме што је његов писац био Настас Антоновић, некадашњи владин комисар при преком суду.

У вези са законом о судијама стајао је закон о изменама и допунама у закону о устројству судова од 26 јануара 1901. Овај закон повећао је плате судских секретара и писара, и донео влади Алексе Јовановића један тренутак популарности код нижег судског особља.

(2) Закон о повластицама Извозне банке од 9 јануара 1901. Извозна банка установљена је последњих дана Ђорђевићеве владе, и Јовановићева влада имала је само да реши питање њених повластица. Извозна банка давала је извозницима кредит и чинила комисионарске услуге; сама није трговала. Од ње се очекивало да усредсреди извозну трговину, која је била распарчана на велики број малих и сиромашних извозника. Ти извозници зависили су од страних посредника, махом мађарских Јевреја, који су им давали потребни кредит, и на рачун тога присвајали себи већи део њихове добити. На страној пијаци наши мали извозници јављали су се један против другог, и својом

утакмицом обарали цену нашим извозним артиклима. Извозна банка требала је да ослободи извознике од робовања страном капиталу, и да усредсређивањем извозне трговине истера бољу цену и нашим извозним артиклима. Међу повластицама предлаганим за Извозну банку ове две изазвале су извештај отпор у Скупштини: (1) „За извоз домаћих артикала државна железница рачунаће за 2^о/_о повољније рефакције од најповољнијих које даје приватнима или другим друштвима“; (2) „државна железница подмириваће својим вагонима првенствено банчине потребе пријављене истог дана, уколико већ пријављена роба за транспорт не би подлежала квару.“ Било је посланика којима се чинило да ове повластице потпуно искључују утакмицу између Извозне банке и оних извозника који не би хтели да се користе тим заводом: тиме се вређала равноправност извозника, и стварао у корист Извозне банке монопол извозне трговине. Скупштинска већина прелазила је преко ових разлога. Она је сматрала да Извозна банка није трговац него комисионар; она не ради за себе него за извознике; то што је скупштинској мањини изгледало монопол Извозне банке, скупштинској већини изгледало је организовање самих извозника ради успешнијег продирања на стране пијаци.

(3) Закон о изменама и допунама у закону о непосредном порезу од 15 јануара 1901. Ђорђе-

вићева влада је донела 14 јануара 1900 закон о порезу на зараду који је јако озлоједио трговце. Ради популарисања свог новог правца, краљ Александар био је готов опозвати све мере ранијег режима које су биле омрзнуте, и нов порески закон имао је циљ да поправи „неправде“ закона о порезу на зараду. У изради новог пореског закона учествовали су „представници трговачког реда и старешине свију важнијих еснафа, друштава и група“. Закону о порезу на зараду замерано је да је порезао укупну (брuto) зараду, и да је ту укупну зараду изналазио на произвољан начин. Нов порески закон усвојио је порезивање по чистом приносу. Да би се порески обвезници заштитили од произвољног порезивања, промењен је састав пореског одбора: три петине његових чланова одређивао је општински одбор у споразуму „са важнијим представницима свију радња и занимања“; друге две петине постављао је министар финансија. У Београду, где се чула највећа повика против пореза на зараду, установљен је за порезивање трговачких радњи нарочити одбор, у коме је три петине чланова општински одбор одређивао на предлог управе трговачког удружења.

У Скупштини вођена је живља препирка само око пореске стопе за сточне трговце. Говорило се да има три врсте сточних трговаца: 1) Велики извозници, чији се број свакодневно смањује. „Они почињу да се броје осам, девет, десет, један, и

ниједан; стари извозници који су радили са говедима, узели су сад шиљак сензалски, и од тога живе“. Извоз стоке прикупља се код малог броја трговаца, и то страних. 2) Шпекуланти, — тако су називани они сељаци који нису били у стању да се исхране земљорадњом, па су се узгред бавили сточном трговином, али наситно: „иду по пијацама, тржиштима, купе по кога вола, краву, или овцу, па после терају и препродају у своме месту, или уступају лиферантима“. 3) Џамбаси, којима је сточна трговина главни посао, и „који залазе по вашарима и тамо купују и препродају једног или два вола или коња, и својим џамбасењем сметају правој трговини“... У Скупштини се причало надуго и широко о мукама и невољама извозника; потпуно зависни од стране пијаце, они су давали стоку по ону цену која им се нудила; значи, дакле, нису као увозници превађивали државни порез на своје муштерије. Држава стога није требала да удара велики порез на извознике, који су и иначе били вреднији њене пажње него увозници: докле су увозници „увозили ђубре, а извозили злато“, извозници, обрнуто, „извозили су ђубре, а увозили злато“... Министар фикинисија доказивао је да држава схвата велики значај извозне трговине, и да је стога и дала Извозној банци онако широке повластице, али да у повлашћивању извозника не би требало ићи даље. Ипак Скупштина је учинила нешто ако не за извознике,

а оно за ситне сточне трговце, У предлогу новог пореског закона стајало је да „они који се баве куповином и препродавањем стоке, не могу плаћати мање од 60 динара годишње сваки“. Овај пропис промењен је у Скупштини тако како неће важити за све који се баве куповином и препродавањем стоке, него само за оне који се баве тим послом на тржиштима и вашарима. Погођени су, дакле, само џамбаси, а не и она лица која су ради исхране своје породице куповала нешто стоке у своме селу, па терала на најближу пијацу и ту препродавала.

Нови порески закон учинио је пореским обвезницима на селу ову олакшицу: код пољопривредника, принудна наплата пореза почињала је „од половине месеца августа, за првих седам месеца, а од 1 новембра, за последњих пет месеца“. На пољопривредника није се наваљивало да плати порез пре него што је посвршавао своје послове и уновчио своје производе; њему се остављало времена да прикупи новац за порез.

Главна црта новог пореског закона била је ублажавање пореза на зараду. Претворен у порез на принос од радње, он је прве године своје примене дао 1.020.253 дин. Порез на зараду по старом закону дао је 2.654.436 дин. Излази, према томе, да је терет овог пореза смањен за 60%.

(4) Закон о окружним, среским и општинским буџетима од 31 јануара 1901. Ђорђевићева влада

натоварила је на округе и срезове многе издатке којима је право место било у државном буџету, али који су с државног буџета скинути, да би се његова равнотежа могла одржати. Услед тога окружни прирез стално је растао; на неким местима износио је 30% и 40% од непосредног пореза, и народ се жалио да му је прирез тежи од пореза. У закону од 31 јануара 1901 прописано је да „прирез за покриће буџетских издатака не може бити већи у окружном буџету од 15%, а у среском 10% од годишњег непосредног пореза, којим је задужен округ или срез“. Одређивањем крајње границе коју прирез није смео прећи, законодавац је заштићавао убудуће народ од онако великих приреза какви су га притискивали за Ђорђевићеве владе. Иако је закон од 31 јануара 1901 спадао у оне мере којима је Јовановићева влада олакшавала народу тегобе прошлог режима, ипак неки радикални посланици ограђивали су се од тог закона. По њиховом мишљењу, ограничити величину окружног и среског приреза било је то исто што и сузити привредну радљивост округа и срезова; сви знатнији радови мораће изостати, јер ће за њих бити потребан већи прирез него што закон допушта. Радикални посланици имали су на уму оне прилике које постоје под окружном и среском самоуправом, када се прирез установљава слободном вољом самоуправних тела ради задовољавања локалних потреба. Јовановићева

влада имала је на уму оне прилике које су постојале под режимом од 11 октобра, када су окрузи и срезови, лишени самоуправе, установљавали оне прирезе које би им наредила државна власт.

(5) Међу законима које је Јовановићева влада предложила Скупштини, најважнији су били војни закони. Али још пре састанка Скупштине та је влада издала две војне уредбе, на којима се такође вреди зауставити.

Једна је била уредба за команду активне војске од 5 августа 1900, у вези с уредбом о ђенералштабној струци од истог датума. Краљ Милан, докле командант активне војске, начинио је команду активне војске независном од министарства војног, и ширио је њену надлежност непрестано. Чим је он уклоњен, команди активне војске одузима се независност и сужава надлежност. Она се ставља „непосредно под министра војног у сваком погледу“, и дужна је да му се обраћа „за све у свом делокругу“. Венералштаб одваја се од команде активне војске и долази под министарство војно. Послови ађутантског одељења такође „делом прелазе у министарство војно“. Командант активне војске, који је дотле држао сву оружану силу под собом, добија сада положај једног инспектора: његов је главни посао обука војске и њено обилажење. За команданта активне војске, наместо краља Милана, постављен је ђенерал Михаило Срећковић, кога је у своје време краљ Милан

пенсионисао. Краљ Александар признавао је аустриском војном изасланику да Срећковић није за то место, али, како изгледа, краљ није ни тражио врло способног човека, јер је намеравао да значај команде активне војске умањи. За начелника главног ђенералштаба постављен је ђенерал Димитрије Цинцар-Марковић. Он и Срећковић нису се један с другим слагали; краљ је још подстицао саревњивост међу њима; у неслози великих војних старешина налазио је сигурности за себе. Оно време када је сва војска, и официр, и војник, стајала под командом краља Милана као један човек, — било је прошло.

Друга војна уредба коју је издала Јовановићева влада, тицала се употребе оружане војничке силе (уредба од 14 августа 1900). Право на употребу оружане силе признавало се у начелу само краљу, као врховном команданту војске. Следствено, војска се могла ставити у покрет против унутрашњих нереда, не само на захтев грађанске власти, него и без тога захтева, по личном нахођењу краљевом. Међу случајима који су правдали употребу оружане силе, помињали су се „изненадни мучки упади у земљу“. Многи су држали да је цела уредба издана због таквих упада, и да се под називом изненадног мучког упада мислило на нежељени повратак краља Милана.

Од војних закона Јовановићеве владе најважнији био је закон о устројству војске од 27 јануара

1901. Војска се делила на народну војску и последњу одбрану. Народна војска, у којој се служило од двадесете до четрдесет пете, имала је три позива. Последња одбрана обухватала је, с једне стране, младиће од седамнаесте до двадесете; с друге стране, људе од четрдесет пете до педесете. Први позив имао је свој стални кадар, у коме је служба трајала у неким родовима оружја две године, а у некима годину и по. За резервисте првог позива и обвезнике другог и трећег позива предвиђена су вежбања сваке недеље код њихових кућа, једанпут годишње на батаљоним, и једанпут годишње на пуковским збориштима. Ова вежбања резервисти и обвезници издржавали су углавном о свом трошку.

Ново устројство схваћено је у први мах погрешно. Мислило се да се враћа народна војска из доба кнеза Михаила, када је војна обвеза постојала без службе у касарни. Мишљење је то било неосновано, јер су обвезници првог позива прве две године држани у касарни као стајаћа војска. Стајаћа војска остала је и даље, само се сада сматрала као стални кадар народне војске. Проста промена имена.

Ново устројство обраћало је више пажње него старо устројство вежбању војних обвезника после њиховог изласка из касарне. У народној војсци кнеза Михаила постојала су само вежбања ван касарне. Краљ Милан завео је стајаћу војску са

касарнском обуком. Војно устројство од 1901 требало је да касарнску обуку споји са вежбањима после изласка из касарне. На тај начин, човек би од двадесете до четрдесет пете године стално био обучаваан и вежбан у војном занату. Устројство од 1901 није под именом народне војске мислило милицију, него је мислило то потчињавање народа војној дресури кроз његове најбоље године. У овом смислу узета, народна војска није била олакшавање, него отежавање Милановог система стајаће војске.

Олакшица је ипак учињена народу тиме што се рок службе у сталном кадру смањио. У пешадији, он је сведен од две године на осамнаест месеца. Рекрути који би се показали ревносни, могли су се пустити кући и раније, већ после четрнаест месеца. За ђаке, првенце и задругаре прописани су нарочити скраћени рокови... Дуга служба у касарни била је тим мање потребна што се обука после изласка из касарне већма развијала. Међутим, скраћујући службу у касарни, олакшавао се војни буџет, чија средства нису достизала за издржавање већег броја рекрута. И за време ранијег закона о двогодишњем року бивало је да се из финансиских разлога рекрути не задржавају у касарни пуне две године, него се пуштају кући већ по свршетку прве године.

Устројство од 1901 није извршено онако како је смишљено. Вежбања ван касарне сасвим су за-

немарена. Изгледало је према томе да се све преуређење војске састојало у томе што се стајаћа војска прекрстила у први позив народне војске, и што је рок службе у кадру за пешадију сведен од две године на осамнаест месеца. Публика је имала утисак да је све то учињено стога да би се после Милановог одласка војно устројство подесило мало више по укусу и према потребама сељака.

У војном судству извршене су основне промене законом о устројству војних судова од 27 јануара 1901, војним казним закоником од 31 јануара 1901, и закоником о поступку војних судова у кривичним делима од 15 фебруара 1901. Све до ових закона, војно судство живело је и развијало се под једним законом из 1864, када стајаћа војска још није била ни заведена. Војни касациони суд назван је „велики војни суд“, и добио је уз „разматрајућу“ још и „судећу“ власт. У састав војних судова узет је поред официра неправника и један официр правник, т. зв. судски официр, коме је судиска служба била редовна дужност. Оскудица правничког елемента јако се осећала у дотадашњим војним судовима. Установљено је војно државно тужиоштво; слична установа у то време још није постојала код грађанских судова. Установљени су војни иследници (из реда судских официра), и браниоци (из реда официра ма кога рода оружја или струке). Предвиђена је за случај рата установа

преких судова. На основу тога што су војни судови преуређени у духу „савремене науке“, држало се да се може разрадити и пооштрити и војни законик. Правдајући строгости новог законика, министар војни рекао је да је војска организам свога рода, коме нема живота ни успеха без заповедања и безусловне покорности.

X.

Јовановићева влада стигла је да са својом једномесечном Скупштином сврши још и буџет. Сума расхода утврђена је на 73.992.542 дин. према суми прихода од 74.018.070 дин. У последњем буџету Ђорђевићеве владе сума расхода износила је 76.259.244; Јовановићева влада смањила је, дакле, расходе за два милиона и више. С обзиром на то да су се стварни приходи под Ђорђевићевом владом кретали између седамдесет два и седамдесет пет милиона, буџет Јовановићеве владе од округло седамдесет четири милиона не би био претерано велики. Али тај буџет није обухватао све издатке: ван њега остали су издаци на топове и пушке. Због тих издатака који се нису могли измирити из редовних прихода, начињено је неких седам милиона привремених позајмица. Тих седам милиона привремених позајмица били су уствари дефицит.

На какав је начин Јовановићева влада смањила редовне расходе за читава два милиона? Главна

уштеда постигнута је у буџету министарства војног. У последњем буџету Ђорђевићеве владе, министарству војном одобрено је 20.030.986; у буџету Јовановићеве владе, та је цифра сведена на 17.602.700. Краљ Милан подигао је војни буџет на једну висину на којој се он није могао одржати. Чим је Милан отишао, војни буџет почео је ићи на ниже.

Јовановићева влада требала је да нађе новаца за војне набавке које су поручиле две раније владе, Симићева и Ђорђевићева, а које се нису могле исплатити из редовних прихода. То су биле набавке позициских топова и пушака репетирки са муницијом. Влада је била у забуни где да нађе новаца, и да би добила времена, наредила је нашем одбору за пријем пушака и муниције да успорава рад. Најзад, министар финансија Михаило Поповић прибегао је привременим позајмицама као и његови претходници. 20 августа 1900, закључен је код Народне банке зајам од 2.000.000; за разлику од оног зајма који је код Народне банке Ђорђевићева влада закључила 1898, овај нови зајам морао је бити гарантован, и то незаложеним делом прихода од државне трошарине. 13 новембра 1900 закључен је код Београдског кредитног завода зајам од 2.600.000 дин. у злату. На ту суму издати су благајнички записи са 6⁰/₀ интереса, које је Кредитни завод примио по курсу од 87⁰/₀. Отплату зајма вршила је Самостална мо-

нополска управа из вишака заложених државних прихода; зато је на благајничким записима и она стављала своју обвезу плаћања. 23 јануара 1901 закључен је код истог завода, и под истим погодбама, зајам од 2.500.000.

Јовановићева влада успела је да реши питање уједињеног четворопроцентног зајма. Један део овог зајма извршен је просто разменом обвезница старог петопроцентног зајма за обвезнице новог четворопроцентног зајма. Други део уједињеног зајма, у износу од седамдесет милиона, имао је тек да се пусти на новчано тржиште. С тим је ишло тешко, јер се у Француској, због сметњи руске дипломатије, није могла добити службена кота. Обвезнице уједињеног зајма ми смо залагали код поверилачких банака, и на тој залози закључивали привремене позајмице. Чим су се после краљеве женидбе поправили наши односи с Русијом, ми смо поново покушали да добијемо у Француској коту. За посланика у Паризу постављен је Михаило Вујић. Као један од радикалних првака добро виђен код Руса, уз то бивши министар финансија, он је могао боље него ма ко други уредити питање коте. Кота је доиста добијена, али под једним условом. На основу Карлсбадског споразума о уједињеном зајму, поверилачке банке имале су своје заступнике у Самосталној монополској управи, јер су монополски приходи служили као залога уједињеном зајму.

Давање коте француска влада условила је тиме да се наместо једнога од тих заступника прими у Самосталну монополску управу један њен службени изасланик. Надзор поверилачких банака над нашим финансијама појачавао се службеним надзором једне стране владе. Иако је ово била несумњива повреда наше државне самосталности, ми смо морали пристати, јер друкчије нисмо могли отворити француско новчано тржиште обвезницама уједињеног зајма... 34.000.000 тих обвезница било је заложено код Отоманске банке за привремене позајмице у износу од 17.000.000. После добивене коте, надали смо се да ћемо заложене обвезнице распродати по курсу од 68⁰/. У том случају исплатили бисмо све привремене позајмице код Отоманске банке, и још би нам преостало преко шест милиона. Краљ Александар био је задовољан, и причао да се руско пријатељство исплаћује боље него аустриско: без Руса никада не бисмо коту добили.

XI

У јавном животу осећало се да је под Јовановићевом владом стега власти почела да попушта, и да се свет осмелио чак и нешто више него што је власт хтела. Под условом да не дирају краља и краљицу, новине су писале слободно. Напади на краља Милана (не само трпени, него и тражени од двора) и напади на Аустрију учестили су по

листовима као у доба Устава од 1888. У народу, хајдучија, јако сузбијена под Ђорђевићевом владом, оживела је поново. За прва три месеца Јовановићеве владе, четири су главе пале од хајдучке руке. Убиства су се низала и даље. Највећу узбуну изазвала је погибија Миодрага Протића, пензионисаног окружног начелника. 1897, када се у Чачку судило за Бацковићево убиство, Миодраг Протић био је председник суда. За Бацковићево убиство био је оптужен и радикални првак Ранко Тајсић; због тога Протићева погибија тумачена је не као обична него као политичка хајдучија. Овом тумачењу допринело је и то што је Протић убијен изазивачки, на самом кућном прагу... Радикални противници говорили су: По хајдучији и по дрскости штампе види се да се радикализам поново буди...

Међу странкама такође настало је живље кретање. Напредњаци су помишљали да своју растућу странку поново прикупе. Либерали су наваљивали на краља да им да министарство унутрашњих дела, које су они као најмногобројнија скупштинска група држали за све време Ђорђевићеве владе. Радикали нису избијали из руског посланства, и гледали да помоћу Руса, чији је утицај на двору био свемоћан, дођу на владу.

Какви су били краљеви планови? Он је спремао нову владу, која ће извршити нове изборе,

и то тако да у Скупштину уђе од сваке странке само онолико посланика колико краљ буде одредио. Тражио је згодног министра унутрашњих дела, и његов избор зауставио се на једном старом искусном полицајцу, који је стајао ван странака, премда је нагињао радикалима. Решен да мења владу, краљ је већ подметао ногу појединим министрима. Први је требао да падне министар правде Настас Антоновић, па онда министар унутрашњих дела Лазар Поповић. Министри су осећали да их неко саплиће, али нико од њих није погађао да то чини краљ, него је сваки сумњао на кога друга у влади; отуда међу министрима, који ни иначе нису били тешње спојени један с другим, извесно неповерење и раздор.

Сред ових малих сплетака десио се један догађај који је одједном дао стварима други правац. Краљ Милан, после кратког боловања, преминуо је 29 јануара 1901 у Бечу. После 8 јула сломљен човек, краљ Милан никако се није могао повратити од утучености и уцвељености, и вукао је у Бечу живот празан и очајан, прекидан забављањем које није било право забављање, него само напор да се црне мисли тренутно растерају. У другој половини јануара разболео се од инфлуенце, која је због слабости његова срца могла постати опасна. 26 јануара наш бечки посланик Коста Христић јавио је краљу Александру у Ниш да је Миланова болест „узела опасне размере“. 27 јануара Христић

је добио краљев налог да оде до Милана, и да му саопшти „како по Краљевој заповести долази да се извести о његовој болести, и да му изјави наду и жељу краљеву за што скорије оздрављење“. Када му је Христић саопштио краљеву поруку, Милан је одговорио : „Добро се сетио!“ — и онда „бризнуо у грчевит плач“. Пошто се смирио, захвалио је преко Христића своме сину на сећању. Христић је међутим телеграфисао да је стање Миланово „критично“, и да „катастрофа може наступити свакога часа“.¹ После ове депеше очекивао се Александров долазак у Беч. Уместо Александра дошао је пуковник Лазар Петровић. Он је имао да види краља Милана, и уједно да упита руског амбасадора у Бечу за савет, да ли би и сам краљ требао да дође... Краљу Александру замерано је доцније што на Христићеву депешу није одмах појурио у Беч да свог оца још последњи пут види... Говорило се да је он то хтео учинити, али га је одвратио први министар Алекса Јовановић, коме је пало на памет да се Милан начинио болестан да би само довукао сина к себи у Беч. Говорило се такође да Александра није одвратио министар Јовановић, него краљица Драга. Ово друго казивање изгледа вероватније. Александар слушао је Драгу много више него своје ministre, а и сама та мисао да се Милан прави болестан, пре је могла понићи у женској него у мушкој глави.

¹ Записи старог Београђанина, I, 116.

Пуковник Петровић затекао је краља Милана још жива, и имао је с њиме разговор у четири ока, који се требао и сутра дан продужити. Пре тог другог разговора Милан је ушао у агонију, и 29 јануара између четири и пет по подне он је издахнуо. Противници Александрови причали су да је он сасвим мирно примио вест о очевој смрти. Његов секретар Милош Петронијевић казује обрнуто,¹ да је Александар бризнуо у плач и гушио се у јецању као мало дете. Противници Александрови такође су причали да је Милан остао до последњег часа гневан на сина². Миланов лични пријатељ граф Евгеније Зичи казује обрнуто, да се Милан од срца обрадовао када му је посланик Христић дошао по Александровом налогу. У сва-

¹ Петронијевићево казисање потврђује и Маршићанин, I, 124.

² Владан Ђорђевић у свом делу „Крај једне династије“, књига III, глава 39. Све што Ђорђевић прича о последњим часовима краља Милана изгледа јако прерађено његовом приповедачком маштом. Има на пример једно Миланово бунцање од не мање него четири штампане стране, у искиданом бомбастом стилу старих романтичних приповедака. У том бунцању Милан прелази поново цео свој живот, и то тачним хронолошким редом. Ево на пример један одломак који се тиче догађаја првог турског рата: „Књажевац .. грозно!... Шуматовац!... Ох, хвала теби Боже!... Алексинац!.. 33 ескадрона Черкеза!... Ништа то!... Бранићемо сваку стопу земље“.. Човек не зна чему више да се диви: или хронолошкој сређености и књижевним ефектима Миланова бунцања, или снази памћења Владана Ђорђевића, који је био у стању да четири штампане стране тога бунцања понови од речи до речи у свом историском делу.

ком случају стоји ван спора да је Милан примио и посланика Христића и пуковника Петровића, и да се с овим последњим упустио у дужи разговор који је смрт прекинула.

Краљ Милан преминуо је у четрдесет седмој години. Последње врсте које је написао, — како граф Зичи уверава, на неколико часова пред смрт, — тичале су се позоришта. Милан је питао на једној цедуљи, да ли ће и кад глумица Одиљонова играти у једном француском комаду. Лекар који га је балсмовао, говорио је да није видео „пластичније и правилније развијеног тела... Савршен модел за најлепшу мраморну статују“. На мртвачки одар положен је у црвеној ђенералској униформи са звездом Милоша Великога. Као походнику Христова гроба у Јерусалиму стављена му је на груди икона, а у руке бројанице. Човек лепог тела и телесних уживања, човек позоришта, политике и ратова, краљ Милан, захваљујући једном случајном излету у Јерусалим, одлазио је на онај свет с иконом и бројаницама.

На опште изненађење, тај краљ Милан који је за живота, са својим новчаним невољама, задавао толико посла и себи и другима, умро је без дугова. Последњих година био се смирио, није више расипао, и његове новчане ствари дошле су у ред.

У Србији његова смрт није изазвала велику жалост. Сељак није волео Милана, у коме су га радикали учили да гледа тиранина и аустриског

измећара. Милан је искрено ожаљен само у војсци, и од својих личних присталица, којих је имао доста. Обичан свет није оплакивао у Милану ни човека, кога је памтио поглавито по његовим скандалима, ни владоца, кога није умео да посматра с вишег историског гледишта, али обичан свет био је растужен доиста дирљивом судбином тога раскраља који је умирао у туђој земљи, завађен и са женом и са сином. Писање штампе било је мирно и озбиљно: за један тренутак чак и Миланови противници заборављали су његове личне махне и његове политичке погрешке, и имали су на уму само велики Миланов значај у нашој историји. То није био обичан човек ни обичан владалац; он је остављао за собом Србију из основе измењену: вазална кнежевина од седамнаест округа, без војске и железнице, постала је независна краљевина од двадесет и једнога округа, с војском и железницом.

Ако Миланова смрт није изазвала велику жалост за Миланом, она је, код пријатеља династије, изазвала велику бригу за Александром. Милан, идол војске и много већи политички дар од свога сина, био је стуб династије. Шта ће Александар, и шта династија с њиме, сада када нема више краља Милана? Ова је брига морила уз пријатеље династије и све оне — а ти су били већина — којима није било толико до династије колико до мира у земљи, и који су се бојали нових дина-

стиских криза и преврата. У ваздуху се осећала нека чудновата стрепња, као да би Миланова смрт била отварање новог низа догађаја, језивих у својој неодређености.

Око мртвога Милана изродила се читава свађа између нас и Аустрије. Краљ Александар тражио је леш свог оца да га у Београду с краљевским почастима сахрани. Аустриски цар, лично, успротивио се том захтеву, јер је Милану, за његова живота, дао реч да ће га он сахранити у својој држави, и то у манастиру Крушедолу. Реч коју је дао, цар је хтео и да испуни. Своју молбу да се не сахрањује у Србији, Милан је упутио цару писмено, на сам дан Александрова венчања. То је била његова освета уцвељена оца: када га његов син, због Драге, тера жива од себе, — е лепо, неће га више имати ни мртва... Забадава је краљ Александар преклињао цара да води рачуна о његовим синовљим осећајима и да не стаје између њега и његова мртва оца: цар је био неумољив. Милан је сахрањен у манастиру Крушедолу, по аустриском дворском реду, и о трошку аустриског цара. То није била пратња једног српског краља, него једног верног слуге Хабзбурга.

Држање аустрискога цара краљ Александар примио је к срцу као велику личну увреду. Био је отрован од једа, и, не могући ништа друго Аустрији, наредио је нашој штампи да је она нападне. То је била иста онаква новинарска паљба

против Аустрије, као за време радикалног режима под Уставом од 1888, кад нам је бечки кабинет због писања наших новина претио царинским ратом. Један од наших листова писао је чак о „анексији“ краља Милана коју је Аустрија извршила: као што нам је 1878 отела две покрајине, Босну и Херцеговину, тако нам сада отима једног нашег краља. Односи српско-аустриски, покварени услед краљеве женидбе, погоршали су се још већма када је између краља Александра и аустриског цара дошло и до личног сукоба. Александар је оптуживао Фрању Јосифа да га је увредио у његовим најсветијим синовљим осећајима; да би му дао видног знака своје љутње, није хтео отићи на очев гроб у Крушедол.

Драга, обучена у дубоку црнину, осећала је после Миланове смрти велико олакшање. Она је живела у вечитом страху од Милана, и све јој се чинило да ће се отац и син пре а после измирити: у том случају она је видела не само свој престо, него и свој живот угрожен. Миланова смрт скинула јој је већи терет с душе: тек тада она је могла на миру уживати своје краљевство.

ГЛАВА XII. АПРИЛСКИ УСТАВ.

I.

Миланова смрт била је од великог утицаја на односе краља Александра према Русима и према радикалима. Он им је попуштао и дотле, али сада им је морао попуштати још више, јер, притиснут њиховим захтевима, није више могао да им прети Миланом, њиховим старим бауком.

Руска дипломатија одмах нам је наговестила ту промену ситуације. Убрзо после Миланове смрти, приспео је у Београд нов руски посланик Чариков. Само да би у његову част могао придати што свечанији ручак, краљ Александар прекинуо је жалост за оцем. У својој здравици помињао је руског цара и царицу и своје кумовске везе с њима више него што је приличило. Чариков одговорио му је хладно. Није говорио ни о цару ни о царици, него само о царској влади; о кумству такође ни речи... Шта су управо Руси хтели? Они су тражили од Александра нове залогe пријатељ-

ства. Место личног режима требало је завести уставни режим. Под личним режимом правац наше спољашње политике одређивао је краљ Александар: под уставним режимом, одређивали би га радикали као најјача странка у земљи. Руси су много више веровали радикалној странци него краљу Александру; зато су и претпостављали код нас уставни режим личном режиму. Обвезани према Бечу споразумом од 1897 да се не мешају у наше унутрашње ствари, Руси нису изилазили са својим захтевима отворено; они су очекивали да њихове захтеве краљ погоди сам, и докле то не би учинио, понашали су се према њему затегнуто.

Сигурни с Русима, радикали, који су после Миланове смрти стали и иначе дизати главу, окупили су краља Александра са свих страна да им да већег учешћа у влади. У Јовановићевој влади није седео ниједан од њихових првака, него само један млађи радикал с прошлошћу више чиновничком него политичком. Тражећи већег учешћа у влади, радикали су поново покретали и уставно питање. Они нису више хтели да знају за онај лични режим који је 1894 под успостављеним Уставом од 1869 и његовом „лажном уставношћу“ био заснован. Тај режим био је више Миланово него Александрово дело; пошто је Милан умро, нека заједно с њиме и његов режим иде у неповрат...

До очеве смрти, Александар је помишљао само на ублажавање, а не и на укидање личног режима. Ублажен, режим је тај требао да траје још неколико година. У нову Скупштину, чије је изборе спремао баш уочи очеве смрти, Александар је говорио да неће пустити више од четрдесет радикала. У скорој будућности није било ни помена о радикалној влади.

Миланова смрт покварила је све те планове. Одмах након тог догађаја, краљ Александар почиње попуштати радикалима на целој линији. Првих дана фебруара, из владе испадају три министра, од којих су двојица, министар унутрашњих дела Лазар Поповић и министар правде Настас Антоновић, били радикалима трн у оку, — Поповић као бивши председник преког суда, а Антоновић као бивши владин комисар при том суду. У владу улазе два радикална првака, Михаило Вујић и Милован Миловановић. Ово је само почетак. У другој половини марта Јовановићеву владу одмеђује Вујићева влада. Јовановићева влада сматрала се за неутралну; Вујићева влада, састављена пола од радикала пола од напредњака, личи на једну разблажену радикалну владу каква је на пример 1896/7 била влада Ђорђа Симића.

Вујићева влада, без даљег оклевања, приступа решењу уставног питања, — и на дан шестог априла краљ дарује нов Устав, — т. зв. Априлски устав. Одмах након тога радикали и напредњаци

закључују споразум, који публика назива фузијом, као да су се две странке — што није тачно, — слиле у једну. Споразум је начињен по краљевој жељи да би се удруженом напредњачко-радикалном снагом учврстило ново уставно стање. Личном режиму и неутралним владама одзвонило је. Странке опет долазе на владу, макар и „фузионисане“, и то са једним Уставом који, иако дарован, чини лични режим немогућим.

Краљ Александар попуштао је само под притиском прилика. Стање ствари створено његовом женидбом прихватили су Руси и радикали. И једни и други, ако не пре, а оно после Миланове смрти, захтевали су од Александра успостављење уставности на име награде за услуге које су му учинили и које су још имали да му чине. Лични режим, који му је годдио, Александар морао је жртвовати ради своје жене Драге. Драга му је и сама саветовала враћање на уставни пут. Скоројевићка на престолу, она је имала потребу да оскудицу наслеђеног угледа накнади личном популарношћу. Уклањање Милана из Србије, помиловање радикала, царско кумство, све су то биле ствари које су имале да служе стварању њене популарности, али њихово дејство било је тренутно. Да би стекла себи трајне популарности, Драга, као краљев добри дух, требала је да ускрсне уставност коју је Милан, као краљев зао дух, покопао. „Краљица Српкиња“ постала би онда „краљица уставности“

и везала своју личност за један политички систем и популаран и трајан.

У Александровој околини Драга није била једина која му је саветовала враћање на уставни пут. То му је исто саветовала и једна мала напредњачка група у којој су прву реч водила два Маринковића, отац Димитрије и син Павле. Напредњаци су после пада Новаковићеве владе крајем 1896 растурили странку. Када је октобра 1897 образована Ђорђевићева влада, она је привукла себи већи део растурених напредњака; једна мала група остала је према њој у потајној опозицији. На тај начин напредњаци добили су своју десницу и своју левицу. Десница је тврдила да напредњаци немају никаква разлога да раде против Ђорђевићеве владе; после ње могли би доћи само радикали на власт, а под радикалним владама напредњаци су увек били линчовани. Левица је тврдила да се двор показао незахвалан и вероломан према напредњачком кабинету Новаковићевом, и да је за напредњаке много мудрије да се са радикалима нагоде, него да се за љубав двора с њима гложе... После осмога јула краљ је нудио владу Димитрију Маринковићу, који је припадао напредњачкој левици. Маринковић је одбио понуду, али његов син Павле постао је министар просвете у Јовановићевој влади. Павле Маринковић, још за Ђорђевићеве владе, имао је са београдским радикалима разговора о напредњачко-радикалном спо-

разуму; сви ти разговори завршивали су се питањем, какав капитал напредњаци уносе у споразум. Радикали су уносили народно поверење. Напредњачка левица, не само није имала поверење народно, него није имала ни поверење Круне. Под Ђорђевићевом владом, она је била рђаво записана у двору, и на пример Павле Маринковић, који се бавио новинарством, гађан је исто тако као и радикални новинари. Осми јули, који је променио много што шта, променио је и положај напредњачке левике према двору. Павле Маринковић ушао је у владу, додворио се и Александру и Драги, изгледао стожер нове камариле. Напредњаци су имали сада капитал који ће унети у споразум с радикалима: то је био утицај у двору. Маринковић се нудио радикалима да посредује између њих и двора; ако би посредовање успело, и радикали дошли поново на власт, изванредан удео у власти ваљало је признати и напредњацима на име посредничке добити. Радикали су се, после осмог јула, одазивали Маринковићу много лепше него пре тога датума, — и он се могао хвалити код Круне њиховим поверењем исто онако као што се код њих хвалио поверењем Круне.

Краљ Александар улазио је у преговоре с радикалима без много воље и искрености. У основи, мислио је о њима рђаво као год и краљ Милан. Хладнији и подмуклији од Милана, он је боље крио своју мржњу на радикале, и радије се борио

против њих лукавством него силом. принуђен да прави с њима погодбу, он је предвидео све потребне предохране од њихових подвала и у исто време све потребне одступнице за случај да се заједнички рад с радикалима покаже немогућан.

Он је пустио на власт радикале, али не саме, него у друштву с напредњацима, који су имали да их умеравају. Имајући две странке у влади, краљ је могао противстављати једну странку другој, и захваљујући њиховој неслози, протурити своју вољу. Напредњачко-радикални споразум није био једнодушно примљен међу радикалима; они су се цепали на присталице и на противнике споразума; краљ је био сав срећан што је најзад и радикале, као пре тога напредњаке и либерале, поделио на двоје, — на једну десницу и на једну левицу. Да би појачао радикалну левицу, он јој је послао у индат либерале. Насупрот свима саветима, он је либерале искључивао из послова око новог Устава, и терао их омаловажавањем и увредама као навлаш у опозицију. Према једној напредњачко-радикалној влади њему је требала једна либерално-радикална опозиција којом ће владу плашити и држати у покорности.

Устав који је краљ даровао 6 априла, није по садржини био истоветан с радикалним Уставом од 1888. У том дарованом Уставу нешто је било узето из Устава од 1888, а нешто из напредњачког уставног нацрта, који је Пироћанчева влада

израдила 1883, а Новаковићева влада прерадила 1896. Главна одлика напредњачког устава била је установа Сената. Помоћу тог Сената, чији је већи део чланова он постављао, краљ Александар се надао да ће обуздати радикалну већину у Скупштини, и спречити је да не дође до оне премоћи коју је уживала под Уставом од 1888. Уз то краљ је рачунао да ће му несагласице и сукоби између два дома омогућити да се тобоже као миротворац умеша у послове парламента. Двојство законодавног тела годило му је из истих оних разлога из којих му је годило и напредњачко-радикално двојство у влади.

Краљ је био најодсудније противан да се ради доношења новог Устава сазива Велика скупштина, иако је њој, по Уставу од 1869 који је тада важио, уставотворна власт припадала. Краљ Александар, као и краљ Милан, имао је неки инстинктивни страх од Велике скупштине. Обилазећи Велику скупштину, краљ је даровао Априлски устав сам, — другим речима, извршио је уставну промену путем државног удара. Александар, који је ступио на владу државним ударом од првог априла, и који је годину дана касније другим државним ударом збрисао Устав од 1888, није се устручавао ни од трећег државног удара. Што се тиче радикала, они су још 1897, за Симићеве владе, пристајали да нови Устав буде дарован краљем, ако већ није друкчије. Главно је било изаћи из дота-

дашњег личног режима, па на ма какав начин било. Наваљивати на краља да сазове Велику скупштину, значило је због формалних ствари довести у питање цео нови Устав. После шестогодишњих патњи у опозицији, радикалима није више било до формалности.

Избори за Велику скупштину нису, дакле, расписивани. Уместо тога позивани су у двор прваци странака; краљ је с њима претресао нови Устав, и више им објашњавао своје жеље него што је саслушавао њихово мишљење. Пошто је ствар прошла кроз та страначка већа, сазван је у двор већи скуп политичара, чиновника, и представника грађанства; пред тим скупом прочитан је цео Устав, и краљ се на њ заклео. Захваљујући овом упрошћеном поступку, краљ је био у стању да изведе уставну промену тачно по својој замисли.

Нови устав дао је слободу скупштинских избора. Да ће на слободним изборима радикали добити већину, о томе се није сумњало. Шта онда, ако радикали на основу те већине затраже целу владу за себе? Да би такве захтеве унапред спречио, краљ Александар наметнуо је радикалима споразум с напредњацима. Из тог споразума произилазило је да ће министарска места бити подељена између радикала и напредњака, и да ће у Скупштину, поред радикалне већине, ући и пристојна напредњачка мањина. У Сенату обрнуто,

поред напредњачке или бар нерадикалне већине постојала би пристојна радикална мањина. Александар ни под новим Уставом није се приклањао чистој већинској влади: он је удешавао ствари тако како ће већина бити не само по народном, него и по његовом укусу. По његовим појмовима, скупштинска већина стварала се споразумом краља и народа, што је у пракси изилазило на радикализам ублажен напредњаштвом.

Све што се дало измислити као обезбеђење од претераности и свемоћи радикала, краљ Александар је измислио: установа Сената, напредњачко-радикални споразум, цепање радикалне странке... Врх свега још, радикални прваци били су, по мишљењу краљевом, тако измењани дугогодишњим притиском личног режима, да је двор могао ме-сити их како је хтео. Као краљ Милан приликом издавања Устава од 1888, тако и краљ Александар приликом издавања Устава од 1901 био је неискрен, али његове намере и начини били су друкчији него намере и начини његовог оца. Милан је хтео да посредством једног одвећ слободоумног Устава изазове неред и безвлашће које ће владалачку диктатуру начинити неизбежном. Александар је хтео да с укроћеном радикалном странком про-дужи под парламентарним видом опет једну врсту личног режима.

II.

Априлски устав постао је укрштањем напредњачких и радикалних идеја. У својим првим да-

нима, докле се нису од начелне странке прометнули у дворску, напредњаци су исто тако као и радикали били противни владалачкој свемоћи, али, за разлику од радикала, који су мислили да ограниче владооца сељачком Скупштином, напредњаци су мислили да то учине дводомним парламентом у коме би претезао утицај богатства и образовности. Ова подударност напредњачких и радикалних тежњи огледа се и у Априлском уставу, који је права Круне много уже обележио него на пример Устав од 1869. По Априлском уставу, краљ није, као по Уставу од 1869, био претежни чинилац у законодавству; он није имао искључиво право законодавне иницијативе, нити право да се о његовим законским предлозима решава у цело (без посебног претреса), нити право издавања привремених закона у одсуству Скупштине. Законодавна власт била је на равно подељена између краља и Народног представништва. У том одељку Устава који се тичао краља, Александар је нарочито желео да се унесе ово: „Ако Краљ не остави за собом мушког потомства, наследство прелази на побочну линију, а ако ниједног од мушких потомака у Дому Обреновића не би било, наследство прелази на његово непосредно женско потомство, опет из законитог брака“. Краљица Драга била је пред порођајем, — и на случај рођења женског детета, Александар је желео да, у недостатку сина, тој кћери обезбеди престо. Боље је било продуду-

жити династију и са женском главом, него огласити династију за угашену. С овим политичким разлозима мешали су се и сентиментални: заљубљен у Драгу, Александар је журио да дете које буде с њоме имао, одмах окруни, па ма каквог пола оно било. Александрова сентименталност поклапала се с Драгиним интересима; да би утврдила свој положај на престолу, она је морала што пре постати мајка, ако не будућег владара, а оно будуће владарке.

По Априлском уставу, Народно представништво делило се на два дома, — Сенат и Скупштину. Сенат је имао три врсте чланова: 1) три члана „по праву“: престолонаследник, архиепископ београдски, епископ нишки; 2) тридесет чланова постављених краљем; 3) осамнаест чланова изабраних од народа. Сенатори постављени краљем чинили су три петине Сената, али како су постављани на цео живот, они су се могли начинити независни од краља. Избрани сенатори, због тога што малобројни, морали су се бирати по великим изборним јединицама; међутим што су изборне јединице биле веће, све је било сигурније да ће победити радикална странка као најјача. Начин на који се Сенат састављао, није обезбеђивао краљу онај утицај над тим телом који је он желео.

Народна скупштина имала је 130 чланова: тај број утврђен је самим Уставом. По Уставу од

1869, број посланика зависио је од броја пореских глава: у последње време он се попео на две стотине; поред те две стотине посланика које је бирао народ, било је још шездесет посланика које је постављао краљ. Краљеви посланици укинута су Априлским уставом, или тачније речено, пребачени су у Сенат. Априлски устав усвојио је углавном изборни систем који је важио под Уставом од 1888: избор по окружним листама према сразмери становништва. Појединости овог сразмерног представништва остављене су изборном закону. Из Устава од 1888 узета је и установа „квалификованих кандидата“, — како су се називали кандидати с факултетском спремом. По Уставу од 1888, на свакој кандидатској листи морала су бити два оваква кандидата, а по Априлском уставу само један.

Бирачки порез износио је за Сенат 45 динара непосредног пореза, а за Скупштину 15 динара. На први поглед чинило се да бирачки порез за Скупштину није повећан, јер се и до Априлског устава захтевало од бирача да плаћају 15 динара. Ипак, у упоређењу с Уставом од 1888, Априлски устав повећао је бирачки порез: он је тражио петнаест динара непосредног пореза по одбитку свих приреза: Устав од 1888, међутим, урачунавао је у тих петнаест динара стални државни прирез. По Априлском уставу, колико ко плаћа пореза доказивало се пореском књижицом за последње три

године. Другим речима, да би се задобило бирачко право, ваљало је плаћати бирачки порез три узастопне године: у неку руку, и то је било повећавање бирачког пореза према дотадашњем законодавству, које није знало за овај услов. Тврдило се да је бирачки порез много већи него што изгледа. Остављајући на страну Сенат, чијих је осамнаест чланова бирало само двадесет и неколико хиљада бирача, — бирачко право за скупштинске изборе имало је, у округлим бројевима, од 600.000 пореских обвезника њих 300.000, — дакле само половина. У неким сиромашнијим крајевима, од укупног броја пореских обвезника само је трећина имала бирачко право.

Избори сенатора и скупштинара вршили су се непосредним тајним гласањем. Узето из Устава од 1888, тајно гласање било је главно јемство слободе избора и главно јемство искренности новог уставног стања.

Пуномоћства чланова оба дома прегледала је и оверавала општа седница Касационог суда. Влада и њене присталице уверавали су да ће Касациони суд вршити тај посао непристрасније него што би то чинила два дома са својим страначким већинама. Опозиција, напротив, доказивала је да судска власт није у нас још постала толико независна од владе, да јој се смело поверити оверавање пуномоћстава. За самосталност Народног представништва, пристрасност владина у оверавању пуно-

моћстава била је много опаснија него пристрасност његове властите већине.

У области законодавства призната је Сенату равноправност са Скупштином. „Буџет решавала је коначно Скупштина при другом претресу, ако би га Сенат после првог скупштинског претреса у чем изменио“. Да ли је влада истовремено одговарала и пред Сенатом и пред Скупштином? Устав није се дотицао овог питања.

Уопште, он није помињао ништа о политичкој одговорности владе пред Народним представништвом. Краљ Александар избегавао је да изречним начином прими парламентаризам. Дајући слободне изборе и признајући Народном представништву буџетско право, он је створио потребне услове парламентарне владе. Али, како је то учинио без воље, то је гледао да оно што једном руком да, другом одузме. Он је не само спречио да у Уставу буде проглашена политичка одговорност владе пред Народним представништвом, него је убацио у Устав два члана која никако нису одговарала духу парламентаризма. (1) „Министри нису могли бити народни посланици нити путем народног избора постати сенатори“. Суштина је парламентаризма међутим баш у томе да се за министре узимају само они за које се на изборима посведочило да имају народно поверење. — (2) Народном представништву није могло одбацити буџет у начелу, — следствено, није могло принудити на

одступање једну владу којом би било незадовољно. На случај да Народна скупштина буде распуштена пре решења буџета, краљ је могао указом продужити прошлогодишњи буџет најдуже за годину дана (по Уставу од 1888, указно продужавање старог буџета допуштало се најдуже за четири месеца).

Ови уставни прописи могли су бити клица будућих раздора између Круне и парламента, јер је било мало вероватно да ће се један слободно изабран парламенат дати овако стегнути у свом буџетском праву и у свом праву политичког надзора над владом. Краљ Александар заборављао је да код једног Устава нису толико важни поједини прописи колико његов општи дух и она морална атмосфера у којој је он постао. Априлски устав постао је у једно доба када је свет, сит личног режима, тражио поново парламентаризам. У таквој моралној атмосфери било је сигурно да се они уставни прописи који не одговарају начелима парламентаризма, неће примењивати без тешкоћа, ма како иначе били јасни и разговетни.

Прелазећи ћутом преко политичке одговорности министара, Априлски устав усвојио је за њихову кривичну одговорност одредбе Устава од 1888. Чак их је унеколико поопштрио, прописујући застарелост од пет година по учињеном делу,

наместо четворогодишње застарелости из Устава од 1888.

Априлски устав проширио је управно-судску надлежност Државног савета. Поред права да решава о жалбама против министарских решења, Савет је добио право да решава и о жалбама против указа. Државне саветнике постављао је краљ, али искључиво из реда доживотних сенатора. Тиме се само појачавао политички карактер Државног савета, иако је он због своје управно-судске надлежности требао да буде што даље од политике.

Независност судске власти и некретност судија била је ујемчена. Права грађана призната су у доста уским границама. Од свих могућих мера против штампе Устав је само цензуру изречно забранио. Право удруживања допуштено је само у границама закона. Као год код штампе, тако и код удружења, све је на крају крајева зависило од законодавца: ако не управним путем, а оно законодавним, и новине и политичка удружења могли су се стегнути колико се год хтелo. Тако је исто било и по Уставу од 1869.

Обустављање појединих уставних чланова онако како је то Устав од 1869 допуштао, није било могућно по Априлском уставу. Уставни чланови мењали су се по обичном законодавном поступку, с том разликом само што се место просте већине тражила нарочита. Уставне одредбе о облику вла-

давине, државне вере и државне области, као и одредбе о уставним правима грађана мењале су се само на предлог Скупштине, а одредбе о краљу само на предлог краља. Велика скупштина, мрска краљу Александру, укинута је.

То су најглавније одредбе Устава од 1901. Нацрт тог Устава саставила су два министра, Милован Миловановић и Павле Маринковић. Краљ Александар пратио је њихов рад будним оком. Радикал Миловановић имао је за образац Устав од 1888, а напредњак Маринковић уставни нацрт Пироћанац-Новаковићев. Краља Александра срце је вукло Уставу од 1869. Миловановићу је највише било стало до обезбеђивања слободних избора посредством тајног гласања, Маринковићу је највише било стало до установе Сената. Краљ Александар водио је одбранбену политику, одупирући се парламентаризму и политичким слободама. Најзад се добио један Устав који је по одредбама позајмљеним из Устава од 1888 изгледао демократски; по одредбама позајмљеним из Пироћанац-Новаковићева нацрта изгледао конзервативан, а по одредбама задржаним из већ застарелог Устава од 1869 изгледао реакционаран. Устав од 1901 био је крпеж без много јединства.

III.

Од политичких странака, само су напредњаци били потпуно задовољни новим Уставом. Они су

добили највише што су могли. Најслабија странка у народу која је под радикалним владама имала једнога до два посланика у Скупштини, напредњаци су се сада надали да посредством једног Сената постављеног већим делом од Круне постану важан чинилац државног живота. Њихова странка, растурена 1896, ускрсавала је из мртвих, захваљујући вештини Димитрија и Павла Маринковића. Углед два Маринковића постао је међу напредњацима врло велики ; о Павлу се говорило као о будућем вођу странке.

Ако су напредњаци били потпуно задовољни Априлским уставом, либерали су били потпуно незадовољни. Отурени од краља приликом уставних припрема, либерали су одмах повели борбу против новог уставног стања. Било им је добро дошло да су радикали, за љубав краљу Александру, пристали на неке уставне одредбе које су биле непопуларне и које су раније и они сами осуђивали, — на пример одредбе о горњем дому, о непотпуном ујемчивању грађанских права итд. Ударајући свом снагом на ове одредбе, либерали су се правили већи слободњаци од радикала, и надали се од тог слободњаштва великом ћару на изборима. У опозицију против краља Александра и Априлског устава либерале је нарочито вукао Стојан Рибарац, човек бујан и речит, обдарен неким особинама великог агитатора.

Радикали су били упола задовољни упола незадовољни. Њих су тиштали уступци које су морали

учинити Круни, и од којих су неки стајали у дречећој супротности с њиховим начелима. Они, странка народна, пристали су на један Устав који је Круна даровала, и којим се Народној скупштини постављао за татора Сенат. Радикали су се тешили тиме да је Априлским уставом повраћено редовно уставно стање. Баш зато што је тај Устав сам даровао, краља ће бити стид да га вређа, — и државни удари нису више били морално могући. По Априлском уставу, Круна чак ни у изузетним приликама није могла обуставити поједине уставне чланове и издавати путем указа привремене законе. На тај начин радикална странка била је унапредак обезбеђена од преких судова. После Ивањданског атентата, радикали су толико пропатили од преког суда, и толико се страха од њега нахватили, да су многи од њих били вољни примити оберучке ма какав Устав који само преки суд онемогућује: није се више тражила политичка слобода него правна сигурност... У Априлском уставу слобода избора потпуно се ујемчавала тајношћу гласања. То је била ствар од пресудне важности. Све друго радикална странка могла је уступити Круни, — само Скупштину не. Господари Скупштине, радикали су држали у рукама главну полуку, без њих се није могло владати, — и само је од њихове памети и вештине зависило да једног дана Априлски устав замене другим Уставом који ће више одговарати њиховим начелима. Нај-

зад, постављало се питање: да је радикална странка одбила уставни споразум с Круном, у каквом би се положају онда нашла? Очевидно, морала би поново ући у борбу с Круном, али с каквим изгледима на успех? Народна маса, убијена притиском личног режима у главу, није се дала тако лако покренути на борбу. Руска дипломатија, врло борбена против краља Милана, показивала се према краља Александру помирљива, и упућивала је радикале на споразум с њиме. Како су радикали смели почињати борбу с Круном, када народна маса није имала много воље за борбу, коју уосталом ни руска дипломатија није одобравала...

Већина радикалне странке примила је Априлски устав, ако не друкчије, а оно као акт политичке нужде. Али у радикалној странци била је и једна мањина која се с тим Уставом никако није хтела помирити, и која је претила оцепљењем. Ова подвојеност у радикалној странци испољила се на питању напредњачко-радикалног споразума, који је закључен у вези с Априлским уставом. Када је тај споразум поднет радикалним првацима на потпис, неки су га потписали, а неки не. Они који су га потписали, и који су чинили већи део странке, добили су име „споразумних радикала“ или „фузионаша“. Противници споразума називани су „самосталним радикалима“ или „самосталцима“. Самостални радикали били су махом млађи људи,

и међу њима се нарочито истицао Љубомир Живковић, који је са свог куражног држања на преком суду био врло популаран код радикалне омладине. У радикалној странци било је већ поодавна роптања „младих“ на „старе“. „Млади“ су споро и с муком долазили до утицаја у странци; њом су владали „стари“ — бивши министри и саветници, окружени страдалницима странке још из доба краља Милана. Када је 1894 започео лични режим, млади су корили старе за малодушност и млитавост; по њиховом уверавању, политика старих састојала се искључиво у потајном преговарању с двором; то преговарање није спречавало двор да гони радикале, али је радикалима везивало руке у борби с двором. Млади су били орни за борбу, — и како су ту борбу замишљали, могло се видети по ономе што је Љубомир Живковић радио. Он је писао памфлете против краља Милана, који су се штампали на страни и кријумчарски уносили у земљу. Он је предлагао да радикално вођство позове народ да, у име протеста против личног режима, одрече плаћање пореза. На преком суду Никола Пашић осрамио је старе једном изјавом која се тумачила као издаја странке; Љубомир Живковић својом куражи и речитошћу осветлао је образ младима. Разлика између старих и младих осећала се у радикалној странци још пре Априлског устава, који је био само повод да се она потпуно обелодани.

Та разлика била је углавном разлика тактике. Стари су препоручивали погађање с Круном. Под притиском личног режима, отпорност и борбеност јако је попустила у народу, и зато се ваља задовољити оним што се од Круне може добити лепим начином. Млади су налазили да Круна није тако јака као што је изгледало, јер краљ Александар, који није никада имао ослоња у народу, изгубио га је после своје женидбе и у војсци. Погађати се с њиме, није имало већ ни зато смисла, што није био човек од речи. Он не мисли озбиљно с уставним режимом који је тобоже шестог априла објавио. Ако му је доиста стало до уставности, зашто није пустио на владу саме радикале, који су имали већину у народу? Шта му је требало да гони радикале на споразум с напредњацима? Помоћу тог споразума, он је мимо народну вољу, вештачким путем, убацио у скупштинску већину напредњачку групу, која остављена сама себи, у редовним приликама, није била кадра извојевати више од једног до два мандата. Решен да у нешто завијеном облику продужи лични режим, краљ Александар учинио је радикалима само ту милост што је уз напредњаке узео и њих за оруђа личног режима. Основна је погрешка старих радикала што нису истрајали на начелном гледишту. Уместо да неоздступно траже повраћај чисте уставности, они су гледали да у преговорима с краљем нађу могућности за измирење њихове

уставности и његовог личног режима. Млади су осуђивали опортунизам старих, омаловажавали њихове половне успехе, доказивали да се несавитљивошћу може више постићи него попуштањем, будили грађанску кураж, и проповедали борбу с Круном.

Образујући своју засебну странку — странку самосталних радикала — млади нису истицали никаква нова начела. Они су се држали радикалног програма од 1881 или, тачније речено, Устава од 1888. Што је код самосталаца било ново, то је њихов тон, у коме се осећао друкчији темперамент, него што је био темперамент споразумних радикала, — темперамент млађи, живљи, одлучнији, одважнији. Код самосталаца наново се будио негдашњи радикални пркос и бунт против двора, и то је што је ту групу, независно од њене бројне снаге, чинило опасном. Краљ Александар, слеп за моралне чиниоце, није одмах ту опасност увидео. Он се испрва радовао самосталском покрету, јер је тај покрет рушио јединство радикалне странке. Већ је био поцепао либерале на оне који су ишли с Андоновићем и на оне који су ишли с Авакумовићем и Рибарцем; поцепао је тако исто и напредњаке на оне који су подржавали режим од 11 октобра и на оне који су начинили споразум с радикалима; сада су се, поводом тог истог споразума напредњачко-радикалног, цепали и радикали на две групе. Када је ступио на владу,

Александар је затекао три странке : сада их је било шест. Он је у томе гледао свој велики успех : што већа поцепаност странака, тим Круна моћнија.

Публика је примила Априлски устав доста равнодушно. Тај Устав није извојеван у борби, када победничка странка своје самопоуздање и веру у будућност шири на све стране око себе. Тај Устав био је плод погађања и цењкања између двора и странака : такав пазар није био у стању изазвати опште одушевљење. Свет је пратио рађање новог Устава с хладном радозналошћу. У његову трајашност није се много веровало, јер се знало да су и краљ и радикали пристали на њ само по невољи. Две ствари у Уставу привлачиле су пажњу и давале повода препиркама. Једна је била женско наследство, а друга установа Сената. Ни једна ни друга ствар није била популарна. О женском краљу у земљи честих ратова и буна као што је наша, говорило се с подсмехом, — а није много озбиљније узимана ни установа горњег дома у једном народу који је као наш био састављен од малих сеоских газда, свињарских трговаца, и нешто чиновничке интелигенције... Априлски устав, као сваки нов Устав, изазвао је многобројна померања и размештања у врховима чиновништва: постављани су нови министри, нови саветници, нови чланови виших судова, нови окружни начелници. Сав тај покрет и све те сеобе чиновника могле

су површном посматрачу изгледати као неко обнављање политичког живота; уствари ван тог уског чиновничког круга нико није осећао да настаје ново доба.

IV.

У кратком року после Априлског устава очекивао се и један други догађај, још благодатнији за династију Обреновића, — то је порођај краљице Драге. Њена трудноћа била је објављена још августа 1900; међутим ушло се већ и у април 1901, а порођаја још није било. Око средине априла стигли су у Београд француски лекар Коле (Caulet) и руски лекар Владимир Федоровић Сњегирев. Коле је лечио Драгу још пре њене удадбе за краља Александра, и он је био тај који је августа 1900 утврдио њену трудноћу. Сњегирев је позван по жељи руског посланика Чарикова, који у овој прилици није радио из властитих побуда већ по упутствима своје владе. Краљица Наталија известила је руски двор да је Драга нероткиња, и да се стога руском цару може десити да кумује подметнутом детету. То исто саопштавали су и агенти пуковника Грабова, који су се врзали око нашега двора, тобоже ради краљеве сигурности, а уствари ради ухођења краља и краљице. Узбуњена краљицом Наталијом и пуковником Грабовом, руска влада желела је да Драгин порођај буде извршен под надзором и једног руског лекара. Узет на

испит од Сњегирева, Коле је морао признати да је у августу прошле године прегледао Драгу само у „усправном ставу“. После његовог одласка Драга више није била лекарски прегледана; стручно мишљење о њеној трудноћи давала је жена дворског баштована, која је више пута рађала. Тек Сњегирев имао је да подвргне Драгу правом прегледу, — и он је нашао да она није трудна.

Ово се краљу није смело рећи одмах непосредним начином. Прво му је речено да порођај неће доћи тако брзо, па тек пошто је припремљен да чује непријатну истину, речено му је да су код Драге утврђени неки знаци трудноће, али без трудноће. Уместо детета, краљица је носила сало. Требало је да краљица буде на чистом ваздуху и на диети, — и требало је да јаше... Када је чуо да његову жену, коју је он сматрао пред порођајем, лекари хоће да пењу на коња, Александар није знао у први мах ко је луд, он или они. Пошто је разумео да порођаја неће бити из простог разлога што Драга није ни била трудна, Александар је бризнуо у плач као да је дете имао, па му је оно умрло. У своме болу хтео је да сможди лекаре, које је називао неваљалцима и швиндлерима; за Сњегирева тражио је да га прво ишибају на мртво име, па онда пребаце преко границе... Ни онда када се стишао, није хтео примити Сњегиревљево мишљење као коначно. Позвана су још два страна лекара: један лекар из Букурешта,

стари Драгин знанац као и Коле, и један познати стручњак из Беча. Обојица су рекли то исто што и Сњегирев. Да би утешео краља, министар Вујић окретао је на шалу: „Величанство, Устав се може октроисати, али дете не“... Мирећи се са немилом садашњошћу, краљ се није одрицао сваке наде за будућност. Лекари су му морали рећи да могућност није искључена да Драга једног дана ипак постане мати.

Драга, за то време, лежала је у постељи као обамрла, и није говорила ни речи. Александар је стајао чело њене главе и уверавао је о својој љубави сталној и непроменљивој. И доиста, ма колико да је био жељан деце, Александар, ни после уображене Драгине трудноће, није показивао према њој ни најмањег знака хладноће.

Када је изишло службено саопштење, да се краљичин порођај „не може очекивати“, публика је била колико изненађена толико и саблажњена. Иако су Драгини противници отпочетка сумњали да ли она може имати деце, публика је веровала у њену трудноћу, када је у августу 1900 трудноћа службено објављена. Сви они који су имали прилике да виде Драгу изблиза, уверавали су да она чини утисак трудне жене. Дворски обред за рођење престолонаследника био је утврђен до најмањих ситница; колевка спремљена, и то не једна, него неколико. Нико није претпостављао да се ове припреме чине напразно, пре него је краљи-

чина трудноћа утврђена сасвим сигурно. И зато, када је почетком маја пукао глас да Драга уопште није никада ни била трудна, свет је имао утисак једне велике обмане и једне бестидне преваре. Лекари су говорили о „уображеној трудноћи“; свет је говорио о „лажном порођају“. Службено саопштење уверавало је да су код краљице били „сви симптоми који обично прате трудноћу, и који, као што је познато у науци и лекарској пракси, доиста узимају често такав карактер да ни сама особа у питању и њезина околина не могу сумњати у стварност трудноће“. И поред овог службеног саопштења, људима, а још више женама чинило се невероватно да је Драга, све до доласка руског лекара, могла држати да је трудна, иако то није била. Много је простије било узети да се она правила трудна: у том случају било је близу памети да се њена лажна трудноћа имала завршити једним исто тако „лажним порођајем“. У тадашњем малом Београду, где су се сви знали у главу и гледали један другом преко плота, није била никаква тајна да се истовремено с Драгом и њена старија сестра Христина, жена једног управника новчаног завода, налазила у „благословеном стању“. Чим је обелодањена Драгина лажна трудноћа, по вароши се стало говорити да је Христинино дете требало да буде подметнуто као Драгино. Христина је побацила пре доласка Сњегирева, и само тој околности требало је захвалити

што подметање детета није извршено како је смишљено.

Колико је у свему овоме било истине? Да ли је Драга свесно и с планом варала свог мужа, или је из превелике жеље да роди престолонаследника обманула прво себе саму, па онда и свога мужа? „Основи подозрења“ против Драге били би ти, што ово није био први случај лажне трудноће у њеном животу. Једанпут се правила трудна да би склонила једног Француза запосленог у Србији, да је узме за жену. Када се везала с Александром, она му је једанпут или два пута казивала како је тобоже морала ићи на страну да побаци; пред веридбу с њиме она му је опет причала да је трудна, и он се брже боље верио с њоме да не би морала опет да побације. За ту њену последњу трудноћу, којој је убрзо следовало венчање, Сњегирев је тврдио да је била лажна. Па чак и после тог несуђеног порођаја у априлу 1901, Драга је у два маха говорила да има код ње знакова трудноће, али овога пута њен муж био је толико паметан да то не објављује... Када се уза све то узме да све до доласка Сњегирева Драга није била ни једанпут људски прегледана, њено држање доиста изгледа сумњиво.

Драгин положај према Александру био је од самог почетка лажан. Он је богодарио да му да дете, и она која није могла имати деце, морала се правити трудна из страха да је он не остави.

Вероватно, испрва је мислила да га својом лажном трудноћом нагони само на венчање. Али, када је једном почела лагати, Драга је морала лагати све више и више, — и баш да у први мах и није мислила на подметање детета, та јој се мисао морала пре а после наметнути као једини начин да се испетља из свог властитог сплета лажи. Они који су познавали обе сестре, Драгу и Христину, говорили су да је мисао о подметању детета могла пре бити Христинина него Драгина. Драга је била бистрија, али Христина одлучнија, и Драга је стајала под неким необјашњивим утицајем своје старије сестре. Свакојакo подметање Христининог детета наместо Драгиног није се дало извршити без Христининог саучешћа. Своју опасну игру Драга није умела играти с потребном присебношћу. Претпостављајући да је до Христининог побачаја имала неког плана, она је после тог побачаја сасвим изгубила главу. Пушта да ствари теку својим током, — чак се не одупире ни доласку руског лекара, налик на кривца који, прикован страхом, мирно чека долазак жандарма.

Лажна трудноћа потпуно је убила Драги глас и уништила углед. Код ње се утврдио онај недостатак који се једној краљици не опрашта: била је нероткиња. Свет ју је осуђивао да је, ради таште славе да понесе круну, угасила династију Обреновића. Својом лажном трудноћом она је преварила краља, и хтела да уза њ превари и цео

народ. Лукавство и варање, када узме тако велике размере и постане тако кобно за династију и државу, приближује се велеиздаји.

Домаћа штампа морала је да ћути о Драгиној бруци, али у страној штампи Драга је пролазила кроз мртву шибу. Њен случај претворио се у европски скандал. Она је грђена и исмевана и у прози и у стиху; листови су били пуни њених карикатура; најгоре од свега, објављена су стручна лекарска мишљења о њеној лажној трудноћи и њеним ранијим тајним болестима... Неколико недеља, она је, као везана за срамни стуб, стајала пред европским јавним мњењем разголићена и попљувана. Брука Драгина пренела се и на Александра. Ако је она приказивана као несавесна блудница која се прави трудна да би уловила мужа, он је приказиван као клипан који се од такве жене дао уловити. Династија Обреновића, с таквим представником који се није умео оженити паметније него блудницом, изгледала је осуђена на брзу пропаст. Српска држава, с таквим краљевским паром као Александар и Драга, изгледала је последња међу државама, чија се историја није разликовала од скандалозне хронике.

У краља Александра осећање моралног достојанства било је слабо развијено; његов образ могао је много поднети, али заљубљен у Драгу, он је имао за њу много више честољубља него за себе сама, и хтео је пошто пото да је опере и

оправда. Тиме се објашњује да је одмах после њене лажне трудноће понудио своју и њену посету руском двору. Руски цар, својим кумовањем, већ је једном јемчио за Драгину част и поштење. Сада кад је цела Европа брујала од њене бруке, он је требао да јој поврати изгубљени глас на тај начин што би је иако извикану примио у круг своје породице. То је, изгледа, била његова нарочита дужност да крпи и исправља кад год би се што на Драгином имену искрзало и поцепало.

Молећи за пријем на руском двору, Александар је сводио своје жеље на најмању меру. Није тражио велики свечан пријем у Петрограду, задовољавао се и малим полусвечаним пријемом на Криму, за време летовања царске породице. Ма где и ма како, само да се Драга удостоји те части да јој после њене бруке руска царица пружи руку... Руски цар није у начелу одбијао пријем нашег краљевског пара, али је оклевао с одређивањем датума. Александар је наваљивао да то буде што пре, у јуну или јулу. Одговорено је да пре јесени, тамо у септембру или октобру, није ни мислити. Доцније је поручено да је програм јесењих примања на царском двору већ попуњен; посета нашег краљевског пара морала се, дакле, одгодити до идуће године. Краљ Александар ипак није губио наде. Пут у Русију остао је његова највећа жеља, којој је потчињавао све остало у свом политичком раду. Није било те ствари коју

не би био кадар учинити Русији, само да би за себе и Драгу измолио пријем на руском двору.

Наместо одгођеног пута у Русију учињен је један пут по Србији. Одушевљени дочеци народа приређени полицијом имали су да изгледе ружан утисак лажне трудноће, показујући и нашем и страном свету да је Драгина популарност остала неокрњена. Александар и Драга обишли су један део западне Србије и задржавали су се нарочито у оним местима за која су Драгу везивале личне и породичне успомене. Одушевљење народа испало је управо онакво какво је било поручено, али то није направило никакав утисак ни код нас ни на страни. Ма колико се Драги викало „Живела“, то је није могло начинити од нероткиње роткињом.

Гоњења Драгиних противника, неко време обустављена, настала су наново после лажне трудноће. Тај случај претресао се и међу људима и међу женама, и то на један начин који није био нимало ласкав ни за Драгу ни за Александра. Достављачи су купили и доносили у двор сва та оговарања и подругивања. Драга је плакала, Александар се љутио и хтео да запуши свету уста. Тадашњи управник града Београда, Б. Маршићанин бележи у својим успоменама ово: „10 јуна... На рапорту краљ ми рече, да госпођу Ј. А., ђенерала у пензији, стражарно дотерам у полицију, па кад дође, да је одведем у „форку“ апсану, и

онде јој кажем, како ће јој у истој апсани и кости иструлети, ако продужи и даље ружити њега и краљицу, као што је пре неки дан, пред извесним лекарем чинила“. Управник није урадио баш све онако како је краљ наредио, али тек жена једног генерала била је дозвана у полицију, и ту јој је саветовано да буде „пажљивија и уздржљивија“.¹ Овај догађај страховито је одјекнуо у Београду. Свет је био огуглао на сверепства полиције према људима; њене грубости према женама биле су нова ствар, и зато је поступак с г-ђом Ј. А. изазвао опште гнушање као пример нечувене тираније Александра и Драге. Не само обичан свет, него и политичари били су се разгневили. Под режимом од 11 октобра, краљ је могао неке претити да ће га без суда и пута дати затворити у „ћорку апсану“: то је било у духу режима. Али како је краљ могао такве претње чинити под Априлским уставом, који је требао да заштити грађане од самовоље власти? Зар краљ не види да тиме убија веру у тек проглашени нови Устав, и даје и нехотице за право својим противницима, који су тврдили да је нови Устав само покушај да се под новим именом продужи лични режим...

V.

После лажне трудноће Драгине, питање престолонаследства било је отворено. Пошто је Драга

¹ Маршићанин, I, 148.

била нероткиња, династија Обреновића могла се продужити само путем усвојења престолонаследника. Кога Александар мисли усвојити? Да ли Русија и Аустрија имају своје кандидате, и који су ти кандидати? То су питања која се нису престајала претресати.

Руска дипломатија прва је свратила краљу Александру пажњу на питање престолонаследства. Она му је рекла, да ће две три године чекати да види, да ли ће он имати деце с Драгом. После тога рока мораће мислити на усвојење престолонаследника.

У публици се, међутим, веровало, да ће питање престолонаследства бити одмах решено, јер је краљ већ нашао кога ће усвојити: то је био млађи брат краљичин, Никодије Луњевица. Тврдило се да је већ утврђен и дан, кад ће се објавити проглашење тог младог официра за престолонаследника. Гласови о томе ширили су се упорно, и захватили целу земљу. Краљ Александар, у једном говору месеца септембра у Нишу, сматрао је за потребно да те гласове јавно побије. Пред одсечном краљевом изјавом свет је ућутао. После кратког времена почело се поново зуцкати о Луњевици. Сада се говорило да његово проглашење за престолонаследника није покварено, него само одгођено, и то због отпора Руса и радикала. Чим прилике буду повољније, краљ ће свог шурака усвојити.

Гласови о Луњевици нису били сасвим без повода. Први је повод дала сама Драга, која је на све начине гледала да својој браћи и сестрама извојује положај чланова краљевског дома. Почело се да је за Јовановићеве владе захтевала да се њеној браћи и сестрама призна назив „височанства“ и одреди апанажа. То није учињено, али њена браћа и сестре били су непрестано у двору, извозили се у дворским колима, долазили у дворску ложу. У свечаним приликама, ишли су одмах иза краљевског пара, испред свих великодостојника и грађанског и војног реда. Страни дипломати су гунђали : они би разумели ово одликовање породице Луњевице да је она нарочитим законом увршћена у краљевски дом, — али, када таквог закона нема, како се може једна обична грађанска породица истицати не само испред министара и ђенерала, него и испред представника страних владалаца... Дипломатима је највише бола очи краљичина удата сестра Христина ; баш да су Луњевице и биле увршћене у краљевски дом, Христина би морала остати ван тога дома ; после своје удадбе она није више била Луњевица, него Петровић. Аустриски посланик, цепидлака као сви аустриски дипломати у питањима дворске етикете, хтео је да излуди од чуда, када је видео Г-ђу Петровићку, жену једног обичног управника новчаног завода, како се прави принцеза. Страни дипломати бежали су од познанства са Христином, и Драга

је имала муке да је наметне дипломатском телу. Једанпут, на дворском балу, она је у кадрили ставила Христину према руском посланику Чарикову; он није имао куд, него је морао тражити да буде представљен својој саиграчици. Други пут, немачки посланик нарочито је замољен да Христину уведе у коло којим се отвараала игранка... Једном речи, Драга је толико наваљивала да све своје угура у краљевски дом, да није изгледало ни мало невероватно да ће једнога дана хтети да и свога брата начини престолонаследником. Уосталом, увршћена у краљевски дом, породица Луњевица изгледала би проширење династије Обреновића, и зар онда њени мушки чланови не би могли постављати право и на престо?

Краљ Александар побијао је, истина, гласове о Луњевици, али с друге стране водио је Луњевицу свугде собом и истицао га у свакој прилици. Око Луњевице купиле су се удворице које су га ословљавале: „Височанство“. Није било чудно да је Луњевица то допуштао, али је било чудно да је краљ то трпео. По спољашњим знацима судећи, проглашење Луњевице за престолонаследника било је могућно.

Поред спољашњих знакова постојала је и психолошка вероватноћа. Пошто се обелоданила нероткињом, Драга је морала стрепити да једног дана не изгуби престо. Када није била у стању родити сина престолонаследника, једини њен спас

био је да путем усвојења начини свог брата престолонаследником. Само на тај начин она је, иако нероткиња, могла дати престолонаследника своје крви, и помоћу њега утврдити се на престолу. С овом ствари Драга је морала журити, јер само докле је трајала Александрова луда љубав према њој, она га је могла склонити да усвоји њеног брата. Према томе дало би се претпоставити да је Драга, убрзо после лажне трудноће, — отприлике онда када се и у публици стало о томе поговарати — покренула питање о престолонаследству свога брата.

Са заслепљености женског егоизма, она није увиђала да ће се против престолонаследства Никодија Луњевице дићи цео свет. Млади Луњевица био је један од оних безначајних људи који у служби напредују захваљујући само породичним везама. Њега и његовог брата много су осуђивали због њихових пијанки, у којима је неки пут било и туче. Уствари, те пијанке нису биле ни боље ни горе него друге официрске пијанке оног времена; за Луњевицу било је незгодно само то што није успео прочути се ничим другим до својим пијанкама. Причало се да је у тучи његово понашање личило на беснило, и то се објашњавало нечистом крви коју је вукао од оца умрлог у лудници и мајке пијанице. У публику није допрло, али изгледа сигурно, да су се једног дана у краљевом винограду у Смедереву два брата Луње-

вице побили између себе око пречег права на престо, и да је у њиховој тучи један жандарм случајно погинуо.

Краљ Александар имао је довољно памети да увиди сву неприличност кандидатуре Никодија Луњевице, али он је био тако мек и слаб према Драги, да је општа бојазан била да неће одолети њеном салетању и наваљивању. Драга се није толико борила да брата доведе на престо, колико се борила да себе саму одржи на престолу, и то је њеном јуришу на Александра давало нарочиту снагу.

После Драгине лажне трудноће, династија Обреновића била је у кризи. Без наде на наследника, династија је имала да се у догледном року угаси. Гласови да ће јој се век продужити каламљењем на њу лозе Луњевице, само су правили од зла горе. Српске странке, говорио је један странац, не слажу се ни у чем другом осем у мржњи на све Луњевице скупа. Краљу Александру, опседнутом са свих страна породицом Луњевице, као да је било суђено да вечито борави у нечијој сенци. Али ни у сенци краља Милана ни у сенци краљице Наталије он није изгледао тако мали и ништаван као у сенци Луњевица. Он који је као владалац имао прохтеве за самодржављем и изигравао све странке редом, дао се уловити од једне прецветале удовице грађанског реда, и вукао је на леђима целу њену многобројну породицу, која

се већ дрзнула да и његовим престолом располаже.

VI.

По прелазним наређењима Априлског устава, краљем наименовани сенатори имали су да израде привремени изборни закон по коме ће се извршити први избори за Скупштину и Сенат. Закон је тај проглашен 10 јуна 1901. Њему је служио за образац Изборни закон од 1890, донет под Уставом од 1888, и познат по томе што је, у интересу слободе избора, потпуно искључио полицију из изборног поступка и пренео њене дужности на општинске власти и нарочите одборе. У појединостима, између закона од 1890 и закона од 1901 било је разлика, од којих је ова најважнија. По закону од 1890, избори по окрузима вршени су по начелима сразмерног представништва. Закон од 1901 није усвојио сразмерно представништво, него већински систем, али нешто ублажен у интересу најјаче мањине. Наиме, ако би поред листе с апсолутном већином била која друга листа са хиљаду гласова, тој се листи уступало једно место. Како су се избори вршили по великим, а не по малим изборним јединицама, — по окрузима, а не по срезовима, — већински систем, да није било овог ублажавања, могао је мањини потпуно спречити улазак у Скупштину. Гласање по окрузима без сразмерног представ-

ништва какво је усвојио закон од 1901, увек се сматрало као претерано повлашћивање већине. Радикали, као странка већине, нису се ни пре закона од 1901 одушевљавали за сразмерно представништво, које је и у Устав од 1888 унето преко њихове воље ради заштите напредњачке и либералне мањине. Међу сенаторима који су радили закон од 1901 било је више напредњака него радикала; зашто се ти напредњачки сенатори нису боље побринули за интересе мањине? Јамачно стога што су се напредњаци, после споразума с радикалима, надали да ће и они уз радикале постати већина, и да им сразмерно представништво није више потребно.

Привремени изборни закон носио је датум 10 јуна, а дан скупштинских избора падао је 22 јула: рок од четрдесет дана остављен за све предизборне радње био је мали. Опозиција се жалила на агитовање полицијских власти. Власти су се нарочито мешале у састављање кандидатских листа, јер због старе омразе између напредњака и радикала састављање њихових заједничких листа није ишло само од себе, без притиска власти. Како је по привременом изборном закону општина, а не полиција, била главни чинилац изборног поступка, министар унутрашњих дела променио је пред изборе велики број кметова. Он је могао то учинити стога што је још важио општински закон Ђорђевићеве владе, по коме су председници општина

постављани од владе. Као закон о општинама, тако и остали политички закони, — закон о штампи, о зборовима, о удружењима — остали су онакви какви су били и за Ђорђевићеве владе. Опозиција је тврдила да због тих „реакционарних“ закона не може бити ни слободних избора. Као пример наводило се држање полиције према оним либералима који су ишли за Авакумовићем и Рибарцем: полиција је ометала њихове зборове и чинила им и друге сметње. Знало се добро да полиција не ради то по упутствима владе, којој либерали нису били тако опасни, него ради по жељи самога краља. Он није тајио своје нерасположење према либералима, и кад су му они са свог збора у Нишу послали телеграфски поздрав, он га није хтео примити. О непримљеној „нишкој депеши“ ваздан се говорило као о јасном доказу да краљ ни под Априлским уставом није у стању да се отресе својих навика из личног режима. Министру унутрашњих дела Николи Стевановићу замерало се да је према двору исто тако неотпоран као што су били и чланови Ђорђевићеве владе. Стевановић је био напредњак, и служио је под Ђорђевићевом владом као указни председник београдске општине; раније, под напредњачким владама, бивао је окружни начелник и управник града Београда; зато је и на министарском положају задржао према краљу послушност полициског чиновника. Мешање полиције у изборе није го-

тово нимало изменило изборни резултат, али је поколебало веру у искреност новог уставног стања.

У изборе је ушло неких пет политичких група: две либералне: група Авакумовић-Рибарчева и група Андоновићева; две радикалне групе: споразумни радикали и самостални радикали; једна напредњачка група, — она која је потписала споразум с радикалима. Најважнији догађај изборне борбе било је одвајање самосталних радикала од споразумних. Тај чин да су они успели у многим окрузима истаћи своје засебне листе, сведочио је о озбиљности њиховог покрета. И раније се дешавало у радикалној странци да по који недисциплинован члан постави своју посланичку кандидатуру мимо вољу главног или месног одбора, али никада дотле није цепање кандидатских листа било општа појава. Расцеп се у радикалној странци несумњиво ширио.

Изборна борба била је необично жива, нарочито између споразумних радикала и самосталаца, који су се отимали о исте бираче, приказујући се и једни и други као једини представници правог и чистог радикализма. Поред свег мешања полиције избори су били знатно слободнији него под личним режимом, када је због полицијских насиља опозиција готово редовно одустајала од учешћа у изборима. Много више него полиција, опозицији је сметао изборни закон, који је јако повлашћивао

већину. У једном изборном округу, споразумна листа добила је 6819, самосталска 6662, либерална 4298 гласова. Према прописима изборног закона, споразумној листи додељено је девет посланичких места, самосталској једно, либералној ниједно. Другим речима, споразумној листи с мање од 40% од укупног броја гласача додељено је $\frac{9}{10}$ од укупног броја посланичких места.

По службеним саопштењима, изабрано је у Народну скупштину 84 споразумних радикала, 26 споразумних напредњака, 14 самосталних радикала и 6 либерала Авакумовић-Рибарчеве групе (од Андоновићевих либерала није прошао ниједан). Да су на ужим изборима, који су се морали вршити у неких пет округа, либерали гласали за самосталску листу, у Скупштину би ушло 40 самосталаца, и опозиција би чинила скоро трећину Скупштине.

Од свих странака, најгоре су, релативно, проšli напредњаци. Они су били у савезу са најјачом странком у земљи, и министарство унутрашњих дела држао је њихов човек; опет зато они су од владине већине добили несразмерно мали број места. Њихови савезници радикали имали су и без њих већину. Са својих 84 посланика у једној Скупштини од 130 чланова, радикали су по потреби могли владати против удружених напредњака, самосталаца, и либерала. Напредњаци су се надали да ће добити бар толико посланика да

буду језичац на вази између радикала и њихових противника. Та им се нада није испунила. Они су се жалили на радикале да су им „подвалили“ приликом састављања заједничких кандидатских листа, на које није стављено онолико напредњака колико је требало према напредњачко-радикалном споразуму. Радикални прваци бранили су се да састављање кандидатских листа није зависило само од њихове воље него и од локалних прилика, и да су у многим окрузима радикали били тако завађени са напредњацима, да се с муком измолило по које место и за напредњаке на радикалној листи.

Још веће разочарање донели су напредњацима сенатски избори. Од осамнаест сенатора које је бирао народ, изабрано је седамнаест споразумних радикала и један самосталац. Напредњак није изабран ниједан. Овај резултат био је неизбежан. Избори сенатора вршили су се по окрузима, од којих је сваки бирао само једног сенатора; ни у једном округу радикали нису хтели уступити то једно сенаторско место напредњацима, и како је у свим окрузима њих било више него напредњака они су свугде подрли са својим кандидатом. Иако је овај резултат био неизбежан, напредњаци га нису предвиђали: због високог ценза од 45 динара, они су се надали да ће у бирачком телу за Сенат број њихових гласача бити знатно већи него у бирачком телу за Скупштину, и да ће стога бар у по неким окрузима надгласати радикале.

Избраних сенатора било је мање него постављених. Краљ је дао једну трећину радикалима: избрани радикални сенатори с постављеним радикалним сенаторима чинили су више од половине Сената (од педесет сенатора двадесет осам били су радикали). Краљ Александар је у Сенату намењивао две трећине напредњацима, а једну трећину радикалима, — а у Скупштини обрнуто, две трећине радикалима, а једну трећину напредњацима. Насупрот краљевом плану, радикали су добили већину и у Скупштини и у Сенату. Сенат, који је требао да буде главно средство за обуздавање и умеравање радикала, пао је њима у руке. Ово је учинило напредњачко-радикални споразум готово излишним. Изненађени и расрђени, напредњачки министри поднели су оставку. Краљ Александар није никако пристајао на чисто радикално министарство, и изјављивао је да, ако се раскине напредњачко-радикални споразум, долази одмах под питање и Априлски устав, који је он даровао под претпоставком да ће га примењивати удружени напредњаци и радикали. Да би се избегла уставна криза, не само краљ, него и председник владе, радикал Вујић навалио је на напредњачке министре да тргну оставку, и они су, најзад, то и учинили.

VII.

Народно представништво састало се 1 октобра 1901 у свој први редовни сазив, који је трајао до

11 маја 1902. Поред овог редовног сазива држан је од 11 до 25 јула и један ванредан. За то време решени су ови закони :

(1) Закон о изборима чланова Народног представништва од 12 децембра 1901. Он се оснивао углавном на привременом закону по коме су вршени избори од 22 јула. Важније измене и допуне биле су ове. Колико ко плаћа пореза, то се по Уставу доказивало пореском књижицом за последње три године. Та уставна одредба пренета је и у привремени изборни закон. У закону од 12 децембра објашњено је да се у „последње три године“ рачуна и она година у којој се врше избори: тиме је уствари плаћање пореза смањено на мање од три године. Ублажавање пореских услова за бираче потицало је од радикала, који су код мање имућних бирача стајали боље и од либерала и од напредњака. — Велика препирка вођена је око тога, да ли ће представници кандидатских листа моћи означавати гласачима своје листе именима појединих странака. У закон је ушло да их могу означавати само именима првозаписаних кандидата. Ово је учињено стога што су име „радикалне странке“ потраживали за себе и споразумни и самостални радикали, — први на основу тога што су повукли за собом већи део радикалне странке, — други на основу тога што су боље очували чистоту странкину, јер нису ни с којом другом странком правили споразум. Спо-

разумни радикали пребацивали су самосталцима да присвајају себи бесправно назив радикала, и да том лажном називу имају поглавито да захвале за успех на изборима. Да би спречио овакво обмањивање бирача, изборни је закон забранио да се убудуће кандидатске листе означавају именима појединих странака. — За разлику од привременог закона, који је мањини обезбеђивао само једно место, закон од 12 децембра завео је сразмерно представништво са системом изборног количника, али не сасвим онако какво је постојало по Уставу од 1888. По Уставу од 1888, посланичка места која се не би поделила по количнику, делила се по остатку. Закон од 12 децембра није усвојио ову одредбу, која је ишла у прилог мањини, него је сва неподељена места давао листи с највећим бројем гласова. По Уставу од 1888, постојао је чист пропорц; закон од 12 децембра помешао је с пропорцем повлашћивање већине. — У привременом закону, избор квалификованих посланика није био обезбеђен. Речено је, истина, да кандидат с факултетском спремом „не може бити последњи на кандидатској листи“, али и поред тога могло се десити да у једном округу не буде ни с једне листе изабран квалификовани кандидат. Закон од 12 децембра прописивао је да ће се у таквом случају квалификовани посланик узети с оне листе која буде имала највећи број гласова.

(2) Закон о пословном реду у Сенату и Народној скупштини од 21 маја 1902. Пословник није

био у свима појединостима исти за оба дома. Скупштина је сама бирала своје председништво; председништво Сената постављао је краљ. У Сенату је било изведено веће специјализације сталних одбора по струкама него у Скупштини. Право иницијативе посланика било је шире схваћено него право иницијативе сенатора: код посланичких предлога није се постављало претходно питање, и посланици су могли чинити предлоге којима се повећавају буџетски кредити и изазивају нови издаци из државне касе. — Ако би један дом усвојио предлог другог дома с изменама, те су се измене слале на решавање оном дому од кога је предлог потекао. На случај да он измене одбаца, онај други дом решавао је о томе да ли ће предлог примити без измена: одречно решење сматрало се као одбачај предлога. — Иако Устав од 1901 није изречно усвојио парламентарни режим, па чак имао и неких прописа који се с тим режимом не слажу, пословник је интерпелације уредио сасвим у духу парламентарног режима. Претрес интерпелације завршавао се прелазом на дневни ред, и влада је могла изјавити „који ће од предложених прелаза на дневни ред примити као довољан израз поверења“. — Пословник од 1902 био је ново издање оног пословника који је важио под Уставом од 1888, али са знатно упрошћеним законодавним поступком у Скупштини. Није више било саслушавања Државног савета о законским предлозима

ни постављања претходног питања код предлога из посланичке иницијативе, није било претреса у одсецима, и нису била два посебна претреса него само један. Ове формалности, потребне под Уставом од 1888, који је усвојио једнодомни систем, нису више биле потребне под Уставом од 1901, који је усвојио дводомни систем.

(3) Закон о штампи од 18 децембра 1901. Од превентивних мера против штампе Устав је забранио само цензуру; закон од 18 децембра забранио је још и каузију и претходну пријаву сваког новог листа полициској власти (у пракси, претходна пријава била се претворила у претходну дозволу). Забрана броја била је могућна у случају увреде краља и његовог дома и у случају позивања грађана на буну; против полициске забране допуштала се жалба суду. Приватни живот грађана заштићен је од злоупотреба штампе (нарочито се имало у виду уцењивање) тачним дефинисањем увреде и клевете и забраном доказивања чињеница из породичног живота. Казне за кривице учињене путем штампе биле су доста велике, изрицане су у новцу, и претваране су у затвор само ако не би биле плаћене. По радикалном закону од 1891, кривице путем штампе застаревале су за три месеца. По закону Ђорђевићеве владе из 1898, оне су застаревале по општим прописима казненог законика. Закон од 1901 опет је усвојио краћу застарелост од оне по казненом законик у, али не

од три месеца као по закону од 1891, него од шест. Уредник, писац, штампар нису одговарали заједно, него један у недостатку другог, — т. зв. белгиски систем, који је важио и под Уставом 1888. Тежња је новог закона била да одговорност усредсреди на уреднику. Он је одговарао за све што би у листу изашло без потписа, и није се могао ослободити одговорности одавањем писца. У Скупштини се много претресало шта је мање зло: пустити писца да се заклони иза уредника, или пустити уредника да се заклони иза писца. Пријатељи слободне штампе тражили су начина да истовремено заштите и писца и уредника, што није било могућно.

По закону Ђорђевићеве владе, од уредника се захтевала факултетска спрема. По закону од 1901, уместо факултетске спреме, захтевало се плаћање шездесет динара непосредног пореза, — управо онолико колико су морали плаћати и народни посланици. Код уредника с факултетском спремом. ценз овај смањивао се на тридесет динара. Од свих одредаба новог закона о штампи ова је била највећма критикована. Налазило се да је нелогично ценити уредничку способност час по кеси час по памети, и тврдило се да се укинута кауција поново јавља у виду уредничког ценза. Један сенатор је рекао: „Ценз на све стране! Ценз за бираче! Ценз за посланике! Ценз за сенаторе, па сада ценз чак и за уреднике... Зар то не значи

да се политичка права претварају у повластице богатих људи“... Као овај сенатор, тако су се и многи други бојали да због великих новчаних казни и због имовинских и школских квалификација уредника слобода штампе не постане једно право којим се неће користити сви грађани него само имућнији и образованији редови. На ове критике влада је одговарала да уредник, на коме се по новом закону усредсређивала одговорност за кривице учињене путем штампе, мора давати нека јемства у погледу своје образованости и имућности. Уосталом, ако се штампа хтела подићи на виши ступањ, морала се пре свега поправити каквоћа уредника.

Код радикалних беседника који су бранили нови закон о штампи, осећало се да га бране преко срца. У публици се говорило да су радикали пристали на строги новог закона само под притиском краља Александра, који никада није био пријатељ слободне штампе. Како је општа пажња обрнута на оне одредбе новог закона које су биле незгодне за новинаре, нико није запажао оне одредбе које су биле незгодне за краља. Кривица „увреде величанства“ била је укинута, и то на тај начин што је унета у закон једна дефиниција увреде и клевете која је важила како за повреде части обичних грађана тако и за повреде части краљеве. Раније узимало се да се краљу дугује више обзира него обичним грађанима, и да

је стога у његовом случају поред увреде и клевете кажњива још и оскудица тих нарочитих обзира. Из тога је даље изилазило да претресање и критиковање краљевих поступака уопште није било могућно. Све је то промењено новим законом о штампи. Краљ је сада био заштићен само од увреда и клевета, али не и од критика, јер критика је могла бити врло оштра, па опет да не буде ни увреда ни клевета... Израда првог нацрта закона о штампи била је поверена једном одбору у коме је главну реч водио Стојан Протић. Стари новинар често потрзан на суд због „увреде величанства“, Протић је сматрао да наши судови из удвориштва дају тако широк смисао „увреди величанства“, да је најбоље избацити тај појам сасвим из нашег законодавства. Он је то учинио на своју руку.¹ Нико ни у влади ни у Народном представништву није запазио да у новом закону о штампи није предвиђена увреда величанства. То су запазили тек судови, када су при примени новог закона видели да нема параграфа по коме би се могли кажњавати и они новинарски напади на краља који у правом смислу речи нису били ни увреда ни клевета. Краљ Александар, када му је ствар објашњена, јако се љутио на радикале, и жалио се свакоме како су му подвалили.

(4) Међу политичким законима који су стајали у вези с новим Уставом, један од најважнијих био

¹ Ја сам био члан тог одбора, и знам намере Стојана Протића од њега самог.

је закон о зборовима и удружењима. Влада је поднела Народном представништву један предлог у коме се чинила разлика између зборова у затвореном простору, за које се тражила само пријава код полициске власти, и зборова под отвореним небом, за које се тражила дозвола полициских власти. Изасланик полициске власти могао је присуствовати свима зборовима, с правом распуштања збора у случају метежа и туче. Нису смели учествовати у политичким зборовима: 1) малолетници и лица без грађанских права, 2) ђаци, шегрти, калфе, макар били пунолетни и у пуном уживању грађанских права, 3) чиновници, изузимајући оних који су могли бити чланови Народног представништва. По овоме је изгледало да право зборова није опште грађанско право, јер читаве групе грађана, — чиновници, ђаци, калфе, — без обзира на то што су могле уживати бирачко право, нису смеле учествовати у политичким зборовима.

Скупштина је ублажила ову тачку владиног предлога, и одузела право учешћа у политичким зборовима само малолетницима, војницима, лицима без грађанских права. Тиме је успостављена веза између бирачког права и права зборова коју је влада раскинула.

Опозиција је замерала што је одобравање зборова под отвореним небом остављено слободној оцени полициске власти: њој је ваљало тако везати руке да је морала одобрити збор у сваком

случају, осем случаја очевидне опасности за јавни ред и сигурност. Опозицији се није свиђало ни то што је распуштање збора одлучивао полициски изасланик; она је хтела да о томе одлучује председник збора, који би наравно одговарао за све незаконитости које би се десиле услед тога што збор не би био на време распуштен. Опозиција се сећала онога што је важило под Уставом од 1888; тада су доиста зборови сматрани као аутономна тела која сама собом, без учешћа полиције, управљају.

По владином предлогу, удружења нису се могла образовати без одобрења полициске власти, али она није ценила умесност, него само законитост удружења, и против њеног решења допуштала се жалба Државном савету. Удружење се забрањивало, ако би се огрешило о прописе казненог законика, ако би присвајало себи надлежност државне власти, ако би који његов орган, у току исте године, два пута био осуђен за увреду владоца, за дражење на побуну итд. Против изречене забране, удружење могло се жалити Државном савету. Лица без грађанских права нису смела припадати политичким удружењима, и ношење спољашњих знакова тих удружења било је уопште забрањено.

Скупштина је избацила из владиног предлога одредбу по којој се удружење забрањивало због кривица које би његови органи учинили изван

његовог делокруга. Опозиција је била противна томе што се за образовање удружења искала полициска дозвола. По њеном нахођењу, то се није слагало са слободом удружења, и уместо полициске дозволе ваљало је захтевати од удружења само објаву статута у новинама. Иако се против одлуке власти о забрани удружења могло жалити Државном савету, опозиција се бојала да влада, широким тумачењем свога права забране, не онемогући сва она удружења која јој не би била повољна. Влади је замерано да и после Устава од 1901 гледа на политичка удружења и на страначки живот с истим онаквим неповерењем с каквим се на њих гледало и под личним режимом. Истина, о укидању странака није се више говорило, али су ипак зато политичка удружења подвргнута јаким полициским надзору, па се чак и ношење њихових спољашњих знакова сматрало за опасно.

Сенат се није сложио са Скупштином у питању казни за повреду закона о зборовима и удружењима. Скупштина је предлагала казне из закона о штампи, које су биле блаже, а Сенат казне из казненог законика, које су биле строже. Због несагласице између Сената и Скупштине, закон о зборовима и удружењима остао је нерешен. У публици се веровало да је ту несагласицу потакао краљ Александар. Он се бојао да са законом о зборовима и удружењима не оживе поново страначке страсти, којим он ни под Априлским уставом није давао да узму маха.

(5) Закон о општинама од 21 марта 1902. Радикална странка наваљивала је на владу да што пре спреми нов закон о општинама. Слобода политичких удружења и општинска самоуправа, то су били услови радикалне моћи у народу. Владин предлог општинског закона претрпео је у Скупштини, ако не многобројне, а оно знатне измене. Влада је предлагала за сваку општину најмање 500 пунолетних грађана, скупштински одбор спустио је тај број на 300, а Скупштина на 200. Старе препирке између присталица мале и присталица велике општине поновиле су се. Под личним режимом, путем насилног груписања села, стваране су велике општине. Посланици из народа доказивали су да од великих општина народ није видео никаква добра. Прирез је постао већи, а правна сигурност мања. Кад се неколико села збије у једну општину, онда за сва та села постоји само једна судница: то у пракси значи да правне сигурности има само у том једном селу где је судница. Чуле су се жалбе и на председнике великих општина: они су бринули само о потребама свога села, у чију су корист сва друга села експлоатисали. Најзад се наводио и онај стари разлог да у великој општини она села у којима није судница, морају неки пут пешачити до ње по неколико сати. У овој прилици показало се јасно да је за нашег сељака општинска самоуправа значила имати у свом селу судницу: бити суђен код своје

куће и од својих мештана, то је одговарало његовим појмовима правде... Општина од 500 пореских глава коју је влада предлагала, постојала је по напредњачком закону од 1884; општина од 200 пореских глава коју је Скупштина усвојила, постојала је по радикалном закону од 1889.

Ценз за општинске бираче утврђен је на десет динара. Никада дотле он није био нижи од петнаест динара. У Уставу од 1901 питање општинског ценза остало је нерешено, и Скупштина се тиме користила да насупрот влади спусти ценз на десет динара. Влада је предлагала да председници општина морају бити писмени, не само у варошима, него и по селима, јер је писменост продрла у општинску администрацију исто тако као и у државну. Скупштина је то одбила с обзиром на слабо раширену писменост у народу. По владином предлогу, председници општине београдске и нишке постављани су краљевим указом; Београд је био престоница, а Ниш оно место у коме се краљ, после престонице, најчешће бавио; његова безбедност изискивала је да у та два места председник општине буде човек његовог поверења. Скупштина се противила указном председништву општине као нечем што се никако не слаже с начелом самоуправе, које је Устав прогласио. Влада и Скупштина погодиле су се, најзад, да се и у Београду и у Нишу председник општине бира, али да се његов избор подноси краљу на потврду.

Једна новина у општинском закону било је то, што је установљено нарочито благајничко звање; дотадашња пракса по којој је председник општине био једновременно и благајник, давала је повода великим злоупотребама.

Влада је смислила овакав поступак за уклањање оних општинских часника који не би хтели вршити своје законске дужности: непосредна надзорна власт предлагала је њихово уклањање министру унутрашњих дела, а министар министарском савету. Скупштина је изменила овај поступак утолико што је коначно решење пренела с министарског савета на Државни савет. Министар унутрашњих дела могао је, и пре решења Државног савета, привремено уклонити председника и кметове са њихових звања, али њихове заменике није одређивао он, него општински одбор. Сличан поступак усвојен је и за поништај незаконитих аката општинских власти. Државна власт могла је задржати те акте само од извршења; о њиховом поништају решавао је Државни савет. Ова мисао да се од Државног савета начини врховни судија између полициске и општинске власти, јавила се већ у општинском закону од 1889, том првом покушају радикалне странке на пољу општинског законодавства.

У општинском закону решеном од Скупштине Сенат је изменио само одредбу о цензу, враћајући стари ценз од 15 динара. Под краљевим прити-

ском, влада се за тај ценз много више zaloжила у Сенату, него у Скупштини. Знајући да краљ неодступно захтева ценз од 15 динара, за њ су гласали и неки радикални сенатори. Осем у питању ценза, радикална странка одржала је своје гледиште у свима другим питањима; општине су поново добиле уређење које су имале под Уставом од 1888, и радикални режим у њима био је обезбеђен.

(6) Закон о уређењу Државног савета од 21 децембра 1901 и закон о пословном реду у Државном савету од 31 јануара 1902. Устав од 1901 проширио је надлежност Државног савета као врховног административног суда, уколико му је дао право решавања не само по жалбама против министарских решења, него и по жалбама против краљевих указа. У првом нацрту новог закона о саветском пословнику, поступак по жалбама против указа изједначен је углавном с поступком по жалбама против министарских решења, и у оба случаја саветско решење било је обавезно за владу. У Народној скупштини ово је промењено. У Уставу од 1901, за саветска решења по жалбама против министарских решења изречно је казано да су обавезна за владу; за саветска решења по жалбама против указа, то није изречно казано. На основу тога Скупштина је одлучила, да влада не мора усвојити саветска решења по жалбама против указа, али, ако их не усвоји, мора тражити од

Народног представништва тумачење оног закона који она и Савет нису разумевали на исти начин. Сличан систем постојао је под Уставом од 1869 за саветска решења по жалбама против министарских решења: министар није морао усвојити саветско гледиште, али морао је поводом њега тражити законодавно тумачење. У пракси је изашло на то да саветска решења нису имала никакву обавезност за владу; кад год су била за њу не-згодна, она је одрицала њихово извршење, под изговором да ће поводом њих тражити законодавно тумачење, које уствари није тражила... У овом питању Сенат се није сложио са Скупштином. Њему се чинило неприлично увлачити законодавно тело у расправљање једног административног спора; осем тога, како би стајало с правном заштитом појединца, ако би се за његов посебан случај тражило од Народног представништва тумачење закона? Он не би више имао јемства да ће му се судити по безличним и непристрасним прописима... Сенат је одлучио, па је то после и Скупштина усвојила, да у случају несагласице владе и Државног савета у питањима законитости указа ствар не решава Народно представништво, него заједничка седница министарског и Државног савета. На ту седницу долазили су сви министри, али право гласа имали су само они од њих који су били узети из реда саветника (министар који је премапотписао указ о чијој се законитости

расправљало, није имао право гласа). За пуно-важну одлуку заједничке седнице тражила се дво-трећинска већина. Ова сенатска редакција била је без сумње згоднија од скупштинске редакције, али, строго узимајући, она није одговарала слову Устава. У административним споровима Устав је право решавања о жалбама дао Државном савету, а не заједничкој седници министарског и Државног савета. Неки су хтели видети у тој заједничкој седници проширење Државног савета, јер су у њој имали право гласа само они министри који су раније били саветници. То је резонување било на-тегнуто. Нико није могао истовремено бити са-ветник и министар; чим би саветник био постављен за министра, он би самим тим престао бити са-ветник. Уводити министре у саветску седницу, значило је стварати врх Савета једно ново тело, које је одузимало од Савета један део његове уставне надлежности... Ово компликовање поступка по жалбама против указа настало је услед тога, што се краљу учинило незгодно да се његови укази ниште код Државног савета, и још по истом поступку по коме и обична министарска решења. У томе је он налазио извесно умањење свог кра-љевског ауторитета. Сенатска редакција коју је саставио један од најбољих радикалних правника, Глиша Гершић, обукла је ништење краљевих указа у свечану и запетљану форму, која је тре-бала да задовољи краљеву осетљивост. Али сви

ти уступци учињени краљу били су више формални него стварни.

(7) Закон о изменама и допунама у закону о средњим школама од 10 маја 1902. Овај закон постао је иницијативом средњошколских професора, којих је било доста у Народној скупштини, нарочито међу радикалним посланицима, и који су били огорчени на средњошколски закон Ђорђевићеве владе још од његовог постанка. Нови закон задржао је главну мисао старог закона, која се састојала у смањивању броја средњих школа, али, како се међу радикалним професорима говорило да је стари закон претерао са тим смањивањем, нови је закон имао задатак да број средњих школа нешто повећа. Београд је добио три потпуне средње школе уместо дотадашње две; за унутрашњост, предвиђено је пет потпуних средњих школа уместо дотадашње три, и десет непотпуних уместо дотадашњих шест. Укупан број средњих школа повећан је за седам. Новом закону замерало се да је дао Београду превагу над унутрашњости: од осам потпуних средњих школа Београд је добио три. Насупрот овој замерци навођен је факт да се од укупног броја средњошколских ученика једна трећина школовала у Београду. Стари закон допуштао је похађање средњих школа само мушкој деци. Иако у своје време јако критикована, ова одредба није новим законом укинута, него само ублажена, и то на тај начин што

је установљена једна потпуна средња школа за женску децу. Стари закон био је завео школарину, за коју се тврдило да је преполовила број ученика у средњим школама. Нови закон задржао је школарину, али ју је за децу чији су родитељи плаћали испод сто динара непосредног пореза, смањено за половину. Докле је публика била против школарине уопште, професори су били само против сувише велике школарине, која би сиромашнију децу сасвим одбила од школе. Професори су правдали школарину потребом стварања једног фонда из кога ће се набављати учила и давати благодејање. По старом закону, распоред предмета на професоре вршио је директор; нови закон пренео је ту власт на професорско веће, јер су се професори жалили да их је стари закон довео у одвећ зависан положај према директору. Професорима су повећане плате, али тек после бурне препирке, у којој су радикални посланици из народа с таквом жестином и јеткошћу ударили на радикалне посланике професорског реда, да су ови последњи морали молити министра просвете, једног напредњака, да их узме у заштиту. У исто време када су професорима повећане плате, њима су повећане и године за пуну пензију, — од тридесет година на тридесет пет. Ово је изазвало такво незадовољство међу професорима да је Сенат морао смањити године за пуну пензију опет на тридесет, али то је узроковало и смањење

оне повишице плате која је новим законом одобрена професорима.

Нов средњошколски закон рађен је на брзу руку. Професори, не могући сачекати министров предлог, изненадили су владу и Скупштину својим предлогом. У препирци која се тим поводом отворила, показало се да, изузимајући професора, остали редови и позиви нису тако много незадовољни средњошколским законом из доба личног режима. Основна мисао тога закона о смањивању гимназија и завођењу неких других практичнијих школа имала је присталица и у Скупштини и у Сенату, и то не само међу напредњацима, него и међу радикалима. Стари закон огорчио је интелигенцију радикалне странке, али не и њене људе из народа; због тога је и Никола Пашић сматрао за потребно да се у једном говору огради од претераног умножавања гимназија. Али професори средњих школа запели су сви до једног да продру са својим законом, који је бесумње имао у виду интересе просвете, али исто тако и њихове сталешке интересе. Радикална странка, којој су професори требали као агитатори по паланкама, морала је да им учини по вољи, и тако је њихов закон, иако с натегом, прошао кроз Народно представништво. Једна одредба у том закону до које је професорима било много стало, није могла проћи. Ствар се тицала т. зв. предавача. Под овим називом ваља разумети свршене велико-

школце који су као професорски приправници добијали место у средњој школи, и који су после положеног професорског испита постављани за професоре. Предавачке године, тек после положеног професорског испита, урачунавале су се у године службе. Режим од 11 октобра укинуо је предаваче. Они млади људи који су услед тога разрешени од предавачке дужности, питали су шта ће бити са њиховим дојакошњим предавачким годинама. Влада је сматрала да им те године пропадају, пошто они још нису били положили професорски испит. Предавачи су доказивали да су њихове дојакошње године једно стечено право које нису могли изгубити. Од новог средњошколског закона очекивало се да реши и питање предавачких година, али Сенат је избацио из тог закона све што се тицало предавачких година. Влада се показивала равнодушна према судбини предавача. Неки су мислили да она није смела да се за њих заузима из обзира према двору, који је нерадо гледао предаваче као младе људе надануте опозиционарством.

Поред новог закона о средњим школама, Народна скупштина израдила је и нов закон о народним школама. У старом закону измењене су махом оне одредбе на које су се учитељи жалили. Учитељска служба није се више почињала приправништвом, и свршени ученик учитељске школе могао је одмах постати учитељем. Добијање по-

вишица плате убрзано је; услови за повишицу олакшани (место оцене 4, оцена $3\frac{3}{4}$). Плате су повећане. Право на пензију, које дотле учитељи нису имали, било им је признато. Казну отпуштања из службе није више изрицао министар просвете, него на његов предлог Просветни савет; министар је изрицао само казну премештаја. Стални надзор укинут је, и наместо њега поново заведен надзор крајем школске године. Учитељи нису више примали плату из окружног, него из сталног државног приреза (примање плате постало је услед тога сигурније и уредније). Од њиховог враћања на државни буџет морало се одустати у интересу буџетске равнотеже. Укинут је онај члан старог закона по коме су се учитељке могле удавати само за учитеље. Грађанске школе, које су од првог дана биле непопуларне, укинуте су такође, и наместо њих заведене продужне или више основне школе са два разреда, у којима се учило оно исто што и у основним школама (према приликама и потребама учила се осем тога још и пољопривреда).

На новом закону о народним школама избио је сукоб између Сената и Скупштине. Скупштина је хтела укинути стални надзор, а Сенат није дао. По његовом мишљењу, стални надзор, истина, у промењеном облику, ваљало је задржати. Због сукоба Скупштине и Сената нов закон о народним школама остао је нерешен. Том закону она-

квом какав је изашао из Скупштине, замерало се да је више бриге водио о учитељском стању него о основној настави. У Сенату је с бројевима у руци доказивано да би, по скупштинском предлогу, учитељи били у нас боље награђени него и у којој земљи у Европи. Опште је мишљење било да је нов закон о народним школама радикална већина у Скупштини изгласала под притиском учитељских листова и удружења. Да би оправдали своје држање, радикали су наводили како је режим од 11 октобра својим законом о народним школама разјурио учитеље, и како су се са несташице учитеља школе затварале. Да у нашој и онако слабо писменој земљи не би школе сасвим опустеле, учитеље је ваљало боље наградити. Радикалима су њихови противници добаћивали да се они не заузимају за учитеље због основне школе, него због своје властите странке, којој су учитељи били потребни за агитовање по селима. Опажено је да се у радикалној странци поглавито професорска интелигенција заузима за учитеље; професори су били виши кадар странке, учитељи нижи. Што се тиче сељачких посланика, они су овако говорили: краљ Милан награђивао је своје официре; радикали награђују своје професоре и учитеље; народ подједнако стење и под Милановим повећањем војног и под радикалним повећањем просветног буџета.

(8) Закон о изменама и допунама у казненом законнику од 1 маја 1902. Устав од 1901 допуштао је смртну казну само за убиство с предумишљањем, хајдучију, атентат на владооца или чланове његовог дома, — и још за случајеве предвиђене војним законом. Измене и допуне у казненом законнику од 1902 замениле су смртну казну казном робије за она дела која су до Устава од 1901 кажњавана смртном казном, а на која се та казна, према гласу Устава, није више могла примењивати (на пр. паљевина, крађа у поврату). Изузимајући неких нарочито тешких кривица, као разбојништва, паљевине, хајдуковања итд., они који би били осуђени на робију, нису се окивали, ако суд не би то нарочито одлучио. Суду је дано право да казну робије замењује казном заточења. Раније, ово замењивање било је обавезно код чиновника и свештеника; што се тиче осталих лица, зависило је од оцене суда да ли ће им се робија заменити заточењем. Приликом Ивањданског атентата преки суд, противно изречним законским прописима, осуђивао је чиновнике и свештенике на робију с оковима. Да би се та незаконитост колико толико изгладила, донет је убрзо после пресуде преког суда један закон којим је замењивање робије заточењем укинута: не само да оно није више било обавезно код чиновника и свештеника, него није било ни могућно. Измене од 1902 поново су омогућиле замењивање робије

заточењем: оно није више било обавезно ни код једне врсте грађана, али је, по оцени суда, било могућно код свих грађана без разлике. Приликом претреса ових измена и допуна покренуто је у Скупштини и питање окова у истражном притвору. Иследна власт имала је права окивати окривљенога према тежини његове кривице, а и према неповерењу које би јој он лично уливао. У пракси се дешавало да су лицима у истражном притвору ударани тежи окови него лицима осуђеним на робију. Окривљени за Ивањдански атентат жалили су се да су њихови окови у истражном притвору премашали највећу законску меру. Иако се о овом питању ваздан говорило у Скупштини, није донет никакав законски пропис којим би оно било решено.

Закон о изменама и допунама у закону о поступку судском у кривичним делима од 20 јануара 1902 тицао се бранилачких награда. После Ивањданског атентата донет је закон да бранилачка награда не може бити већа од четрдесет динара. Адвокати су у томе видели један акт освете Ђорђевићеве владе, која није могла опростити њихову реду што је дао многобројне браниоце окривљеницима за Ивањдански атентат. Када су се после пада режима од 11 октобра стале исправљати неправде, стварне или уображене, које је тај режим учинио сталезима и појединцима, пријавили су се и адвокати са својим жалбама против смањења

бранилачке награде. У Скупштини изабраној после Априлског устава било је доста адвоката, — и то равномерно распоређених на странке већине и на странке мањине. Тим адвокатима није било тешко издејствовати нов закон по коме највећи износ њихове награде није више био законом утврђен, него је зависио од оцене суда према „показаном труду“ и према важности предмета.

(9) Закон о изменама и допунама у закону о устројству војске од 15 априла 1902. По том закону, војна служба почињала је са двадесет првом, а не са двадесетом годином, како је то прописано устројством од 1901. Министар војни објашњавао је ову измену „физичким развићем“ нашег народа: међу младићима од двадесет година био је већи број неспособних него међу младићима од двадесет једне: 32% према 21%. Био је још и један финансиски разлог, који министар није помињао. Приликом прве примене устројства од 1901 ваљало је рекрутовати два пута већи број него иначе, јер је, уз оне који су те године навршили двадесет прву годину, ваљало рекрутовати и оне који су навршили двадесету годину. Држати једновременно два кола рекрута у касарни, био је велики терет за наше финансије. Законом од 1902 установљен је капетански испит: с једне стране, имали су се на уму стручно-војни разлози уздизања официрске спреме на виши ступањ, — с друге стране, имале су се на уму и жеље Скупштине да се напредовање у војсци, у интересу штедње, отежа и успори.

(10) Закон о изменама и допунама у закону о грађењу и експлоатацији железница од 2 априла 1902. Влада Владана Ћорђевића, иако је јако желела, није успела разгранати нашу железничку мрежу. Ниједно страно друштво није пристајало уложити свој капитал у грађење наших железница, докле му наша држава не би ујемчила једну напред утврђену чисту добит. Ћорђевићева влада бојала се да се ово јемство не претвори у сталну доплату коју би држава давала друштву, и која би пореметила и иначе несигурну равнотежу нашег буџета. То је био главни узрок што Ћорђевићева влада није успела закључити ни с једним страним друштвом уговор о грађењу нових железница. Вујићева влада помирила се с мишљу да се страним друштвима мора ујемчити једна напред утврђена чиста добит, али пре него би почела с њима нове преговоре, она је покушала створити „фонд нових железница“. Из тог фонда покривала би се годишњина новог железничког зајма, и доплаћивала железничком друштву разлика између уговорене и остварене чисте добити. Главни извор железничког фонда био је прирез. Испрва се помишљало да се од старих приреза одвоји 5⁰/₀, и на то још дометне 2⁰/₀ новог приреза. Ново оптерећење народа не би, дакле, било тако велико. После се показало да се од старих приреза не може одвојити више од 2⁰/₀, услед чега се стопа новог приреза морала попети на 5⁰/₀. Овако по-

већање приреза ударило је на опозицију у Скупштини. О економској корисности разграђавања железничке мреже није било спора. Није се више као 1881, приликом првог железничког уговора, морала доказивати сељацима потреба и корист железница. Од 1881 до 1900, захваљујући железници, извоз је скочио од 40.000.000 на 66.500.000, и тај пораст извоза сељак је јаче него ико други осетио. Али, ако се економска корист железнице није више оспоравала, оспоравала се финансиска могућност разграђавања железничке мреже. Нове железнице биле су „нов намет на вилајет“, — нов прирез. Народ је падао на нос под теретом приреза. Рачунало се да укупан износ приреза, заједно с новим железничким прирезом, достиже 96% од непосредног пореза (75% стални државни прирез, 5% прирез за комору, 6% војни прирез, 5% школски прирез, 5% нов железнички прирез, — свега 96%). Потреба нових железница била је тако очевидна да је закон о железничком фонду, поред свих критика појединих посланика и сенатора, најзад ипак усвојен.

(11) Закон о изменама и допунама у закону о шумама од 16 јуна 1902. 1891, под радикалном владом, започето је разграничавање шума, али после неког времена посао је тај прекинут. Поново га је покренула тек влада Владана Ђорђевића. Против њених комисија за разграничење шума народ се много жалио. Овлашћене да суде по

савести, комисије нису поштовале дугогодишњу државину и уживање, па чак ни уредно извађену тапију. Сељаци су разгоњени са својих земаља на један начин који се њима чинио противан и божјој правди и људским законима. Нов закон о шумама давао је појединцима и општинама право да својину доказују не само тапијом и извршном пресудом државних судова, него у извесним приликама и пресудом изборних судова и непрекидним уживањем од најмање двадесет четири године. Ове одредбе, усвојене доста лако у Скупштини, изазвале су многобројне замерке у Сенату. Зашто признавати својину на основу непрекидног уживања, када је оно могло бити несавесно и непоштено? Држава је, у недостатку својих чувара, остављала шуме на чување општинама, и на име награде признавала им право уживања, т. ј. право попаше и жиробаје. То право уживања требало је сада, по новом шумском закону, да послужи општинама као основ за прибављање својине над шумама које држава ниједног тренутка није престајала сматрати као своје. Зар то није било извлашћивање државе у корист општина?... У новом закону стајало је да се својина над шумом може доказивати пресудом изборног суда. Један сенатор рекао је тим поводом. „Да би могли поделити државну шуму, општине и појединци подижу привидне парнице и сложе се на изборни суд, а то често чине и без парнице. Тај суд подели парни-

чарима државну земљу, и они иду обично окружном суду те пресуду изборног суда потврде, или једна страна изјави незадовољство да би дошла до судске пресуде“... Али, и поред ових замерака, Сенат је усвојио нов шумски закон више или мање онако како га је Скупштина била решила. Влада је пред Сенатом енергично бранила скупштински предлог. Она је наводила да је држава, у прво време, притисла више шуме него што је могла експлоатисати и чувати. Народ, коме је шума била потребнија за свакодневни живот него држави, стао је откидати и захватати од државних шума. То је тако ишло десетинама година без јачег државног отпора. Ако би сад уједанпут држава хтела терати мак на конач са својим правом, морало би се раселити три четвртине становништва, јер ти људи који су захватили државну шуму, обично су је крчили и на окрченом се земљишту настањивали. Шта би држава добила, ако би толике своје грађане начинила бескућницима? Овакву једну меру народ би осетио као грдну неправду. У народу је живело уверење да њему припада нека врста природног права на шумама. То уверење један посланик изразио је овим речима: „Нашем народу није шуме држава дала на уживање, већ је наш народ из те шуме створио државу и дао је господи на уживање. Наши су дедови од пре више стотина година насељени по тим шумама, а држава нема још ни сто година“...

Укратко, влада је стајала на гледишту да комисија за разграничење шума не треба да дира оно стање које се у пракси утврдило. Уместо да потражује своја стара шумска права, нека држава ограничи и чува оно што јој је од шуме још остало. После једног периода развлачења и отимања државних шума, држава се хтела не хтела морала равнати, и то на штету, са својим завадинарима.

Ради чувања државних шума, 1891, под оном истом радикалном владом под којом је започело и разграничавање шума, установљени су државни шумари. За кратко време они су постали још омрзнутији у народу него и саме полицијске власти. Називани су шумским царевима и новим дахијама. На основу њихових протокола, којима је закон дао снагу јавне исправе, сељаци су осуђивани од судова на велике казне из шумског закона, — и по речима једног посланика, упропашћено је хиљадама породица. О покварености и самовољи шумара причале су се по народу бајке. Ко год не би хтео подмазати шумара, требао је да се клони сусрета с њим у шуми: из освете, шумар чим би га угледао, саставио би против њега протокол. У Скупштини се предлагало да се државни шумари сасвим укину; ако то није могуће, онда да им се укину бесплатан стан, огрев, и додаток на путовање. Ти предлози нису примљени, али је у нов шумски закон ушла ова одредба: „Шумар, подшумар, или чувар шума, кад ухвати неког у

горосечи или с дрвима на путу из државне шуме, дужан је о томе поднети писмени реферат у року од двадесет четири сата. Кад општински суд прими реферат, дужан је у року од двадесет четири сата изићи на лице места, и у присуству шумара или чувара шума и окривљеног извршити увиђај, који ће потписати шумар, кмет или председник и два присутника“. Тек такав протокол добијао је снагу јавне исправе. Другим речима, шумарски протокол, тек оверен општинском влашћу после увиђаја на лицу места, био је потпун доказ против учиниоца дела. Општинске власти увек су се показивале лабаве у чувању државних шума; њихова сарадња наметнута државном шумару у утврђивању горосече више је могла користити кривцу него држави.

(12) Од привредних закона ваља поменути закон о панађурина и недељним празницима, којим је замењен један стари закон још из 1865. Број места у којима ће се држати панађури, ограничен је да би се, у интересу извозне трговине, продаја сировина усредсредила на неколико тачака. На панађурина ваљало је трговати само са главним предметима нашег извоза, — наиме, са стоком и пољопривредним производима. Коцка и разне забаве као коло, панорама, циркус, забрањене су; од неког времена, те су ствари узеле толико маха да панађур није више био место трговине него место провода. Заведен је лекарски преглед стоке ради одлучивања болесне стоке од здраве (предлог

да се установи и преглед земаљских производа — жита, сувих шљива итд. — није усвојен). Закон о панађурима имао је, као и ранији закон о Извозној банци, да послужи организовању извозне трговине.

Други привредни закон тицао се задруга за узајамно помагање (закон од 13 фебруара 1902). Још 1900 учињен је покушај да се нарочитим законом пресеку велике злоупотребе којима су давале повода задруге за узајамно обезбеђење на случај смрти или брака. Одмах после закона од 1900 настало је ликвидирање тих друштава, али нека од њих трајала су и даље, и како се говорило, управе тих друштава развлачиле су друштвену имовину на велике управне трошкове. Та друштва, постављена већ од почетка на несигурну рачунску основу, ишчаурила су се доста често у вараличка предузећа, у којима једна бесавесна управа пљачка све остале чланове. Против друштвених управа дизане су тужбе код суда, али суд због непотпуности закона није могао ништа учинити. Поглавито због тих законских непотпуности издан је 1902 нов закон. По том закону, у правилима задруга за узајамно помагање морала је бити означена „рачунска основица по правилима о обезбеђењима“. Задруге основане пре новог закона морале су ту основицу накнадно поднети. Она се подвргавала у министарству народне привреде стручном прегледу. Нови закон предвиђао

је јемства против друштава која би се оснивала с одвећ малим бројем чланова, или која би члановима исплаћивала већу помоћ него што је одговарало величини њихових улога. Предвиђена су јемства и против злоупотреба чињених приликом ликвидације друштва: они исти људи који су као чланови друштвене управе упропастили друштво, постајали су ликвидатори да би утуцали и оно што је од друштвене имовине још остало; зато је у закону од 1902 појачан надзор министарства народне привреде над ликвидирањем друштва. Онај ранији закон из 1900 обраћао је нарочиту пажњу на злоупотребе чињене приликом уписа чланова, — на пример људи су уписивани и без свог знања, и то од рођака који су шпекулисали с њиховом скором смрћу. Овај нови закон из 1902 обраћао је нарочиту пажњу на рачунску основицу друштва. Као закон од 1900, тако и закон од 1902, само је убрзао распадање тих друштава која су већ сама по себи била осуђена на пропаст.

Био се осетио покрет против давања повластица индустриским предузећима. По замисли законодавчевој, те повластице имале су да потакну подизање домаће индустрије, и биле су према томе у првом реду уперене против страног индустриског увоза. Али пре него су стигле да сузбију стран индустриски увоз, те повластице стале су погађати домаће занатлије, који су се жалили да нису у стању издржати утакмицу повлашћених

индустриских предузећа. Овим предузећима замарало се да злоупотребљују царинска ослобођења која су им давана поред осталих повластица. Један фабрикант обуће увозио је без царине кожу за обућу, један фабрикант амрела увозио је без царине све делове амрела, које је после имао само да склопи. На тај начин није се подизала домаћа индустрија, него се само шкодило домаћим занатлијама, који су плаћали царину на сав свој материјал, и шкодило се државној каси, чији су царински приходи умањени због повластица индустриских предузећа. Занатлије су захтевали да се давање повластица ограничи на предмете који се не производе у земљи. Код предмета који се производе у земљи, није било право да домаће занатлије, који су како тако одолевали страниј утакмици, буду сатрти повлашћеним домаћим предузећима. Ова предузећа, увозећи више са стране него што су у земљи производила, служила су на крају крајева више страном увозу него домаћој производњи. Министар народне привреде одговарао је занатлијама на њихове жалбе, да је нашој земљи поред занатске производње потребна и машинска. Домаћи капиталисти немају предузимачког духа, и уместо да улажу новац у индустриска предузећа, они га радије дају на интабулацију са 10 и 12% интереса. Државне повластице остале су још једино средство да се домаћи капитал одмами из зајмодавних послова у индустри-

ска предузећа... У радикалној странци жалбе занатлија наилазиле су доста одјека; ипак зато никаквом мером није ублажен повластичарски систем који је трајао више од двадесет година.

(13) Закон о изменама и допунама у закону о монополу дувана од 11 априла 1902. Овај закон није предложен од владе него од народних посланика, и његове главне одредбе Скупштина је усвојила чак влади насупрот. Предлагачи закона хтели су да повисе откупну цену дувана, и у томе су успели. Хтели су затим да у откупним одборима избор оног члана који ће заступати интересе произвођача дувана пренесу с окружних и среских скупштина на нарочите произвођачке општине: с тим захтевом такође су успели. Најзад, хтели су да укину великопродавце, али у томе нису успели. Скупштина је усвојила једну половну меру: поред продаваца за округе, т. зв. великопродаваца, установљени су и продавци за срезове. Управа монопола дувана имала је да цени од случаја до случаја, шта је корисније: уступити продају дувана једном лицу за цео округ, или је распарчати на неколико среских продаваца... Народ се жалио да монопол дувана не даје произвођачима онолико колико би према својим приходима могао и требао, и да је произвођачка добит зато тако мала што је на другој страни посредничка добит великопродаваца врло велика. Монопол дувана био је озлоглашен у народу као пљачка коју држава са својим

чиновништвом и великопродавцима врши над сељаком произвођачем дувана. Влада је стајала на чисто фискалном гледишту. Монопол уопште, а монопол дувана напосе, постали су један од најиздашнијих извора државних прихода, и требало је добро пазити да из претеране попустљивости према сељаку произвођачу ти извори не ослабе. Пред навалом сељачких посланика влада је пристала на повишење откупне цене дувана, али је одржала установу великопродаваца. Нов закон о монополу дувана донео је још и ту олакшицу сељацима, што је јасније и тачније одредио појам кријумчарске кривице, и ублажио кријумчарске казне које су дотле биле престроге.

VIII.

Вујићева влада предложила је за 1902 један буџет у коме су расходи износили 72.816.047, а приходи 72.854.081. Буџет је изгледао уравнотежен, с малим вишком од 30.000. Али услед предлога које је влада после поднетог буџета накнадно учинила, укупна сума расхода попела се на 73.474.534, — и вишак од 30.000 претворио се у мањак од 629.453. Расход од преко седамдесет три милиона није одговарао просечном приходу за последње три године, који је буџетски одбор утврдио на седамдесет милиона.

Буџетски одбор свео је суму расхода на 72.004.126, а суму прихода на 70.565.928. Мањак

је износио 1.428.145. Како се ради исплате летећег дуга морао закључити нов зајам, то је и његову годишњину од најмање два милиона ваљало дометнути на овај мањак.

По мишљењу буџетског одбора, главна сметња за постигнуће буџетске равнотеже лежала је у војном буџету. Војна организација замишљена краљем Миланом, да би се потпуно извела, изискивала је буџет од 25.000.000. Наша земља са својих два и по милиона становника није подносила толики војни буџет. (Бугарска с три и по милиона становника трошила је на војску 22 и 24.000.000). Постојало је правило: колико милиона војног буџета, толико хиљада војника у касарни. По том правилу, ми смо требали имати у касарни 25.000 људи; имали смо их међутим 12.000. Војник, који иначе стаје највише 1000 динара годишње, стајао је код нас 1500: наша војна режија била је очевидно прескупа. Буџетски одбор предлагао је свакојаке измене у устројству војске: успоравање официрских унапређења, смањење официрских додатака и дневница, укидање бесплатности за питомце Војне академије који нису сиромашног стања, снижавање чак и плате редова... Једном речју, требало је прекинути с преплаћивањем војске. Краљу Милану било је потребно да богатим наградама развија у војсци дух најамничке оданости. Радикалној странци, која је имала уза се народ, није била никаква потреба да мити војску.

Када је у Скупштини почео претрес буџета, опозиција је оспоравала тачност суме прихода утврђене буџетским одбором на седамдесет милиона. По рачуну опозиције, наш укупни приход није био већи од 68.000.000. На ту цифру требало је свести и наше расходе. Али како? Војни буџет, после ваздан натезања, сведен је на 18.474.343, — и ту још нису били урачунати издаци на маневре од 360.000. Годишњина државног дуга, која је била непроменљива цифра, износила је 19.422.000. Само на војску и на отплату државног дуга ишло је 37.896.343: то је било више од половине целог буџета. На све остале државне потребе остајало је 35.000.000. Ако се од ове суме одбију трошкови монополске режије од 6.374.000, онда на трошкове грађанске управе није остајало ни пуних 29.000.000. Откидати још и од ове суме, није било могуће.

Вујићева влада хвалила се уштедама које је остварила. У последњем буџету режима од 11 октобра, расходи су терали преко 76.000.000 (пored тога било је и неколико милиона ванбуџетских расхода). Вујићева влада у свом првобитном предлогу буџета свела је суму расхода отприлике на 73 и по милиона. Буџет режима од 11 октобра смањен је, према томе, за два и по милиона.

Буџет, онакав какав је најзад утврђен од Народног представништва, показивао је према укупном приходу од 70.565.981 укупан расход од 72.983.134. У самом буџету предвиђао се мањак од 2.417.153.

И ту још није урачуната годишњина новог зајма, који се морао закључити; није урачунат интерес летећег дуга, који се морао платити; нису урачунати накнадни кредити, који су били изгласани. Узимајући све то у рачун, добијао се мањак не од два и по милиона, него од четири до пет милиона.

Бујићева влада морала је нешто учинити за сређивање финансискога стања. И ево шта је учинила.

(1) Поднет је Народном представништву, и оно је усвојило, нов закон о државном буџету. Велики летећи дуг од кога смо патили, имао је за узрок стална буџетска прекорачења, која су реметила с муком постигнуту буџетску равнотежу. Нов буџетски закон требао је да онемогући оваква прекорачења: убудуће, буџет се морао извршити тачно онако како је био решен. При министарствима и надлештвима која су извршивала буџет, установљени су надзорници министра финансија, и без њихове овере није се смео ни један издатак учинити. То је била једна врста претходне контроле коју нису, као данас, вршили органи Главне контроле, него органи министра финансија. Лица која би, насупрот забрани ових надзорних органа, извршила један налог за исплату, губила су службу и одговарала материално. Министар наредбодавац који би се огрешио о буџет, могао је, и без одобрења Народне скупштине, бити узет на одговор

од Главне контроле : оваква строга одредба била је непозната нашем дојакошњем законодавству. Накнадни кредити отварају су се само по претходном скупштинском одобрењу ; хитна буџетска прекорачења која се не би могла одложити до састанка Скупштине, покривала су се из нарочитог кредита који се тога ради уносио у буџет. Тај кредит није износио више од 2% од укупног износа свих материјалних издатака, и није се смео трошити на личне издатке. Ванредни кредити отварају су се и без претходног скупштинског одобрења, али чим би се Скупштина састала, они су јој подношени на накнадно одобрење.

Изгласан од Народног представништва, нов закон о државном буџету није добио потврду Круне. Краљ Александар сматрао је да овако строг закон, који онемогућава буџетска прекорачења, претпоставља потпуно сређене финансије. Влада је мислила обрнуто, — да се без строгог закона финансије неће никада средити. Краљ се није дао убедити, — и закон је остао непотврђен.

(2) Закључен је зајам ради исплате летећег дуга, чију тачну цифру ни министарство финансија није знало, али за који се обично узимало да износи између тридесет и четрдесет милиона (последња цифра на којој се министарство финансија зауставило, била је 36.748.055). Први преговори о зајму вођени су с једном белгиском групом, која је нудила петпроцентни зајам под повољним кур-

сом од 90%, али је у исти мах тражила одобрење за отварање коцкарнице у Топчидеру. За коцкарско право држави је нуђен милион динара годишње, и уз то 25% од чисте добити коцкарнице. Министар финансија Михаило Поповић пристајао је на овакав зајам, а ни краљ Александар није му био безусловно противан. Министар Поповић био је већ потписао претходни уговор и узео од поверилачке групе кауцију од четврт милиона, када је целу ствар покварила краљица Драга. Опозициона штампа јако је викала против отварања коцкарнице у Топчидеру, и краљица се уплашила једног новог скандала, који би се опет на њу сручио.

После тог неуспелог покушаја зајма, министар Поповић одступио је, и на његово место дошао Милован Миловановић (марта 1902). Миловановић, који је сматран за противника коцкарнице, имао је тежак задатак да под пристојнијим условима дође до зајма. Он се обратио на париско новчано тржиште, и успео закључити петпроцентни зајам од 60.000.000, с курсом од 77%. Банке су давале одмах 10.000.000, и то *à pari*, али са 7% интереса. Остатак зајма — уствари његових $\frac{5}{6}$ — банке су примале с правом опције. Ми смо давали у залогу незаузане вишкове монополских прихода, и уз то незаузети део железничких прихода (због тога се на железничку имовину стављала хипотека за рачун поверилаца). Страни надзор над нашим финанси-

јама поштравао се: државне бонове убудуће је оверавала Самостална монополска управа, у којој су били заступљени страни повериоци.

Миловановићев зајам примљен је рђаво и у штампи и у Скупштини. Замерано му је троје: (1) Низак курс. Уговорен на 77⁰/₀, он је стварно износио само 75⁰/₀. Тај курс био је за неких 5% нижи од тадашњег курса наше четворопроцентне ренте на берзи. (2) Несигурност остварења зајма. То је био опциски зајам, а ми смо имали рђаво искуство са зајмовима те врсте. Кад год се банке не би обвезале да у одређеном року остваре цео зајам, него би задржале за себе право премишљања и одустајања, зајам би остао или неостварен, или би се остварио само делимично, и то с муком и успоравањем. (3) Залога зајма. Она је била несразмерно велика према годишњини зајма. Незаложени вишкови монополских прихода који су се давали у залогу новог зајма, износили су два пута толико колико његова годишњина. На што онда врх њих дометати још и железничке приходе? Оверевање државних бонова Самосталном монополском управом сматрало се као необично тежак услов, којим се углед наше државне власти крњио у корист страних поверилаца.

Из ових разлога Скупштина је одбацила Миловановићев зајам; Миловановић је одступио, и за министра финансија дошао је поново Михаило Поповић. Он је учинио и трећи покушај закљу-

чења зајма, и тај трећи покушај успео је. (Закон о државном зајму од 26 јула 1902). Поповићев зајам био је поправљено издање Миловановићева зајма. Курс је подигнут од 77% на 80%; претходна позајмица повећана од 10.000.000 на 15.000.000, и њена интересна стопа спуштена од 7% на 6%. Залогe су остале исте као у Миловановићевом зајму, али се предвиђала могућност да после неког времена железнички приходи буду ослобођени. О оверавању државних бонова Самосталном монополском управом није више било речи.

Поповићев зајам критикован је само нешто мало блаже него Миловановићев зајам. Признавало се да је курс поправљен, али не много: стварни курс Миловановићев био је нешто испод 75, а Поповићев нешто изнад 76; с тим повишењем од 1% још није достигнут тадашњи курс наших хартија на берзи. Привремена позајмица, истина, повећана је, али смо зато морали предати банкама свих 60.000.000 обвезница новог зајма као залогу. Ми смо осамдесетих година исто тако поверили Бонтуовој банци обвезнице железничког зајма; банка је пала, и наше обвезнице отишле су у стечајну масу... Узалуд је Вујићева влада објашњавала да се слична ствар овога пута не може десити, јер овога пута ми ћемо узети од банака писмену потврду о пријему обвезница каква од Бонтуа није била узета: и после ових објашњења и Сенат и Скупштина остали су узнемирени...

Банке се нису обвезале да зајам остваре путем јавног уписа, него су задржавале право да зајам остваре и продајом на берзи; овај други начин никако се није свиђао Народном представништву. Али Поповићевом зајму поглавито се замерало ово: 1) Рок остварења зајма био је врло дуг, — све до 1 јуна 1903, с могућим продужавањем до 1 децембра исте године. У Миловановићевом зајму рок је био много краћи: до 1 новембра 1902. На остварење Поповићева зајма ваљало је чекати десет, а може бити и шеснаест месеца. 2) Котирање новог зајма на париској берзи није било обезбеђено. Питање коте задавало нам је великих тешкоћа код ранијег четворопроцентног зајма; чак смо морали пристати на пооштравање страног надзора над нашим финансијама само да бисмо, после вишегодишњег мољакања, добили коту. Божан је била да и код новог зајма не узморамо искупљивати коту нарочитим жртвама.

Народно представништво изгласало је Поповићев зајам под неодољивим притиском летећег дуга, који је ометао државну благајницу у њеним редовним исплатама. Сви они који су имали примања од државе, — чиновници и пензионери, трговци и лиферанти, — вапили су за зајмом, јер нису више могли да чекају. Неспособност државе да одговори својим обвезама, гурала је чиновнике и лиферанте у зеленашке дугове и материалну пропаст. Питање државног летећег дуга постајало је једна врста социалног питања.

После закључења зајма, искрсле су, као што смо се и бојали, тешкоће око добивања коте. Поверилачке банке, докле се те тешкоће не отклоне, одлагале су исплату привремене позајмице од 15.000.000. Француска влада везивала је одобрење коте за овај услов: заступнику страних поверилаца у Самосталној монополској управи требало је дати право заустављања њених одлука; спорови који би се отворили између њега и ње, расправљали би се дипломатским путем између наше владе и француске. Нама је било немогуће примити овај услов који нас је стављао у финансиску зависност према француској влади. Француска влада задовољила се најзад тиме што јој је обећано, да ће се заступнику страних поверилаца тачно саопштавати све исплате које се буду чиниле из новог зајма. После овога кота је одобрена.

На име Поповићевог зајма примљено је стварно 48.000.000. По одбитку провизије, жиговине и интереса на привремену позајмицу од 15.000.000, остало нам је свега 46.000.000. То је било довољно за исплату летећег дуга, — и значај Поповићевог зајма састоји се у томе што је њиме питање летећег дуга најзад решено. Зајам тај био је завршни чин у дугогодишњој радњи на сређивању наших финансија. Прво је начињен Карлсбадски споразум од 1895, који је, уједињавањем ранијих петопроцентних зајмова у један велики четворопроцентни зајам, смањио годишњину државног

дуга, и тиме испунио један од првих услова за уравнотежење буџета. Остало је затим да се реши питање летећег дуга. У томе циљу закључен је 1896 један зајам, али добар део тога зајма остао је у касама поверилачких банака, јер се због отпора француске владе, која није давала коте, није могао изнети на новчано тржиште. Кота је добивена тек 1901; тек тада нераспродате обвезнице зајма од 1896 пуштене су у продају, и тек тада могло се мислити на закључење новог зајма, који је био потребан стога што је питање летећег дуга само делимично решено зајмом од 1896. Тај нови зајам био је Поповићев зајам од 1902, који нас је сасвим ослободио летећег дуга. Закључен под краљем Александром, зајам је тај остварен потпуно тек под краљем Петром: исплата летећег дуга сматрала се као почетни корак новог режима на сређивању наших финансија; уствари, то је био завршни корак старог режима, који је на сређивању финансија радио годинама.

IX.

Радикали и напредњаци удружени у Вујићевој влади нису се слагали у свима питањима унутрашње политике; у спољашњој политици слагали су се потпуно: и једни и други били су русофили. Руска дипломатија саветовала је Вујићевој влади добре односе с Бугарском и Црном Гором: она је хтела све своје балканске штићенике да веже

у један сноп. Радикали су увек тежили Балканском савезу, и чинило им се најприродније да тај савез почне српско-бугарским споразумом. У два маха, — 1889 и 1897, — они су чинили понуде Бугарима; 1889, Бугари су одбили њихове понуде; 1897 начињен је један српско-бугарски споразум, који је одмах после пада радикалне владе покварен.

1901 Вујићева влада желела је споразум с Бугарима на најширој основи: то је требао да буде отприлике онакав савез за поделу Македоније какав је закључен 1912. Вујићева влада потраживала је за нас западну Македонију, а источну уступала Бугарима. На њене предлоге Бугари су одговорили да им није могуће правити писмене споразуме о деоби земаља које припадају њиховом сизерену султану. Ми смо онда предлагали да се бар обустави утакмица и борба између српске и бугарске пропаганде у Македонији. Бугари су се изговарали, да то не зависи од њих, пошто ту борбу води бугарски народ у Македонији сам из властитих побуда. До споразума српско-бугарског није дошло, али је бар престала она затегнутост и неповерење које је под режимом од 11 октобра владало између Софије и Београда.

Наш посланик у Софији, Јован Ћаја био је одушевљени присталица српско-бугарског савеза. Уверен о његовој „неодољивој историској нужности“, он се чинио глум и слеп за све поступке

бугарске владе и бугарског јавног мњења из којих би се дало извести да Бугари ту „неодољиву историску нужност“ не увиђају и не маре. Занет својом идејом, Ћаја је предлагао измену посета српског и бугарског парламента : прво би Бугари дошли нама у Београд, па онда ми њима у Софију. У раздраганости тог братског састанка спорна питања изгубила би своју оштрину, и не би више изгледала тако нерешива. Али Ћајине планове покварило је одједном Фирмилијаново питање.

Изабран још 1899 за скопљанског владику, Фирмилијан није никако могао бити посвећен, јер султан, из бојазни да не озлоједи Бугаре, одгађао је једнако потврду његовог избора. С пролећа 1902 ми смо поново покренули Фирмилијаново питање, и чим се видело да ће нам овога пута султан попустити, у Софији је настала узбуна. Сва штампа, чак и полуслужбена, обрнула се против нас. Држан је велики збор на коме су учествовале све бугарске странке са својим вођима, и на коме је оштро осуђен наш покушај да у „бугарско Скопље“ убацимо српског владику. За овим збором који је био приређен у престоници, ређали су се слични зборови у унутрашњости. У Цариграду, не само бугарски егзарх, него и бугарски дипломатски агент уложио је формални протест против потврђивања Фирмилијана за скопљанског владику... Ми смо одвраћали буга-

рима равном мером. Наша штампа полемисала је са њиховом штампом, — и као одговор на њихове зборове дошли су наши зборови, на којима се истицало да Скопље није бугарско већ српско. Ова поново распаљена српско-бугарска свађа имала је само једну жртву: то је био Јован Ћаја. Са својим проповедањем балканског савеза, он није више био могућан у Софији, и зато је одатле уклоњен.

Пошто се Фирмилијанова ствар свршила, и ми и Бугари гледали смо да поправимо оно што је у нашим међусобним односима било покварено. Говорило се о нашем присуству на свечаностима које су Бугари спремали те године у кланцу Шипки и говорило се о посети коју би председник бугарске владе Данев учинио нашем председнику владе Вујићу. Оба плана су се изјаловила, — први због оскудице добре воље код Бугара, други због оскудице добре воље код нас. Бугарско држање у Фирмилијановом питању краљ Александар памтио је много дуже него што га је памтила Вујићева влада. Наместо Ћаје он је изабрао за нашег посланика у Софији Павла Маринковића, који није био радикал него напредњак, — и уз то још краљев човек. Односе с Бугарима краљ је био науман држати под својим личним надзором: радикали су му се чинили наивни и брзоплети.

У бугарској спољашњој политици осећао се поред владе још један чинилац: то је главни ма-

кедонски комитет. Држан од Стамболова чврсто на узди, комитет се под Стоиловљевом владом, која је 1895 спремала буну у Македонији, јако разуздао. 1900, под утицајем једног младог официра, Бориса Сарафова, македонски комитет постаје врло активан. Његов крајњи циљ, који он не крије, јесте дизање буне у Македонији. За тај се посао тражило новаца, — и комитет је расписао једну врсту патриотског зајма, чије је уписивање било више изнуђено него слободно. Комитет је одређивао колико ко од имућнијих Македонаца настањених у Бугарској има да приложи: тешко ономе ко би свој прилог одрекао! Њему се могло десити да усред бела дана, на улици или у свом дућану, буде убијен... Овакво наплаћивање прилога за македонску буну мало се разликовало од наплаћивања хајдучких учена. Највише су од комитетлија страдали Македонски Румуни настањени у Бугарској: отуда сукоби између румунске владе, која је тражила строго кажњавање комитетлија, и бугарске владе, која је, из страха од јавног мњења, морала те људе да штеди. Од једног тренутка македонски комитет стао је чинити насиља и преко бугарске границе. Фебруара 1900, он убија у Букурешту једног уходу турске полиције, који је мотрио на његове пододборе у Румунији. Јула исте године, пада у Букурешту једна друга жртва македонског комитета: овога пута то није Турчин, него Румун, — неки млад професор, који је писао

по новинама против македонског комитета. Према хартијама нађеним код убице, а и према исказима неких притворених Бугара, иследна власт долази до закључка да је комитет спремао атентат како против румунског тако и против српског краља. Новембра 1900, румунски суд осуђује, у одсуству, на доживотну робију неколико чланова македонског комитета, па међу њима и самог председника Бориса Сарафова. Марта 1901, бугарска влада, на наваљивање румунске владе, затвара Сарафова са још три друга, али, августа, порота их све оглашава за некриве.

Нова политика коју је почео македонски комитет под вођством Сарафовљевим, не одликује се само употребом злочиначких средстава. Она има још једну одлику: до Сарафова, комитет је проповедао присаједињење Македоније Бугарској; Сарафов мења тај програм, и комитет сада проповеда аутономију Македоније. Уместо велико-бугарске идеје, ново начело: Македонија Македонцима. Симеон Радев, главни сарадник Сарафовљев и теоретичар комитета, осуђује усред Софије у јавним предавањима национално-бугарско гледиште, по коме Македонију ваља просто припојити Бугарској. У Македонији поред Бугара има и других народности, — и зато би Бугарска, у свом покушају освојења Македоније, дошла у сукоб не само с Турском, него и с осталим балканским државама. У међусобној борби балканске државе

тако би се узајамно истрошиле, да ниједна не би више имала снаге да ослободи Македонце од турског господарства. Идеал коме ваља тежити, то је „аутономна Македонија“, — Македонија која није оцепљена од Турске, али која је аутономијом обезбеђена од деспотизма њене управе, — и у којој је свима народима у истој мери дано право слободног културног развијања. Ако балканске државе нису у стању погодити се у деоби Македоније, оне су у стању сложити се да заједно раде за аутономну Македонију у којој би све балканске народности биле подједнако заштићене.

Сарафов и Радев врбују присталице за своје идеје и међу нама Србима. Сарафов, озлоглашен са својих убистава у Румунији, долази код нас кришом и под лажним именом. Радев долази јавно. Обојица нам говоре једно исто: они нису бугарски шовинисти, него „македонци“; у нашем је интересу да потпомогнемо једну политику која, истина, не даје Македонију нама, али је не даје ни Бугарима. Код нас су мишљења о Сарафову и Радеву била подељена. Једни су веровали да њима двојици доиста није стало до велике Бугарске, него само до аутономне Македоније, у којој турски зулуми над словенским становништвом не би више били могући. Други су држали да се Сарафов и Радев само претварају да би нашом помоћу створили аутономну Македонију, коју би једнога дана припојили Бугарској. Као о Сарафову

и Радеву, тако и о аутономији Македоније мишљења су била подељена. По једном мишљењу, у аутономној Македонији, Бугари, захваљујући јачој црквеној организацији, постали би брзо господари, — и то гори за наш народ и од самих Турака: ми смо стога морали радити против аутономије Македоније и јавно и тајно. По другом мишљењу, ствар није била тако проста. Ако бисмо се изјавили против аутономије Македоније, ми бисмо одбили од себе и бацили у наручје Бугара све оне Македонце који теже ослобођењу од Турака што пре и пошто пото. По природи ствари, Македонци морају бити за онога ко им први донесе слободу; рђава би политика била да се ми правимо туркофили онда када Бугари узимају став револуционара. Ми не смемо поновити исту погрешку коју смо учинили приликом егзархиског покрета. Тада смо пустили да бунтовну струју против Цариградске патријаршије Бугари обрну у своју корист: не треба пустити да они то исто учине и с бунтовном струјом која је сада избила против Отоманске царевине.

Краљ Александар био је одсудно противан аутономији Македоније. Он је желео поделу Македоније између нас и Бугара; ако то не би било могућно, онда је паметније бранити заједно с Турском постојеће стање, него заједно с Бугарима борити се за аутономију Македоније. Аутономна Македонија, то је Македонија под владом бугар-

ског егзархата, — дакле, за нас изгубљена. Председник министарства и министар иностраних дела Михаило Вујић слушао је у македонским стварима Светислава Симића. Истовремено народни посланик и вршилац дужности шефа пропаганде у министарству иностраних дела, омиљен и код остарине и код омладине радикалне, апостолска природа која је сагоревала на послу, и обдарен речитошћу и убедљивошћу великог идеалиста, Симић није био обичан чиновник него једна врста министра за македонске ствари. Њему се чинило да се не смео изјаснити отворено против аутономије, ако нисмо ради да изгубимо сваку популарност у Македонији. Аустриски посланик правио је на Симићев рачун ову досетку: Гамбета је рекао за ослобођење Алзас-Лорена: „Мислимо о томе увек! Не говоримо о томе никад!“ Симић ради с аутономијом Македоније обрнуто: говори о њој увек, а не мисли на њу никада... Овај страни дипломат није разумео Симића. Говорећи о аутономији, Симић је мислио на могућност устанка у Македонији, о којој се у то време непрестано претресало, и у коју је доста света веровало. Његово је искрено уверење било да, ако до устанка дође, ми не смео бити на страни Турака, него на страни устаника: зато је и тражио унапред везе с будућим вођима устанка. Он је стајао у преписци с Борисом Сарафовом и имао с њиме неколико састанака. Ја се сећам једног састанка у Симићевом

стану коме смо присуствовали и нас неколико Симићевих пријатеља. Сарафов нам је разлагао да је прошло оно време када се Македонија освајала школом и црквом; пристигао је нов нараштај који не тражи буквар већ пушку; та нова Македонија, готова на буну, биће онога ко јој дотури оружје и добади чете... Судећи по овоме, ја држим да се Сарафов није задовољавао Симићевим лепим речима, него је тражио његову стварну помоћ у организовању четничке акције. Ту помоћ није добио. Симић могао је за свој рачун говорити Сарафову шта је хтео о аутономији Македоније, али наш улазак у четничку акцију није зависио од њега, него од наше владе, па не ни само од ње, него и од краља. Краљ пак био је непоколебив у свом отпору против свега што би мирисало на аутономију.

Вујићева влада затекла је дипломатске односе с Црном Гором готово прекинуте. Она их је обновила јуна 1901, када је одлучила послати на Џетиње нарочитог изасланика. Вујићева влада препоручила је краљу Александру што већу приност и пријатељство с црногорским двором. Краљ је на све то правио кисело лице. Он је за видео кнезу Николи што је био примљен од руског цара, и то баш онда када је нама јављено да се пријем нашег краљевског пара мора одгодити. Александар је сумњао на Николу да му он,

преко својих кћери удатих на руском двору, квари пут у Русију. Он је дознао од бугарског кнеза Фердинанда, да му је Никола говорио о потреби бугарско-црногорског савеза: то је само појачало Александрово неповерење према Николи, јер тај савез против кога је могао бити управљен, ако не против нас? Када је дошло време да се на Цетињу место нарочитог изасланика попуни сталним послаником, краљ Александар није дао цетињско посланство ђенералу Јеврему Велимировићу, брату радикалног првака Пере Велимировића, кога је Вујићева влада препоручивала, и кога је кнез Никола желео. Као што је у Софију послао свог човека Павла Маринковића, тако је краљ и на Цетиње послао свог човека Милоша Васића. Он је зазирао од радикалног братимљења с Бугарима и Црногорцима, и хтео је и на Цетињу и у Софији имати своје поузданике, који у интимности с Бугарима и Црногорцима неће прећи ону границу коју он буде поставио.

Пријатељску политику Вујићеве владе према Црној Гори највише је ометао сам кнез Никола. С пролећа 1902, објављена је веридба другог Николиног сина, кнежевића Мирка с ћерком пуковника Александра Константиновића. Константиновић је био брат од тетке краљу Милану. Када се краљ Александар оженио Драгом Машин, Константиновић је иступио из српске војске, и после неког времена настанио се с породицом у ино-

странству. Говорило се да је и њему као и краљу Милану затворена граница Србије. Краљ Александар био је уверен, да је кнез Никола њему узинат оженио сина ћерком Константиновићевом, и да је тражио сродство с породицом Обреновића из истих оних разлога из којих је раније тражио сродство с породицом Карађорђевића, — а то је да би појачао права своје лозе на српски престо. Пре него што ће објавити Миркову веридбу, Никола је о њој известио краља Александра преко нарочитог изасланика ; тиме га је хтео уверити да се испод те веридбе не крију никакви непријатељски планови против њега. Не хотећи изостати у притворству иза Николе, Александар му је одговорио да Миркова веридба неће ни у колико пореметити пријатељске односе Србије и Црне Горе. Ипак Александар није могао дволичити до краја. Он не само није послао нарочитог изасланика на Мирково венчање, него је чак наредио посланику Васићу да се уочи венчања уклони с Цетиња.¹

Радикали, кад год су били на влади, имали су тешкоћа с Аустријом, коју је вређао њихов национализам и њихово русофилство. Овога пута радикали су се могли бранити да затегнутост с Аустријом они нису изазвали, него су је затекли

¹ Министар иностраних дела посланику на Цетињу, 27 фебруара 1902.

створену краљем Александром. Он се замерио лично аустриском цару, прво, тиме што га је обмануо у питању своје женидбе, па онда тиме што је о њему ружно говорио приликом несагласица око сахране краља Милана. Аустриска штампа писала је непријатељски и о Србији и о династији Обреновића: земља се налазила у стању распадања, а династија срљала је у пропаст. Лажна трудноћа краљице Драге описивана је и тумачена у бечким и пештанским листовима са злурадом опширношћу и у очевидној намери да се нашкоди угледу краља Александра. Вујићева влада сматрала је за потребно да пред парламентом учини једну изјаву против писања аустроугарске штампе. Та изјава остала би, вероватно, без последица, да се Русија није умешала. Аустроугарски престолонаследник долазио је у то време у Петроград, и њему је ту обраћена пажња на непријатељско држање аустроугарске штампе према Србији. После руске опомене опазила се одмах у тој штампи промена тона.

Краљ Александар љутио се што Аустрија даје уточишта противницима његове женидбе који су били избегли из земље. Осем тога узнемиравао га је и Земун, где су се склањали опозициони новинари који су бежали од издржања казне, и где су се сабирале уходе и букачи карађорђевски. Бављење његових непријатеља уз саму границу њему се чинило њесумњив доказ аустриског рђавог расположења према њему лично.

Кадгод је била незадовољна нашом спољашњом политиком, Аустрија је стварала тешкоће нашој сточној трговини. Крајем јула 1901, под изговором заразе, забранила је увоз наше рогате марве из округа београдског; увоз из осталих округа допуштао се, али под нарочитим условима и ограничењима. Месеца децембра забрањен је увоз из среза посаво-тамнавског округа подринског. Граница је поново отворена без икаквих ограничења тек јуна 1902. Министар народне привреде тешио се да Аустрија није потпуно затварала границу нашој рогатој марви, него само њен увоз сужавала и отежавала. Та ограничења наметнута увозу рогате марве нису се слагала с прописима ветеринарне конвенције, трајала су неких десет месеца, и осетно су пореметила нашу сточну трговину.

Гласови су се ширили о аустриској намери скорог заузимања Новопазарског Санџака. Говорило се о појачању њених гарнизона у том крају, — и када је на те гласове дошла службена изјава аустриске владе о једном плану, да се босанска железница продужи од Сарајева до Санџака, наше јавно мњење сматрало је аустриско надирање у Санџак за свршену ствар.

Вујићева влада није се много трудила да створи боље расположење између Београда и Беча. Краљ Александар радио је нешто на своју руку. Он није ишао редовним дипломатским путем, него се служио неким својим личним поузданицима, међу

којима се налазио и један наш виши чиновник, који је истовремено био ухода аустриског посланства. Преко тих поузданика краљ је уверавао бечки кабинет о својим најбољим намерама, и стављао у изглед своју посету очевом гробу у Крушедол, која је требала бити знак да су његове несагласице с аустриским царем заборављене. У Бечу нико више није веровао Александру. Ту се мислило да он чини покушаје приближавања Аустрији само да би пробудио саревњивост Русије и ускорио свој и Драгин пријем на руском двору. Чим би то постигао, он би поново окренуо леђа Аустрији. Њему је из Беча одговорено да може доћи у Крушедол кад год буде хтео, али да ће се то сматрати као његова лична ствар, која нема везе с политиком. Аустриска дипломатија није хтела узимати тај пут као повод за ново споразумевање с Александром.

Наши односи с Турском били су доста добри. Султан Абдул Хамид, колико је год био тврд и тежак у политичким уступцима, толико је био издашан у личним одликовањима и поклонима: то се у оно време називало „политика бакшиша“. Одмах после женидбе краља Александра, султан је послао краљици Драги орден; турски посланик постао је стога омиљена личност на нашем двору, и између њега и краља Александра вођени су разговори о посети коју би наш краљевски пар

учинио султану одмах после посете руском цару. Питања која смо имали отворена на Порти, постепено су се решавала. Руска дипломатија, која се под режимом од 11 октобра чинила невешта нашим тешкоћама на Порти, стала је за њих разбирати, чим су радикали дошли на владу. Њена потпора била је од пресудне важности, нарочито у Фирмилијановом питању. Марта 1902 руски амбасадор ишао је самом султану да га опомене да је Патриаршија изабрала Фирмилијана за скопљанског владику још 1899, и да он већ три године чека на Портину потврду. Маја 1902¹ издан је, најзад, дуго очекивани берат којим се Фирмилијанов избор потврђује, али с колико је муке тај берат добивен, види се по томе што је три пута поправљан тобоже због случајних погрешака редакције. После овога требало је још извршити Фирмилијаново посвећење за владику. Оно није извршено ни у Скопљу, где су се турске власти бојале бугарских изгреда, ни у Солуну, где је Патриаршија устукнула пред протестима грчке општине, него је извршено готово крадимице у манастиру Скалоти, код Еноса, у близини Дедеагача.

Наше односе с Турском највише је мутило арнаутско питање, које се први пут у свој својој озбиљности поставило под владом Владана Ђорђевића. Арнаутски зулуми, о којима је Ђорђевићева влада водила тако дугу и тако безуспешну преписку с Портом, поновили су се, и то још у

јачој мери, под Вујићевом владом. Поводом гласова да македонски комитет припрема у Македонији буну на пролеће 1901, турске власти стале су претресати и затварати бугарске попове и учитеље; уз њих страдали су и наши попови и учитељи. Иако је Вујићева влада била мирољубива, она је пробудила Портину сумњу тиме што је непрестано тражила основу за споразум с Бугарима. Осем тога Турци су начули да је из Србије дотурено нешто оружја српском становништву у Старој Србији. Вујићева влада бранила се да оружје није дотурено с њеним знањем, али сам чин дотурања није могла спорити. У истини, ствар није била тако страшна како се у Цариграду замишљала. Оружје је дотурено у малим количинама, и то не ради дизања буне, него ради одбране нашег света од Арнаута. Чим су турске власти потерале Србе, на њих су се дигли и Арнаути. Под изговором да истражују српске пушке, Арнаути су зашли по српским местима, претресали школе и цркве, злостављали и растеривали становништво, које је уосталом и само бежало испред њиховог зулума. У Колашину је зацрнило. Ту је јула 1901, ради истраживања пушака, пао арнаутски поглавица Иса Бољетинац из митровичке нахије. Он је коцем премлаћивао људе да би му само одали где има скривена оружја; нешто је пушака доиста купио, али много је више људи, испребијаних и везаних, дотерао у митровичку тамницу. Иса је

радио са знањем локалних власти, — и пало је у очи да су и он и остале арнаутске поглавице јурнуле на српска насеља тек онда када се појавила турска редовна војска, која је имала задатак спречавати кријумчарење оружја из Србије. Колашински догађај приказан је у нашој штампи као прави покољ Срба, и већ се предвиђало да ће Колашин, та српска жупа у долини Ибра, бити сав расељен и уништен. У Београду се држало да се Иса не би тако осилио ни тако побеснео да није имао некога јачег за собом, — и може бити тај који га је напуђао, није била само Турска, него још и Аустрија, којој је ишло у рачун да истреби Србе у Старој Србији, и да дуж наше границе подигне арнаутски зид који би нам спречавао ширење на ту страну.

Русија нас је подржала у арнаутском питању исто онако снажно као и у Фирмилијановом питању. Њен консул из Скопља учинио је увиђај на лицу места и потврдио тачност наших вести о колашинским зулумима. Руски амбасадор тражио је да Porta престане с истраживањем оружја у Старој Србији, јер је том истраживању главни, иако скривени циљ гоњење Срба. Тражио је даље да се сви затворени Срби пусте на слободу и да се премести приштински мутесариф, који је изгледао умешан у колашинском догађају. Руски захтеви испуњени су, и гоњење Срба престало је.

Али тиме арнаутско питање није још окончано. На нашем земљишту налазило се око 1500 бегу-

наца из Старе Србије, који, поред свих Портиних обећања, нису смели да се врате на своја огњишта. Њихово издржавање падало је нама на терет. Вујићева влада наговештавала је могућност да једног дана покрене у Цариграду питање о накнади трошкова.

Заједно с нашим јавним мњењем, и наша влада стрепила је од арнаутског истребљења нашег народа. Била је решена на крајње мере, јер јој се чинило да се ту, на јужној граници, решава судбина Српства. Министар Вујић рекао је јавно у Сенату да ћемо ми, ако се арнаутски зулуми не пресеку, морати позвати у помоћ Силе потписнице Берлинског уговора.

У Старој Србији, међутим, несигурност трајала је и даље. Између појединих арнаутских поглавица дошло је до раздора, и при њиховим крвавим обрачунавањима нису ни Срби били поштеђени. На пример у Пећи завадили су се Мола Зека, велики гонилац Срба, и Адем Зајим. У фебруару 1902, Адем Зајим изађе једног јутра у чаршију и затражи од српских кметова да му сваки за своју махалу, у року од два часа, донесе 1000 гроша; иначе ће их све побити. Мола Зека био је српски душманин, али није марио да осем њега још неко Србе хара. Он замоли депешом Порту да Адема протера из Пећи. Адем га сачека при изласку из куће, и скреше му четири револверска метка у груди. Зекини фисови навале у Пећ да убију

Адема. Иако је Адем оглобио Србе, Зекини фисови стану претити како Адему тако и Србима, јер се однекуд начуло да је Адем одлазио једном у Београд. Између завађених арнаутских поглавица Срби су горели на две ватре... У Старој Србији било је потпуно безлашће: Портини чиновници немоћни, арнаутске поглавице несложне. Сваки вуче на своју страну: у Митровици Фератагић, у Вучитрну Фејзуловић, у Новом Пазару Мујчиновић, у Приштини Иса Бољетинац. Иса, у једном тренутку, диже целу митровичку и новопазарску нахију, заузима митровички телеграф, и непосредно од султана тражи да се неки намети укину, а неки смање. Докле се то не би урадило, он забрањује народу плаћање пореза, а порезницима долазак у села. Под оваквим околностима, разумљиво је да је Порта немоћна спречити нападе Арнаута на нашу границу, који се стално понављају.

Августа 1902 наше посланство подноси Портиноту у којој захтева да се, ради поправке стања у Старој Србији, неспособни чиновници преместе и казне, да се појача војска у крајевима гушћег арнаутског насеља, да се Арнаути разоружају, или, ако то није могућно, онда да се и Србима призна право ношења оружја. У овој ноти говори се и о реформама, и то не само за Стару Србију, него и за Македонију: признање српске народности, јаче учешће хришћана у судству и

управи (нарочито у месној жандармерији), правичније уређење аграрних односа и питања десетка. Руска амбасада подупире наш корак у Цариграду.

Убрзо након ове ноте, у Београду је приређен велики збор против насиља у Старој Србији и Македонији. Стање наших сународника описује се као очајно: Српству прети опасност да, пре свог ослобођења, буде истребљено и расељено; још мало па у старој Немањинској држави неће више бити Срба.

Једина утешна појава на овако натуштенем видику, била је руска заштита наших народних интереса. Руси су отворили консулат у Митровици као своју посматрачницу у Арнаутлуку. То је била опомена Арнаутима да, ако буду клали Србе некажњено од Порте, они их неће клати и невиђено од Русије.

Од женидбе краља Александра Руси су имали изузетан положај у Београду. Њихов посланик Чариков не понаша се као обичан посланик већ као главни саветник Круне и владе. Он је посвећен у све ствари спољашње политике, и на пример кад наш министар иностраних дела има с турским послаником разговор о арнаутском питању, том разговору присуствује и Чариков. Он се меша и у унутрашњу политику, стално се виђа и договара с радикалним првацима, и, ако треба, посредује између њих и двора. Он тражи додира

и са широм публиком. 1901, на Св. Николу, царев дан, велико је примање у руском посланству; разаслане позивнице броје се на стотине; између других похода Чариков прима и једно изасланство из Старе Србије. Да ли је примио и једно из Босне? О томе се говори, али он то пориче. За владе краља Александра Чариков се понаша онако како ће се за владе краља Петра понашати Никола Хартвиг.

Поред Чарикова дејствује и руска тајна полиција. Грабов је сваки час у Србији; неки његови агенти настанили су се код нас; они имају неку нарочиту мисију, — али какву, то знају само краљ Александар и Грабов. Када Чариков одлази на одсуство, Мансуров долази да га заступа. Чариков се либи агената Грабовљевих; неки од њих увукли су се у руско посланство, и он би хтео да растера те мрачне и сумњиве типове. Мансуров је у том погледу друкчији. Он штити сав тај свет подземне политике. Он и Грабов често су заједно; између осталогa њих двојица раде и на српско-бугарском зближењу; Аустријанци претпостављају да је Грабов тај који је спојио Сарафова и Светислава Симића, — један спој који може одјекнути буном у Македонији.

Краљ Александар предавао се Русима поглавито из разлога личних. Ма колико заљубљен у Драгу, он је, после њене лажне трудноће, увиђао да су и он и она, и цела династија с њима, пали

врло ниско. Потпуно лишени личног угледа, Александар и Драга морали су позајмљивати угледа од руског цара, — и у властитој земљи владати помоћу руског кредита. Отуда очајничко Александрово запомагање да руски цар прими што пре њега и Драгу. Цар, међутим, примио је бугарског кнеза, примио је црногорског кнеза, али за српског краља, који му је био исто тако одан, није налазио времена. Александар се питао, да Русија, после Драгине лажне трудноће, не сматра династију Обреновића за изгубљену? Сав узнемирен, салетао је Чарикова да му тачно каже датум када ће он и Драга бити примљени на руском двору. Чариков га је уверавао да је њихов пријем свршена ствар, и да ће тачан датум донети кад се врати с одсуства на које је одлазио крајем 1901. Његов повратак очекивао се с грозничавим нестрпљењем, али Чариков, кад се вратио, морао је рећи да датум није донео, јер није имао прилике изаћи пред цара. Ипак зато Александар и Драга надали су се и даље. У току 1902 Чариков им ставља у изглед да ће те јесени бити примљени од руског цара и царице, — истина, не у Петрограду, него у Ливадији, али шта то мари? Цар је цар у Ливадији исто тако као и у Петрограду... Краљев пут у Русију постао је руководно начело наше спољашње политике; краљ не сме учинити ништа што би тај пут могло осујетити; љубав према Драги и страх за династију начинили су га руским заробљеником.

Укратко, спољашњи односи били су овакви. Између нас и Турске отворено арнаутско питање, које је поред све мирољубивости и наше и турске могло проузроковати рат. С Бугарском односи поправљени, али основа за заједнички рад у Македонији није нађена; без те основе, зависило је просто од случаја да ли ћемо се ми и Бугари наћи у идућој балканској кризи као савезници или као противници. С Црном Гором, упркос свима привидностима, односи рђави, јер краљ Александар тврдо је веровао да му кнез Никола поткопава престо. Исто тако рђави односи с Аустријом: прибежиште које су противници нашег двора налазили на њеном земљишту, писање њене штампе о заљуљаном положају династије Обреновића, неодазивање бечког кабинета на Александрове пријатељске поруке, све су то за Александра били знаци да Аустрија мисли зло њему и његовој династији. Једино с Русијом односи су били сасвим добри. Русија је остала Александру последње уздање; само је она била кадра да га извуче из глиба у који је запао са својом женидбом; она је не само могла, него је у неку руку и морала то учинити, јер је његовој женидби она кумовала.

Х.

Скупштина која се, после Априлског устава, састала 1 октобра 1901 у Београду, није личила на скупштине какве су се биле убичајиле после

државног удара од 1894. У тим скупштинама опозиције није било, бар не у правом смислу речи. Скупштина од 1901 имала је праву опозицију. Ако не многобројна, та је опозиција била млада, одважна, и речита. Изузимајући Авакумовића и Рибарца, сви остали говорници опозиције ушли су први пут тада у Скупштину. Ти нови људи били су, на страни самосталаца, Љубомир Живковић, Светислав Симић, Љубомир Стојановић, Љубомир Давидовић, Иван Павићевић, — на страни либерала, Војислав Вељковић. По занимању адвокати и професори, они су још пре уласка у Скупштину научили да говоре, и неки од њих одмах после своје прве беседе увршћени су међу најбоље скупштинске говорнике. Много више него њихова речитост њима је донела гласа њихова смелост. Они су гледали на наше политичке прилике из основе друкчије него њихови старији, и своје нове погледе смели су да кажу без увијања, са једном дрскошћу и зачикавањем од које се наша Скупштина под личним режимом била сасвим одвикала. Овај упад „младих“ у политику оживео је и заострио скупштинске препирке; публика, чим је то запазила, навалила је на скупштинске галерије као у старо време када се у Скупштини водила борба око Бонтуовог уговора или око протеривања краљице Наталије.

Од говорника либералне опозиције, Јован Авакумовић са својом пословном адвокатском речи-

тошћу није одговарао овом новом добу жустром и борбеном. Стојан Рибарац, који се мачевао с владином већином на свој познати начин дрског и хитрог мускетара, чинио је много јачи утисак од њега. Уз Авакумовића и Рибарца истицао се међу либералима још и Војислав Вељковић. Из старе саветничке и министарске породице, врло богат, париски доктор права, неко време професор Велике школе и секретар краља Александра, Вељковић је и по свом друштвеном положају и по својој личној култури падао у очи у нашој Скупштини, где је доктора било мало, а коленовића још мање. Он је говорио онако како се говорило у западним парламентима, а не у нашим скупштинама. За нашу Скупштину његово говорништво било је одвећ стегнуто и аргументативно; ако је ипак зато пажљиво слушан, то је било због оштрине и куражи са којом је критиковао владу и кроз владу краља.

Од самосталних радикала најчешће су узимали реч Иван Павићевић, Светислав Симић, Љубомир Живковић. Павићевић је био врло кочоперан говорник, али подеснији за свакодневне чарке, него за велике препирке. Светислав Симић био је за говорника опозиције сувише тих, разложен, и помирљив, али његова искреност и добронамерност била је тако очевидна да га је радо слушала цела Скупштина, и већина и мањина. Љубомир Живковић био је Симићева супротност. Жустар и уочљив,

он је тражио кавгу, и Скупштина би се ускомешала чим би га сагледала на говорници. Леп, млад, са бледим лицем у оквиру црне браде, са нечим глумачким у преливању гласа и у целом ставу, он је говорио више за скупштинске галерије него за Скупштину. Од свих говорника опозиције он је код шире публике био најпопуларнији, и за ту популарност имао је да захвали не само својој речитости него и свом мушком држању на преком суду, које се још није било заборавило.

Споразумни радикали и напредњаци који су чинили владину већину, нису обиловали говорницима. Готово сви њихови главни људи отишли су у Сенат; они који су остали у Скупштини, нерасто су устајали да бране владу: напредњацима се она чинила одвећ радикална, а радикалима одвећ напредњачка. Међу члановима већине изгледали су нарочито способни за полемику Павле Маринковић, Стојан Протић, Милан Мостић. Маринковић је својим полемичарским способностима више давао маха у приватним разговорима и упадицама, него у беседама са скупштинске говорнице. Стојан Протић говорник изостајао је много иза Стојана Протића новинара; његова реч текла је тешко и тромо. Милан Мостић, са својим адвокатским доскакивањем и неки пут врло грубим нападима у лице, могао је бити врло незгодан противник, али он се брзо споречкао с владом, и уместо да удара по опозицији, ударао је по влади.

Одбрана владе пала је уствари на два посланика: Михаила Поповића¹ и Настаса Петровића. Поповић, који се на ранијим радикалним Скупштинама прочуо својом диалектиком, дизао је глас врло често у одбрану владе, али, као што се неки пут дешава диалектичарима, прецењивао је своју вештину, па је бранио владу и кад се могла и кад се није могла бранити. Настас Петровић, иако професор по позиву, отресао се брзо професорског начина, и говорио је у Скупштини с оном непосредношћу и жестином с којом се говори на зборовима. Готово сви главни говорници опозиције били су правници; ни Поповић ни Петровић нису то били, и због тога им је ваљало послати у помоћ једног правника. То је био министар народне привреде Милован Миловановић, париски доктор права и некадашњи професор уставног права на Великој школи. Миловановић је убрзо постао главни владин бранилац, који је у свима важнијим приликама давао за њу реч, и готово једини од говорника већине будио на скупштинским галеријама исто такво интересовање као и говорници мањине. Он се носио и с Авакумовићем и с Рибарцем и с Вељковићем и са Живковићем. Није имао снаге да своје противнике обори на земљу, али је имао вештине да се не да од њих оборити. На овај или онај начин успевао је да се одржи на ногама, ма то било и посрћући.

¹ Не треба га бркати с његовим имењакком Михаилом Поповићем, министром финансија.

Као говорник имао је једну ретку и драгоцену способност: умео је да изазове падање скупштинске температуре. Као год што има говорника који умеју да распале, тако има других коју умеју да расхладе, и Миловановић је био један од ових других. Избегавао је лична питања, није вређао никога, није чинио употребу од оне вештине исмевања коју је показивао у обичном разговору; чак увреде нанете њему лично остављао је без одговора. Није много полемисао, него се трудио да гледиште владино помири, ако је могућно, с гледиштем опозиције, или бар да разлике између два гледишта сведе на што мању меру. Било му је главно да покаже да нема толико повода за свађу колико изгледа, и да је опозиција надувала без потребе ствар. Био је мајстор оног помирљивог излагања у коме ствари губе своју оштрину и јасноћу, и постају нешто меко и неодређено што никога не буну и не вређа. Имао је диалектику више гипку него снажну, није се никада свом снагом бацао у једном правцу, најрадије се служио оним дипломатски растегљивим аргументима који остављају отворену одступницу, и зато се увек измигољио својим противницима који су хтели да га у препирци привежу за једну тачку и на њој потуку.

Његов лени, мазни, помало и фрскиви глас, његов комотан, нимало нервозан начин говора, његово обиље речи, али без иједног сувише живог

ни сувише одређеног израза, меки покрети његових облица белих руку који су све нешто заокружљивали и гладили, његов природан доброћудан став, његово округло гојазно лице с калуђерском тонзуром и калуђерским подваљком, све је то давало његовој беседи неку свештеничку онксију. Само свештеници, и то католички, умеју тако да споје љупкост и смотреност, и да говоре тако помирљиво, растегљиво, и заводљиво. У његовој речитости било је нечег кардиналскога.

Вујићевој влади он је био врло користан. То је била слаба влада, која је, под притиском Круне, радила ствари које није ни сама одобравала. Таква влада није смела ни мислити да у парламентарним борбама врши нападе. Она се морала ограничити да одбија ударце, а за то чисто одбранбено мачевање Миловановић је био врло добар.

XI.

Примајући скупштинску адресу, краљ Александар жалио се на једну нову појаву у скупштинском животу, а то је на нападе који су се у посланичким говорима чули против династије. Ова жалба није била без основа. Светислав Симић, један од најумеренијих опозиционара, говорио је „о једном начелу сталног неповерења, вечитог тугорисања, којим се у неколико вређа морално достојанство радикалне странке, јер се њиме по-

сведочава да се нема вере у њену лојалност“. Ко је био тај који није имао поверења према радикалној странци и хтео да је турсише? За свакога је било јасно да се мислило на краља Александра. Војислав Вељковић развијао је теорију народне суверености, и доказивао да је народ старији од краља. Помињући тобоже узгред војводу Книћанина, додао је да је то био прави војвода, а не онакав „фалсификат од војводе“, какви се у последње време јављају. Алузија сасвим провидна на краљичиног деду Николу Луњевицу, који је приликом краљеве женидбе начињен од свињарског трговца војводом. Љубомир Живковић критиковао је онај члан Устава који је допуштао краљевом женском потомству наслеђивање престола. „Зар жена да буде врховни командант војске? Зар женска глава да поведе српску војску на Косово?“. Живковић се дотакао краљеве изјаве којом су оповргнути гласови о проглашавању Никодија Луњевице за престолонаследника: „Изјава Краљева скинула је са народне душе један велики терет, не стога што је за народ могла постојати бојазан да ће икада моћи заузети престо млади потпоручник Никодије, јер народ није изгубио у тој мери осећање о свом достојанству да би могао примити прокламовање таквога престолонаследника са одобравањем, — него стога, Господо, што би једнострана радња владаочева у том питању изазвала отворени конфликт између Круне и народа“...

Напади на краља били су сигуран знак да је лични режим, после седам година трајања, најзад дотрајао. Долазило је ново време : место краљевске премоћи тражила се премоћ скупштинска; 1894, „државни удар“ сматрао се као лек од свих невоља, сада се као такав лек помињала „демократија“ : та реч, као ускрсла из заборава, била је одједном у свачијим устима. Демократом се правио сваки, и онај ко је то био, и онај који то није био.

Краљ Александар од своје женидбе губио је нагло углед, и с тако смањеним угледом, није био у стању зауставити нов талас демократије, који је долазио. Устав од 1901 имао је све махне једне полумере : отворио је апетит за политичком слободом, а није га заситио. Опозиција се користила оним слободама које је краљ дао, да би на основу њих тражила оне слободе које он није хтео дати. Својим отпором захтевима опозиције, краљ је постајао све више главни нишан њезиних напада. На владу се ударало тек узгред, и то поглавито због њене попустљивости према краљу. По среди су били с једне стране краљ, а с друге, та нова демократска Србија коју он није хтео да разуме.

Говори скупштинске опозиције одмах су одјекнули у штампи. Либерали су имали своју „Српску заставу“; самосталци још нису имали свој лист, али око „Дневног листа“ окупила се једна група младих људи која је писала у њиховом духу.

„Српски књижевни гласник“, покренут још пре Априлског устава, имао је да бар на једном књижевном послу састави све елементе опозиције без разлике странака : под уредништвом књижевника Богдана Поповића, на том су листу заједно сарађивали радикали Светислав Симић, Љубомир Стојановић, Јаша Продановић и либерал Војислав Вељковић. „Дневни Лист“ брзо се ставио на чело опозиционе штампе. Његови сарадници Стеван Луковић, Јован Скерлић, Милан Грол дали су новинарском чланку књижевнији облик него што га је дотле имао : никада у нашем новинарству није антитеза и није епиграм толико царевао. Тај стегнути књижевни облик био је спојен с необично оштрим тоном, — тоном освете и жигосања, и опомињао је на Јунијева писма. Ево на пример један кратак Гролов чланак, који је необично разљутио краља Александра :

„Замислите један ружан сан.

Један бедан народић, са два милиона сиротиње, са пола милијарде дуга !

Једну земљу са надничарима од гроша и чиновницима од 20.000 динара.

Једну непоштену владу из неспособних министара, из пијаних министара.

Једну исцепану и гладну војску са пуно златних ђенералских еполета.

Једну цркву са укаљаним митрама.

Једно чиновништво пуно одличја и прљавих дела.

Једно Представништво у коме председавају зеленаши, у коме пресуђују шпијуни и фалсификатори.

Једно новинарство у рукама полицијских достављача и изазивача, у коме пишу робијаши.

Замислите земљу у којој то не би био сан, народ који је све то доживео“.

Опозиција је била срећна да нађе једног приповедача — Радоја Домановића — који ће њен поглед на ствари наметнути неосетно кроз своје басне целој читалачкој публици. Домановић, млад радикални предавач, није имао ни тридесет година, и опомињао је својим бледим голобрадим ликом више на ђака него на наставника. Под режимом од 11 октобра написао је приповетку „Данга“, у којој је описивао неку чудну земљу где су људи сматрали за част да их јашу пандури, и где је важио за јунака онај који је могао издржати жигосање сточним жигом. 1901, за време погађања радикала с двором и напредњацима, Домановић је исмејао Пашића у приповетки „Вођа“. Читав народ пошао је за једним ћутљивим човеком, који се чинио необично мудар, јер је све нешто гледао преда се. Тек пошто су се, идући за њиме кроз трњак и преко јаруга, добро изломиле и изубијали, људи су дознали да је њихов вођ слеп, и то од рођења. Највише гласа донела је Домановићу приповетка „Страдија“, објављена 1902 у „Српском књижевном гласнику“. „Стра-

дија“ било је име једне земље „чувене због свиња и будалаштина“. У тој земљи, параде, депутације, честитања низали су се непрестано. Министара је било тма; мењали су се сваки час, и опет ни један није био на свом месту; министар просвете радио је цео дан гимнастику и волео да се туче; министар војни, побожан и плашљив, носио је о мачу бројанице. У спољашњој политици, на нападе дивљих суседа одговарало се патриотским зборовима; војска се није стављала у покрет, јер се морала чувати за унутрашње потребе и параде. У буџету су највећи кредити предвиђени за министарске плате и пенсије и набавку ордена; остали издаци улазили су „у редован годишњи дефицит“; да се влада не би кривила да не мисли на штедњу, постојао је нарочити кредит од неколико милиона за „увођење штедње“. Скупштине је било, али да би се народу олакшао посао око бирања посланика, полиција је узимала на себе да их она унапред одреди. Она је одређивала скупштинарима, ко ће говорити у име већине, а ко у име опозиције, али у томе се наилазило на једну тешкоћу: нико није хтео говорити у име опозиције.¹ Све што је власт хтела, то је могло и морало да буде. Законом се наређивало да усеви морају успевати и да их мора бити што више. Скупштинским решењем наређивало се да се једном човеку година рођења помакне за пет година уназад, и да се

¹ Алузија на Скупштине под режимом од 11 октобра.

једна нероткиња огласи за мајку двоје деце.¹ Али у тој земљи где је све било празна парада и ларма, и где се услед бесмислица и ђефова државне власти изгубило осећање стварнога и могућнога, у тој земљи друштвених лажи и политичких опсена, остала је једна ствар која је од времена на време нагонила људе да погледају истини у очи. То је била државна каса, која је зјапила празна и која се никаквом наредбом власти није могла начинити пуном. У „Страдији“ се стога закључење зајма ценило као врхунац државништва, и нов зајам очекиван је од народа као долазак месије. Приповетка се завршава веселим случајем једнога шљивара кога је народ хтео носити на рукама, јер се разнео лажан глас да је то неки страни банкар.

Да је таква приповетка као „Страдија“ могла бити написана, и да се могла допасти, било је врло значајно. По томе се видело колики је преокрет настао у духовима. Људи се нису бојали власти, него су се с њоме шегачили; оно што је пре изгледало баук, сада је изгледало лакрдија. То исмевање власти било је већ почетак буне; један режим, пре него срушен, бива обесвећен. „Страдија“ је нанела Александровом деспотизму најтежи удар који се могао нанети; деспотизам

¹ Алузија на краљицу Драгу, којој су године смањене у државном календару, и која је службено оглашена за трудну, иако то није била

се трпи докле се верује у његову просвећеност: „Страдија“ је приказивала Александров деспотизам као деспотизам једног сметањака који је све окренуо тумбе, огласио лаж за истину, а лудост за мудрост. „Страдија“ је бесумње била карикатура, али, на Александрову несрећу, у његовом животу и карактеру, било је доста ствари које су тој карикатури давале за право. Он се прогласио за пунолетна пре законог рока, и оженио из љубави женом дванаест година старијом од себе. За осам година правио је три државна удара, клатећи се као шеталица између личног режима и уставности. Час под утицајем оца, час под утицајем мајке, час под утицајем жене, он је себи стално противуречио, и да би те противуречности забашурио, тражио је од света да пљеска његовим скоковима и превртањима. Све што је у Александра било извитоперенога и смушенога, Домановић је сабрао и осветлио у својој „Страдији“. После „Страдије“, Александар је изгледао један пајац од краља коме право место није у историји једног народа, него у једној шаљивој приповетки.

XII.

Краљ Александар није разумевао нове прилике сред којих се нашао. Он је и под новим уставним режимом продужавао старе навике из личног режима. Он је и даље хтео да се меша у све.

Призивао је сваки час посланике и сенаторе и давао им упутства шта и како да раде; неки пут они су, усред седнице, позивани на дворски телефон да чују краљеве жеље које су звониле као наредбе. Он се мешао не само у крупне него и у ситне ствари; његово интересовање за ситнице лежало је у његовој природи, и задавало је свакодневне главобоље и члановима владе и члановима Парламента. Консервативац до сржи од костију, он није одобравао нове слободоумне законе које је Вујићева влада предлагала, и гледао је да у сваки од њих убади један или два параграфа који ће омогућити њихово изигравање у пракси. Ако би закон изишао из Скупштине друкчије него што се краљ надао, он је гледао да га у Сенату измени или упропасти, — а ако ни у томе не би успео, онда је одуговлачио с његовом потврдом. Својим мајсторијама он је упропастио чиновнички закон у Скупштини, а закон о зборовима и удружењима у Сенату. Закон о буџету изгласан и у Скупштини и у Сенату није потврдио. Он се ни под новим уставним режимом није могао одвикнути да свакога ко не би делио његове политичке погледе сматра као личног противника. Он се расрдио на Скупштину што се није одмах оградилa од Вељковићевих алузија на краљичиног деду Николу Луњевицу; немогући да изгрди Вељковића у Скупштини, изгрдио га је у полуслужбеном листу „Дневнику“. Рибарац се никако није

свиђао краљу; зато је једнога дана Скупштина добила захтев иследног судије за град Београд да се Рибарац изда суду тобоже због прикривања тестаментa. Ствар је тако очевидно била намештена да је Скупштина, иако Рибарац није припадао њеној већини, одрекла његово издавање. На Таушановићевом погребу Љубомир Живковић држао је говор пун провидних алузија против краља. За тај говор изван Скупштине Живковића су требали да гоне суд и полиција, а не Скупштина. Краљ је навалио на Скупштину да она жигоше Живковића, — и Скупштина је изгласала једну резолуцију којом се осуђивао један говор који није потпадао под њену дисциплинску власт. Љут на гувернера и вицегувернера Народне банке што нису дошли на подворење краљици, краљ је удесио да се новим законом о Народној банци пропишу за гувернера и вицегувернера такви услови какве дотадашњи гувернер и вицегувернер нису испуњавали...

Полиција се окомила на противнике краља и краљице исто онако безобзирно као под режимом од 11 октобра на радикале. У Сенату је један говорник опозиције тврдио да су „неки преваром, неки застрашивањем у изгнанство отпраћени, а неки су сасвим просто сургунисани“. Жена једног од тих изгнанника, када се враћала у земљу, сачекана је полицијом на железничкој станици и испраћена назад у Земун. Као чланови Ћорђеви-

ћеве владе, тако и чланови Вујићеве владе извињавали су се у четири ока да полиција ради без њихова знања, по непосредним наредбама из двора. Ђорђевићева влада могла се тако бранити, јер је тада постојао лични режим. Али Вујићева влада хвалила се да је успоставила уставност: каква је то уставност била, која је допуштала да се грађани и без судске пресуде протерују из земље... Пуковник Александар Константиновић, близак краљев рођак, жалио се у једном страном листу како му је наш бечки посланик казао да и не покушава вратити се у Србију: наредбе су већ издане да се он и његова жена зауставе на граници. Интерпелисана у Сенату, влада није оспоравала казивања бечког посланика, него је само наводила да је он говорио без њеног овлашћења; његове речи, према томе, нису носиле службено, него приватно обележје, и нису могле бити предмет интерпелације. По нарочитој краљевој жељи, влада је изјављивала да пуковнику Константиновићу није забрањен повратак у Србију, али се од њега као од краљевог рођака очекује „да своје понашање за време свог бављења у Србији саобрази интересима Краљевског дома“. На то је самосталски сенатор Јован Жујовић приметио да је то елегантан начин решења једне неелегантне ствари.

Према штампи опозиције полиција се држала непријатељски. Уредник либералног листа „Српске

заставе“ дозван је у управу града Београда, где му је сам управник рекао да одмах напусти уреднички положај. Уредник тог истог листа добијао је исте такве наредбе од управника града Београда и под владом Владана Ђорђевића. Министар унутрашњих дела правдао се пред Скупштином да му о томе није ништа познато, и да ће наредити извиђај. Једном новинару опозиције претресен је стан и покупљене хартије ; законског повода за преметачину није било, али краљ је био рад докучити ко пише чланке против његовог првог ађутанта. Министар је у Скупштини тако невешто бранио овај поступак полиције, да му је изгласано неповерење. Он није смео признати истину, да има две полиције : једна којом управља он, и друга којом управља управник града Београда, његов лични непријатељ, по непосредним упутствима из двора... У лето 1902 учињен је покушај да се уредништво „Дневног листа“ растури ; његови главни сарадници били су професори, и министар просвете преместио их је све у унутрашњост. Мало доцније, уредник „Заставе“ отеран је на војну вежбу, и то ван своје јединице... Приликом једног пута по земљи краљ је у јавним говорима осуђивао држање опозиције. У Крушевцу, 5 септембра 1902, рекао је : „Имали смо прилике да видимо како за време реакције сви ћуте, а кад се даду слободе, онда се оне не употребе на корист и напредак отаџбине, него на то да се још веће

траже, да се тражи и оно што се ни у другој којој од Србије вековима старијој држави добити не може“. Сутра дан у Нишу био је још оштрији: „С појавом Устава појавила се уједно и једна, истина, врло мала струја, која никако није хтела схватити да је нови Устав дат земљи зато, да би се она под њим правилно развијати могла, а није дат зато да се под окриљем слобода, које је Устав зајемчио, тражи све, да се напада на владоца и његову кућу, да се напада на војску и цркву“. Из краљевих говора нарочито је запамћена реч „штетне струје“, којом се обележавало држање опозиције. Полициска кињења и испади краља Александра нису ућуткали опозициону штампу, него је само још више надражили.

Култ своје жене краљ је гајио и даље. Њен дан рођења прослављао се и даље као највећи државни празник, с извођењем целог београдског гарнизона на параду. Установљена је медаља краљице Драге, којом су награђиване жене за заслуге „према Краљу, Краљевском Дому или Држави“. Руднички округ поцепан је на двоје: чачански округ с главним местом Чачак, и руднички округ с главним местом Горњи Милановац. Све ово поглавито тога ради да би руднички крај као Драгина постојбина по селу Луњевици био задовољен. Закон о подели рудничког округа једва је прошао у Скупштини, — са 45 гласова против 40.

Иако је краљ порицао гласове о проглашењу Никодија Луњевице за престолонаследника, поро-

дица Луњевица и даље се истицала у свакој прилици као да би припадала краљевском дому. По Априлском уставу, уређење краљевског дома прописивао је краљ, без Народног представништва, једним статутом. Вељковић је дао у Скупштини израза општој бојазни, да краљ не схвати своје право издавања статута сувише широко и не почне уводити у краљевски дом кога он хоће. На тај начин, Драгина браћа и сестре могли би једностраним краљевим актом бити проглашени за чланове краљевског дома: после тога, уздизање Никодија Луњевице за престолонаследника ишло би само од себе. Краљ је свакодневно давао знаке такве слабости према жениној породици да ни најгора страховања нису изгледала претерана. Син краљичине старије сестре Христине, Ђорђе Петровић био је питомац Војне академије. Једног дана он излази пред управника у грађанском оделу и тражи допуст за пут у иностранство. Управник тера га од себе, с наредбом да обуче прво униформу. Ђорђе се онда јавља краљу, који му одмах даје тражени допуст... Свет се питао — када је краљ ради краљичина сестрића овако покварио ред у Војној академији, шта ће све он чинити за краљичина брата, нарочито ако краљица навали. Гласови о Луњевичином престолонаследству ширили су се стога и даље.

Пре Априлског устава, краљ је био много осиионији него после тог Устава, али онда је штампа

била стегнута. Сада пак неколико листова опозиције стајало је у приправности да сваки његов чин дохвате и прорешетају. Полазећи од тога да је Александар деспотска природа која се не да привићи уставном животу, штампа опозиције тражила је у његовим поступцима потврде за своју поставку. Ти поступци могли су по својим последицама изгледати безначајни, али они су, као симптоми, били значајни, јер су обелодањивали једну самовољну ђуд, која је данас избила у необузданој речи, а сутра ће избити у необузданом делу. Краљу Александру десило се оно исто што и немачком цару Виљему II: он је више нападан због склоности које је испољавао, него због дела која је чинио. Од овакве психолошке критике која се не оснива толико на оцени чињеница колико на тумачењу побуда, тешко је бранити се. Она је, међутим, врло опасна, јер своју жртву чини мрском саму по себи, независно од њених дела.

Краљеве жалбе на штампу опозиције нису биле неосноване: она га је доиста подривала. Његова је погрешка била што није умео да подеси своје понашање према новом Уставу. Он је сваки час изилазио из положаја уставног владоуца, и тиме сам пружао опозицији оружје против себе. Њене осуде, уместо да га побуде на већу обазривост, само су га дражиле на нове испаде, који су, наравно, још јаче узбуђивали опозицију. Најзад, створена је таква атмосфера затегнутости и раз-

дражености, да је мало требало, па да се за штампом и Скупштином заталаса и улица.

Почетком 1902 умро је чувени радикални првак Коста Таушановић. Његов погреб, извршен с великим учешћем народа, више је личио на један покрет гомиле него на једну сахрану. Пред морем људских глава, Љубомир Живковић је држао говор који је почео похвалом Таушановића, а завршио осудом апсолутизма против кога се Таушановић борио. Живковић је оптуживао краља Милана да је после Ивањданског атентата хтео укинути главе радикалних првака, и да га је Аустрија задржала од тог крвопролића тек претњом својих монитора. Пошто је искалио гнев над отвореним апсолутизмом какав је био Миланов, Живковић је учинио неколике алузије и на прикривени апсолутизам какав је био Александров. Он је причао о неком шпанском владоцу који је био чувен с непрестаног гажења устава. Овај говор у коме је свака реч дражила народ против Обреновића, поздрављен је с урнебесним одобравањем; Таушановићев погреб претворио се у буран политички збор, и ветар буне духнуо је одједном београдским улицама. Коста Таушановић, велики букач за живота, испраћен је на онај свет сред гужве и граје која је предсказивала нове преврате.

Други један догађај испао је још бурније. Марта 1902 Сенат је решавао о закону о зборовима и удружењима, до кога је Скупштини и јавном мњењу

било много стало, али који је краљ хтео да осујети. Сенат је заседавао у великој дворници Велике школе, и највећи део његове публике чинили су великошколци. Када се приступило гласању, против закона о зборовима и удружењима гласао је између осталих и Никола Пашић. Од своје изјаве на преком суду Пашић је био необично омрзнут у јавном мњењу, и мало је требало па да та мржња јавно избије. Његово гласање у Сенату било је у очима великошколске омладине нов пример његова измеђарства према двору; она је ту, сред сенатске седнице, скочила и навикала на Пашића. Председник Сената Димитрије Маринковић наредио је да се великошколци избаце из дворнице. Они су остали искупљени пред зградом Велике школе, чекајући излазак Пашића и Маринковића да их обојицу извижде. Полиција је позвана да очисти простор пред школом. Између жандарма и ђака дошло је брзо до судара; жандарми су потезали кундаком и тесаком, и кад су ђаци нагли бежати у школско двориште, жандарми су се натисли за њима. Продирање жандарма у зграду Велике школе и њихово кундачење ђака био је догађај о коме се недељама причало. Великошколска омладина упутила је једну резолуцију Народној скупштини (са Сенатом није хтела имати посла), у којој се жалила на „зверски напад“ полиције и „беззакону употребу оружја“, тражила задовољења за увређену „академску част“, и из-

јављивала да неће долазити на предавања све докле Сенат буде заседавао под кровом Велике школе. Због недолажења на предавања великошколци су предани академском суду. Њих 170 искључено је из школе на по године, 16 на годину дана, један на свагда. Поред тога њих двадесеторица осуђени су на месец дана затвора. „Дневни лист“ нападао је ову пресуду као „сви-репу, деспотску, нечувену“. Он је наводио како је у Бечу поводом демонстрације босанских ђака против Калаја кажњено само њих седам, и то само по два дана затвора. Бечки универзитет у одбрани Калаја био је много умеренији него београдска Велика школа у одбрани Пашића, иако је Бечки универзитет имао да кажњава ђаке туђе народности, а Велика школа нашу рођену децу... У своје време, великошколска омладина, из мржње на краља Милана, послала је изасланство краљу Александру да му честита веридбу с Драгом Машин. Сада, она се обрнула листом против њега и против Драге, стављајући њему и њој на рачун жандармске кундаке које је извукла због Пашића.

Сви ови догађаји будили су наде и дизали кураж краљевих противника. Карађорђевици су стали опет да рове. Један од њихових првака, Јаков Ненадовић, брат од ујака Петра Карађорђевића, на-станио се у Бечу и покушавао да оживи и уреди карађорђевску пропаганду.¹ У аустриску штампу

¹ Ненадовић је 12 децембра (по новом) 1901, као „политички пуномоћник“ кнеза Петра Карађорђевића, ступио у везу са

протурани су чланци у којима се ружио краљ Александар, и стање у Србији приказивало као очајно. Као под режимом од 11 октобра, тако и сада штампани су на страни и убађивани у Србију бунтовни прогласи и написи. У Пешти је постојала српска штампарија, која је израђивала дописнице с ликом претендента, штампала један карађорђевски лист и један карађорђевски календар.

Али није се остало само на новинарској радњи. У фебруару 1902 из Сремске Митровице превезао се чамцем на нашу страну Раде Алавантић. Тај младић од двадесет осам година био је један од ситнијих карађорђевских агената. Он је водио собом једног штампарског радника, два аласа, и једног надничара. Обучен у ђенералску униформу, он се искрцао код једног села више Шапца и приказао царинској стражи као некакав командант. С царинским стражарима, који су се одмах ставили под његове заповести, ушао је у Шабац, заузео општинску кућу, и купио општинске пожарнике. На челу царинских стражара и општинских пожарника упао је у жандармску касарну, и командовао: „У фронт“. Жандарми су се повр-

шефом обавештајног одсека аустроугарског министарства иностраних дела, Милером. У писму које је кнез Петар дао Ненадовићу као свом пуномоћнику, и које је садржавало његов политички програм, речено је, да је циљ кнеза Петра одржавати што боље односе с Аустријом, јер то захтевају привредни интереси Србије. (*Die Vorgeschichte des Weltkrieges*, стр. 62/3).

стали.¹ Али у томе је дотрчао и командир жандармерије, који је одмах упитао Алавантића : „Ко си?“ Алавантић је место одговора опалио из револвера. Лако рањен, командир је одвратио Алавантићу на метак метком. Алавантић је пао смртно рањен. Његова последња реч, с којом је издахнуо, била је „Живео Карађорђевић!“

Алавантић је био син угледног шабачког адвоката, познатог карађорђевића. Његов упад имао је неке далеке сличности са Катанском буном, која је била жива у успомени Шапчана, и о којој је његов отац написао једну књижицу. Немиран и распуштен младић, Алавантић није се могао скрасити у државној служби. Он је једнако маштао о пустоловинама које ће му донети славе, а и новаца. Његов упад код Шапца био је скроз неозбиљан. Он је, тако рећи, дошао сам, уздајући се у униформу лажног ђенерала да му она прибави присталица : такав преврат на превару могао се зачети само у глави незрелог пустолова. Ипак тај тако неозбиљан покушај није био само његово дело. Његове намере биле су познате Јакову Ненадовићу и оним агентима руске тајне полиције

¹ Овако су ствари текле по првом службеном извештају који је министар унутрашњих дела саопштио Народној скупштини. У доцнијим такође службеним извештајима стоји да су се жандарми дали поврстати тек пошто су општински псжарници, по Алавантићевој наредби, уперили на њих пушке. Биће да је ово накнадно измишљено, када се свет стао ишчуђавати лакоћи са којом су се жандарми дали поврстати од Алавантића.

које је Грабов наместио у Србији.¹ Тиме би се објашњавало, откуда Алавантићу новаца да плати генералску униформу, која је била поручена у Земуну за 480 форинти. Ни Ненадовић ни Грабовљеви агенти нису се надали успеху од Алавантићева упада, али они су рачунали с утиском који тај упад, макар и промашен, мора начинити. Карађорђевици и руска тајна полиција налазили су да је, после Драгине лажне трудноће, династиско питање отворено у Србији, и да краљу Александру продужују век само још радикали, који су се после Априлског устава окупили око њега. Алавантићев упад имао је за циљ да пробуди код краља Александра неповерење према радикалима и посеје између њега и њих заваду. На какав ће се начин то десити, приређивачи упада нису управо знали. Али они су се сећали лома проузрокована Ивањданским атентатом... Доста је било да се Александар после Алавантићевог упада препадне онако као Милан после Ивањданског атентата. Милан је онда тражио преки суд за радикале, за које је држао да су у атентату имали удела. Александар је могао исто тако доћи на мисао да су самосталци и либерали имали удела у Алавантићевом упаду, и да их стога ваља извести пред преки суд. Ма колико иначе попустљива, Вујићева влада не би на тако шта пристала, — и споразум

¹ По усменом казивању једног од најглавнијих карађорђеваца тога доба.

радикалне странке и двора отишао би у парампарче. Један пут одвојен од радикала, Александар би се лако дао срушити, јер не би више имао на кога да се ослања.

Овај план показао се утолико погрешан што се краљ Александар није онако препао од Алавантићева упада како су то његови противници желели. Он није покушавао да опозицију уплете у ту ствар и није тражио против ње изузетне и неоправдане мере. Суђено је само оним људима који су заједно с Алавантићем прешли на нашу страну, и оним царинским стражарима и општинским пожарницима који су се ставили под његову команду. Сва та лица кажњена су и сувише строго, ради застрашивања осталог света, али осем њих нико други није узиман на одговор.

Иако се од Алавантићева упада није препао, краљ Александар био је њиме доста узнемирен и забринут. Царински стражари, општински пожарници, па чак и сами жандарми пошли су сувише лако и брзо за Алавантићем. Је ли то био само страх од ђенералске униформе? Или је уопште приврженост према постојећем стању била поколебана? Затим, Алавантић је прешао с аустриске обале, у униформи прављеној у Земуну. Тешко је веровати да од његових намера аустриске власти нису ништа назреле. Зашто онда нису ништа јавиле у Београд? Ово држање аустриских власти доведено у везу с писањем аустриске штампе

могло је бити знак да је Аустрија потпуно отказала пријатељство династији Обреновића.

XIII.

Краљ Александар није се ни пре Алавантићева упада осећао спокојан. Крајем 1901 полициско чување двора пооштрено је; у београдском гарнизону наређена је полуприправност, и први ађутант ђенерал Лазар Петровић почео је ноћивати у двору. Првих дана 1902 краљ се опет узнемирио. Министар унутрашњих дела ишао је до Крагујевца и Зајечара да се обавести о расположењу у народу. У београдском гарнизону наређена је опет полуприправност; овог пута војницима су разделени бојни меци. Ове мере сигурности имале су за повод какав оштрији напад опозиције или какву узбудљиву вест, као на пример да Петар Карађорђевић долази у Земун. Краљ Александар, нервно слаб, имао је осећање несигурности, подмукле тајанствене стрепње, чак привиђања опасности. У тренуцима страха полагао је сву наду у војску, али његова војна политика није била вешта. Приликом своје женидбе, он је отурио од себе све више официре који су важили као Милановци, и стао купити око себе оне официре који су приликом његове женидбе имали умешности да му се додворе. Те нове старешине које је Александар дао војсци, имали су мање угледа, а често и мање способности него оне старе старешине које је

Милан одабрао. Александар се највише уздао у свог првог ађутанта, пуковника Лазара Петровића, кога је септембра 1901 произвео за ђенерала. Петровић је био храбар војник, али није имао среће на мајорском испиту. Због тога је прешао у полициску струку, па доцније с положаја окружног начелника враћен у војску. Пошто је плата окружног начелника одговарала плати мајора, он је добио мајорски чин, и без положеног мајорског испита. За ђенерала је произведен преко реда, прескочив неколико старијих пуковника. Његова непопуларност међу официрима била је велика; на њега се роптало да је своје ђенералство добио захваљујући краљици Драги и њезиној сестри Христини. Не само међу официрима, него и у публици, он је важио „за продану душу“ породице Луњевице.¹ Такав један војник дворанин није краљу вредио много код војске, али краљ, знајући његову храброст и верност, хватао се ипак за њ као за свог спасиоца.

Међу млађим официрима краљ је имао још мање присталица него међу вишим официрима. Млађи официри никако му нису заборављали Драгу Машин, о којој су мислили још горе него што је за-

¹ Ово мишљење било је можда погрешно. Официри на дворској служби имали су утисак да је он само Александров човек, а не и Драгин, и да Драга чак има нешто против њега. Тврди се да је сам Петровић у свом дневнику забележио да га краљица мрзи, и да му је чудо да га краљ ипак држи крај себе.

служивала. По њиховом искреном уверењу, она се мало разликовала од јавне женске, и краљ Александар осрамио је цео официрски кор када се њоме венчао. Њих је пекло да је један пук носио Драгино име, и да се на војним свечаностима Драга виђала уз краља, с лентом на прсима. Њихово официрско честољубље, неговано краљем Миланом, било је увређено, када је краљ Александар стао војна одликовања претварати у украсе своје недостојне жене. И уз Драгу ишла су још и њена два брата и њен сестрић, који су по понашању и спреми једва подносили за подофицире, а овамо тражили да им се чине принчевске почасти. Официри, навикнути да себе сматрају за нешто више од грађана, осећали су се свучени испод грађана: међу грађанима било је људи који су у Скупштини и штампии смело ударали на Луњевице; официри су морали пред „блудницом“ и њеном фајтом да стоје мирно и прописно поздрављају.

Мржња на Драгу и Луњевице није захватила целу војску, него само официрски кор, али то не значи да је у војсци расположење било добро. И ту је владало велико незадовољство, иако оно није било исте природе као незадовољство официра. Краљ Милан, не питајући да ли се може или не може, непрестано је пењао војни буџет: оно што је војсци требало морало се набавити из ока из бока. Према грађанским чиновницима

с малим платама неуредно приманим, стајала је војска сита, одевена, задовољна. С нестанком Милановим престало је ово војно царство. Војни буџет, који је премашао наше финансиске моћи, стао се кресати: одмах прве године по Милановом паду, он је сведен од двадесет милиона на седамнаест. У новчаној оскудици државне благајнице, која је трајала све до зајма од 1902, војска је патила заједно с осталим јавним службама: није више било као некада да војска мора имати, макар нико други немао. Краљ Александар чак се жалио на Вујићеву владу да запоставља војску и да је последњу и најгоре исплаћује. Од 1901 почињу — и више не престају — запомагања војске на новчану оскудицу. Плате и принадлежности не издају се; с исхраном војника и коња кубури се. У лето 1901 министар војни у споразуму с министром финансија пушта кући већи део рекрута. Питање се поставља, да ли за тако смањену војску има смисла производити нове официре? Краљ Александар, да би створио себи присталице међу официрима, тражи да производа и унапређења теку својим током. Септембра 1901, он производи покрај испражњених касарни три нова ђенерала.

Ствари се не поправљају ни идуће 1902 године. И тада чује се вапај да официри нису примили плату већ неколико месеца, а војници читаву годину дана. Исхрана коња тако је слаба да коњица и артиљерија праве своја вежбања пешице. У

Нишу је загрдило. Касапи су отказали кредит, војници живе о сувом хлебу, и зараза се јавља, — тифус и срдобоља. Чак и у престоници Београду осећа се оскудица, и војници остају по неколико дана без меса. Аустриски војни изасланик саопштава својој влади да наша стајаћа војска, рђаво одевена и изгладнела, чини утисак милиције, и то лошије каквоће.

Велика војна машина грађена краљем Миланом изнад финансиске моћи, није се могла одржати. Она се, одмах иза њега, расточила. Рђаво плаћена и рђаво храњена, војска се деморалисала, и није више краљу поуздана ни против спољашњег ни против унутрашњег непријатеља. С војском непоузданом, а с официрима озлојеђеним на краљицу, краљ је био у мучном положају. У својој невољи није се домислио ничем другом него да преко реда произведе Лазара Петровића за ђенерала, и да га чак и ноћу држи крај себе као чувара.

Два догађаја готово симболична наговештавала су краљу мрачну и опаку будућност. У јуну 1901, једне бурне ноћи, олуја је ишчупала стари Таковски грм, — историско знамење династије Обреновића. У априлу 1902 новине су донеле вест да је краљица Наталија прешла у католичанство: духовно, она се одвајала од свог сина.¹ Краљ Александар, без мајке и без династиског знамења, изгледао је сујеврном свету двојако изгубљен: и као човек и као владалац.

¹ В. прилог XIII.

XIV.

С упропашћеним личним угледом и с непоузданом војском, краљ Александар потребовао је јаку владу, која ће га заклањати и бранити. Вујићева влада није била јака. Историк и економист, финансијер и дипломат, Михаило Вујић спадао је у најобразованије и најспособније политичаре свога доба. Био је честит, отворен, готово потпуно лишен оног византинизма који је био затровао наш јавни живот. Али под утицајем једне болести која га је годинама подривала, он је све више губио вредноћу, одлучност, и отпорност. Навек небрига и добричина, он је постепено тако отромио и омлитавио да је пуштао да га догађаји витлају како хоће. Вучен од краља на једну, а од радикала на другу страну, он је попуштао час краљу час радикалима. Лично, био је врло симпатичан са своје високе образованости, добре памети, широкогрудости, и доброћудности. Његова огромна коса усправљена као креста, његове наочари, његова широка уста готова на смеј, његова висока рамена и нешто расклиматано у покретима других руку и ногу, цела његова прилика високог и крупног, али неспретног човека који се треска и смешка, — чинила је утисак расејаног професора који је задржао нешто од ђачке лакомислености. У тешким тренуцима када је на челу владе требао човек кога ће се бојати, на челу владе нашао се човек на кога је било немогуће љутити се.

Слаб шеф, Вујић је имао да води једну владу раздирану унутрашњим двојством. Напредњаци су имали у њој четири места, а радикали три (министар војни стајао је ван странака). Оваква подела министарских места није одговарала бројном односу странака у Скупштини, где су радикали чинили три четвртине, а напредњаци само једну четвртину владине већине. Иако малобројни, напредњаци су држали министарство унутрашњих дела, које је политички било најважније. Напредњачки министри, узети из другог и трећег позива своје странке, нису својом личном вредношћу накнађивали оно што је њиховој странци недостајало у бројној снази. Радикални министри Вујић и Миловановић надмашили су их и општим образовањем и политичком способношћу и говорничким даром. Напредњачки министри изгледали су непотребан дометак, који је у влади само стога што то краљ хоће. Радикални министри слабо су се на њих обазирали, и попуштали су им само онда када би то краљ изречно захтевао. Напредњачко-радикална дружба одржавала се у Вујићевој влади с натегом, и била је за њу само извор слабости.

У Скупштини, запињало је с том дружбом још више. Краљ је испрва помишљао да радикале и напредњаке слије у једну странку. Радикали су то одбили. Насупрот њиховим противницима, који су се подсмевали напредњачко-радикалној „фузији“, радикали су тврдили да фузије нема, него има

само споразума. У Скупштини напредњаци и радикали имали су сваки свој клуб, — и тек врх та два засебна клуба постојао је и један трећи, заједнички клуб. Радикали су на њ пристали нерадо, тек пошто је одбачен њихов предлог да се место заједничког клуба установи „заједнички извршни одбор“.

Радикали су сматрали да су својим савезницима из напредне странке сувише попустили у личним питањима: и у влади и у Скупштини и у Сенату дали су им више места него што им је по њиховој бројној снази припадало. У накнаду за то напредњаци су требали да попусте њима при изради закона у начелним питањима. Њихова популарност била је начета појавом самосталаца; да би је спасли, радикали су журили да даду народу законе које је тражио. Ти закони нису били по укусу напредњака, и они су се жалили да радикали терају у законодавној политици своје, као да не би били с њима у савезу. Краљ Александар брижљиво је прегледао законске нацрте Вујићеве владе, и где год је могао ублажавао њихов радикализам својим конзерватизмом. Вујићева влада изилазила је обично пред Скупштину с једним конзервативно-радикалним нацртом, који је с муком састављен после дугих седница под краљевим председништвом. У Скупштини, радикална већина узела би одмах да чисти нацрт од конзервативних састојака. Напредњачки министри нису могли, а

радикали нису хтели спречавати тај процес чишћења. Када би нацрт дошао у Сенат, краљ је гледао да ту поправи оно што је, по његовом мишљењу, било у Скупштини покварено. Неки пут бивало је да влада, која се није противила изменама свог нацрта у Скупштини, устаје против њих у Сенату. Ова промена става долазила је услед краљева притиска. Бивало је такође да радикални министри сувише лако чине уступке својој већини у Скупштини, и да против тих уступака напредњачки министри узимају после реч у Сенату. Опозиција се ругала влади да има два гледишта: једно у Скупштини, а друго у Сенату: дводомни систем значи, истина, да о истом предмету један дом може гласати „за“, а други „против“, али дводомни систем не значи да о истом предмету иста влада може у једном дому говорити једно, а у другом друго... Сву своју слабост и колебљивост Вујићева влада показала је приликом решавања закона о зборовима и удружењима. Скупштина је усвојила тај закон, али му се Сенат одупро, и то због оних чланова које је Скупштина усвојила тачно по владином предлогу. Шта је онда влада радила? Она није смела бранити у Сенату оно што је предлагала у Скупштини, јер њен предлог учинио се краљу сумњив, и он се упео из све снаге да га у Сенату обори.

Радикална већина била је незадовољна законодавном политиком Вујићеве владе. Уместо успо-

стављења оних закона који су важили под Уставом од 1888, добили су се после ваздан цењкања с двором неки полу напредњачки полу радикални закони. Као Априлски устав, као Вујићева влада, тако је и цело законодавство изгледало напредњачко-радикални крпеж. Закон о штампи прошао је с муком, закон о општинама једва је потврђен, закон о буџету и закон о зборовима и удружењима пропали су, — први на краљевој потврди, други у Сенату. Ништа није било тако потребно као закон о зборовима и удружењима: без њега је слободан страначки живот био немогућан. Због тога што није донет нов закон о зборовима и удружењима, остао је у важности стари закон, који је режим од 11 октобра начинио против странака, и по коме се за стварање политичких удружења тражила полициска дозвола. Како се то слагало са слободоумљем Априлског устава?

Радикални посланици, љути на Вујићеву владу, узимали су мимо њу иницијативу за поједине законске предлоге. Од ових посланичких предлога највише је неприлике направио влади предлог Стојана Протића о изменама чиновничког закона. Протић је хтео очистити државну службу од осипних и покварених чиновника, и хтео је владино право произвољног пензионисања и отпуштања укинути или бар јако сузити. Протићеве намере нису се свиђале краљу; он је учинио притисак на владу, влада на Скупштину, и Протићев предлог ишчезао је с дневног реда.

Радикали су се жалили на двор да њихове законе прекраја у напредњачком духу. Напредњаци су се жалили на радикалну већину да подмеће ногу њиховим министрима. Напредњачки министри засипани су интерпелацијама, њихово мишљење није се ни о чем вермало, и дешавало им се не једанпут да буду надгласани. Сукоби између напредњачких министара и радикалне већине изазвали су једанпут министарску кризу која је како тако заташкана. Други пут дошло је до јавне бруке. Напредњачки министар просвете Љубомир Ковачевић споречкао се с радикалним посланицима на закону о средњим школама. Он им је довикнуо усред Скупштине да би хтели да отму напредњацима министарство просвете, и навео је Његошеве стихове:

Смијешна је ова наша љубав,

Грдно нам се очи сусретају...

После ове декламације, Ковачевић је отишао у двор и дао оставку.

Ако између радикала и напредњака није било праве слоге, то се дало разумети, али слоге није било ни међу самим радикалима. Ту су се јасно разликовале две групе: Вујићева и Пашићева. После своје изјаве на преком суду Пашић је изгледао политички мртав, али он се постепено поново буди на живот, док најзад не ускрсава потпуно. Одмах после краљеве женидбе он покреће политички лист „Законитост“ (септембра 1900). Про-

грам је листа скроман: не траже се неке велике политичке слободе; тражи се само правна сигурност; онакве ствари какве су се дешавале после Ивањданског атентата, треба убудуће онемогућити. „Законитост“ је једини радикални лист у то време, и Пашић се нада да ће се растурена радикална странка, у недостатку сваког другог средишта, почети око тог листа прикупљати. Краљ Александар шиље Пашића у Русију да припреми земљиште за његов и краљичин долазак. Пашић не свршава краљев посао, али свршава свој. Он није примљен у руским службеним круговима, али је примљен у круговима панслависта, и то на такав начин да изгледа да су му Руси опростили изјаву на преком суду. С обновљеним кредитом код Руса, Пашић се надао да ће обновити кредит и у радикалној странци. У првим преговорима о напредњачко-радикалном споразуму започетим још за Јовановићеве владе, Пашић није учествовао. Ни двор ни радикали нису му веровали. Посвећен у ствар тек кад је била упола готова, он је пристао да потпише напредњачко-радикални споразум и да уђе у Сенат. Ако то још није било успостављање његове некадашње политичке важности, то је било бар знак да још није политички мртав. Примајући напредњачко-радикални споразум, Пашић се није за њ много залагао. Није био сигуран да ће споразум бити прихваћен у народу, и зато је пуштао друге да се као његови

поборници истичу. Он је донекле врдао између споразумних и самосталних радикала. Споразум је, истина, потписао, али с вођем самосталаца Љубомиром Живковићем стајао је у добрим односима, — и није му било криво да се то и зна. Пошто се на изборима за Народно представништво посведочио да већина радикалне странке прихвата споразум, Пашић је остао с већином, али је одмах стао стварати своју групу, с очевидном намером да преотме Вујићу вођство споразумних радикала и старешинство у влади. Њему је после изјаве на преком суду остао мали број присталица, али те су му присталице биле сасвим поуздане. Вујић је имао много више присталица, али они нису ишли за њиме из оданости према њему лично, него из мржње према Пашићу, кога су после изјаве на преком суду сматрали за издајника странке. Колико је у то време Пашић био међу радикалима омрзнут, видело се приликом једног његовог путовања по земљи, када скоро нико од радикала није хтео сести за његов сто у кавани. Пашић лично био је уверен да главнина странке није ни за њега ни за Вујића, и да ће поћи за оним од њих двојице кога буде видела у власти: зато је толико и наваљивао да обори Вујића и да он заузме његово место. Ако је пре помоћу популарности у странци добијао владу, сад му је долазак на владу био потребан да привуче странку к себи. Његови људи у Скупштини

— Аца Станојевић, Стојан Протић, Милан Мостић — непрестано су изазивали сукобе између Скупштине и владе: требало је показати и двору и јавном мњењу да Вујић није у стању ни да држи странку ни да води Скупштину; какав је да је, Пашић би за тај посао имао и више вештине и више чврстине... Стојан Протић својим предлогом о чиновничком закону удара такав клин између владе и Скупштине да прво министар правде, па онда цела влада даје оставку. На једној седници којој председава Аца Станојевић, Скупштина поводом једне интерпелације на министра унутрашњих дела усваја на брзу руку један дневни ред за који се после показало да може значити изјаву неповерења према министру: Станојевића оптужују да је ту ствар он као председник удесио. Мање вешт од Протића и Станојевића, Милан Мостић напада у Скупштини министра Вујића право у лице, и позива га сасвим неуљудно да узме капу и иде кући. Докле његови људи војују против Вујићеве владе у Скупштини, Пашић ради против ње испод земље. С једне стране, пушта међу радикале глас да би он био у стању саставити споразумну владу под повољнијим условима за радикале него што ју је Вујић саставио: могао би смањити број напредњачких министара, па може бити чак отети напредњацима и министарство унутрашњих дела. С друге стране, наговештава двору да би под његовим вођством Скупштина

лакше и брже него под Вујићевим свршавала ствари до којих је двору стало. Павле Маринковић, који је испао из владе, а хтео би да се у њу врати, начинио се посредником између Пашића и двора. Маринковић би помогао Пашићу да добије мандат за образовање нове владе; у накнаду за то Пашић би узео Маринковића за министра. Маринковић ради за Пашића искрено; Пашићева искреност према Маринковићу није тако сигурна, јер у исто време кад Маринковићу обећава министарство унутрашњих дела, он преко својих поузданика кандидује за то министарство другог човека. Краљ Александар упола је задобивен за Пашићеву комбинацију. Да ли му је доиста стало до јаче владе него што је Вујићева, — или би хтео да што боље завади Пашићевце и Вујићевце?... Пре него би дао мандат Пашићу, он га ставља на пробу. Пред Сенатом је закон о зборовима и удружењима, који би краљ хтео да упропасти. Он телефонски поручује Пашићу да гласа против закона. Пашић који је већ наредио својим присталицама гласање „за“, сам гласа „против“. То ће доцније правдати тиме „да је боље причекати још неко време, па добити добар закон, но усвојити крњ и непотпун, и онемогућити бољи за дуги низ година“. У својим тактичким потезима Пашић је изгубио из вида великошколску омладину. Она подиже у Сенату такву грају на њега, да се полиција морала звати у помоћ. Неколико дана ђаци гоне Пашића својим

узвицима кад год га виде на улици, и једном он бежи од њих чак у трамвај. Иако је гласањем у Сенату поново разбудио мржњу која је од преког суда постојала против њега, Пашић ипак успева у борби против Вујића. Вујићева влада пада маја 1902, и Пашић добија мандат за образовање нове владе. Тада се види да, ако Пашић има снаге за обарање туђе владе, он је нема за састављање своје. Вујићевци одбијају сваку потпору Пашићу; он враћа мандат, и Вујићева влада, нешто измењена, остаје и даље. С кризом владе није пребројена и криза скупштинске већине. Месеца јула, на избору председника Скупштине пролази пашићевац Аца Станојевић, изгласан од удружених пашићеваца, самосталаца и либерала. Вујићева влада поново подноси оставку, али криза се свршава тиме што Станојевић, под притиском двора, одступа с председничког положаја. Вујићева влада после тога подноси Народном представништву предлог о новом зајму; предлог је усвојен, али пашићевци нису за њ гласали. Владина већина, и то од радикалне стране, почињала је да се круни; још пре гласања о зајму, новине су јављале да је један број радикала, махом пашићеваца, иступио из владине већине.

Неслагање радикала и напредњака и цепање радикала на вујићевце и пашићевце највише су сметали учвршћивању оног режима који је требао бити заснован Априлским уставом. Вујићева влада,

од састанка Народног представништва у октобру 1901, стално је у кризи; министар војни пада децембра 1901, министар просвете фебруара 1902; марта те исте године министар правде даје оставку и изазива министарску кризу, која се на неки начин отклања; маја, Скупштина изјављује неповерење министру унутрашњих дела и одбацује владин предлог о зајму; обновљена у мају, Вујићева влада тучена је у јулу на избору председника Скупштине, и опет прети оставком... Краљ Александар, с једне стране, сплеткари између странака; с друге стране, он је тај који их мири, ако се оне и без његовог подстрекавања заваде. Он изравњава разлике не само између радикала и напредњака, него и између вујићеваца и пашићеваца, — и ово друго стаје га више муке него оно прво. Пера Тодоровић назвао је напредњачко-радикални споразум „закржљалим дететом“, које се на силу одржава у животу. Тај назив приличио би целом режиму заснованом Априлским уставом.

XV

Краљ Александар кривио је радикале што ствари не иду као што треба. Он се жалио да је од њих обманут. Они су се правили помирљиви и попустљиви само докле нису добили своју већину у Скупштини и у Сенату. Чим су добили већину, они су подигли глас: сада би хтели чисто своју владу, без напредњака, и хтели би исто

онако слободоумне законе какве су имали и под Уставом од 1888. Још мало па ће тражити да се поврати и Устав од 1888, и онда краљу неће остати ништа друго него да опет повије врат у јарам радикалног клуба. Радикали заборављају да им је краљ дао власт само под тим условом, да свој демократизам разблаже напредњачким конзерватизмом. Ако неће или не могу тај услов да испуне, он ће им власт исто тако одузети као што је и дао. На чисто радикални режим какав је владао под Уставом од 1888, он се неће никад вратити.

Краљ Александар, који је увек осећао неповерење и одвратност према радикалима, видео је овога пута у радикализму још и једну опасност за себе лично. С политичким слободама Априлског устава одмах се јавила једна опозиција која је стала те слободе употребљавати против краља; доста је видети шта је учинила од слободе штампе; новине су киптеле нападима на краља и његов дом. Када је опозиција развила такву борбу против Круне под тако умереним Уставом као што је био Устав од 1901, може се мислити шта би она учинила под успостављеним Уставом од 1888... Краљу се чинило да опозиција злоупотребљује политичке слободе Априлског устава, и да тим злоупотреблама треба што пре учинити крај, докле под непрестаним и безочним нападима престо не би био заљуљан. Другим речима, он је тражио

чврст и строг режим, који ће опозицију научити памети, и који је, по његовом нахођењу, био могућан и у границама Устава од 1901. Радикали су одвраћали краља од овако одлучног наступања против опозиције, јер су предвиђали да би оно неминовно донело политичку стегу и убило веру у нов уставни режим. Ову радикалну обазривост краљ је тумачио као грешну слабост према опозицији, — слабост која у неким приликама иде до више или мање свесног саучешћа у антидинастичким радњама опозиције. Краљ се питао, да ли за њега није боље да борбу против опозиције поведе макар и сам, без радикала, него да за љубав радикала пушта да га опозиција, из дана у дан, поткопава и руши.

Краљ је већ у новембру 1901 говорио да је сит радикала. Колебао се само да ли да место Вујићеве владе одмах састави једну неутралну владу под ђенералом Џинџар-Марковићем, или да претходно учини покушај с Пашићевом владом. Држао је да је Пашић, после изјаве на преком суду, изгубио сваки значај у странци, и да се због тога мора прибити уз двор. Али покушај да се састави Пашићева влада није успео, — и у јулу 1902, поводом пропасти споразумног кандидата на избору председника Скупштине, краљ поручује радикалном клубу да је Устав од 1901 условљен напредњачко-радикалним споразумом; ако се тај споразум поквари, отићи ће с њим и Устав. У септем-

бру, он држи велике политичке говоре у Крушевцу и Нишу, у којима истиче да је незадовољан стањем ствари под новим Уставом, и да је покрет за политичким слободама узео сувише брз ток. Ипак он још није био решен да кида с радикалима. Они су му требали због Русије, а Русија му је требала због пријема Драге на царском двору. Та веза Драга-радикали-Русија начињена приликом његове женидбе, трајала је још, — и он се заплео у њу као у неку замку. Из љубави према својој жени, савлађивао је у себи мржњу према радикалима.

Пут у Русију, тако дуго одлаган, очекивао се са сигурношћу у току јесени 1902. Руски министар иностраних дела, граф Ламсдорф известио је у јуну и наше петроградско посланство и нашу владу „да ће се пријем краљевског пара извршити јесенас, кад се царски двор настани за јесењи одмор у Ливадији“. Наша влада доставила је Ламсдорфово саопштење свим нашим посланствима на страни. О путу нашег краља и краљице у Русију писале су и наше и руске новине. Александар се надао да ће се формални царев позив добити крајем септембра или почетком октобра. У другој половини септембра двор се већ спремао за пут. Двадесет четвртог септембра руске новине донеле су, у облику службеног саопштења, да ће наш посланик у Петрограду Стојан Новаковић отпутовати у сусрет краљу Александру и краљици Драги,

који долазе у Русију, — али дан раније Новаковић је чуо приватно да ће се због царичине слабости долазак краљевског пара и ове године одложити. Двадесет шестог, на Новаковићево питање, Ламсдорф саопштава да је још четвртога септембра јавио руском посланику у Београду Чарикову, да због царичине слабости краљевски пар не може бити примљен ове јесени у Ливадији.¹

Царичина слабост коју је Ламсдорф помињао, није била измишљена: царица је у то време имала један побачај. Ипак прави разлог за отказивање пријема није био њена слабост. Пријема би и поред њене слабости било, да га није покварио црногорски кнез преко својих кћери удатих на руском двору. Оне су јамачно обавестили руску царицу, ко је и шта је Драга Машин.²

Ламсдорф, почетком септембра, још није губио наде да ће савладати царичин отпор. Тиме се објашњује зашто Чариков, иако је још почетком септембра знао за отказ пријема, није журио да о томе краља Александра извести. Он је још чекао да види шта ће Ламсдорф учинити. Ламсдорф није учинио ништа, и онда је Чариков лично дошао у незгодан положај као човек који је одржавао наш двор у нади скорог пута у Русију,

¹ Посланик у Петрограду министру иностраних дела 26 септембра 1902. — Министар посланику 2 и 13 октобра. — Ламсдорф Чарикову 30 септембра.

² Витте, Воспоминания, I, 241.

иако је знао да од тог пута нема ништа. Да му је пријем отказан, краљ Александар дознао је тек из Новаковићеве депеше, која је за њ била из ведрега неба гром. Он се разљутио преко своје обичне мере, и стао је псовати чак пред оним лицима у чијем се присуству иначе уздржавао од псовки. Био је љут колико због самог отказа, толико и због начина на који му је отказ саопштен. Доиста, држати га све до последњег часа у нади да ће бити примљен, и онда одједном, и то тек на питање нашег посланика, изјавити кратко и суво да због царичине слабости неће од пријема бити ништа, — тај начин поступања зацело није био ни врло пажљив ни врло љубазан. Чариков, који није одмах рекао како ствар стоји, изгледао је Александру прост лажов.

На њему је Александар искалио свој први јед. Чариков је дојурио из Београда у Ниш, где се краљ тада бавио, да му поднесе објашњења и извињења. Краљ га је пустио да чека читав час; остао је у разговору с њим само неколико минута; одмах после тога узео воз за Београд, али није повео собом и Чарикова, него га оставио на нишкој станици да после одласка дворског воза сачека обичан воз.

Чим је краљ стигао у Београд, Вујићева влада је пала. Краљ јој је замерио да није умела водити преговоре о путу у Русију и да се дала вући за нос од Чарикова. Код краља се опажала тежња да се

Русима освети одмах и ма чим: не знајући шта друго да уради, он је терао од себе Вујићеву владу, која је била Русима у вољи. У једном распису који је министарство иностраних дела упутило посланствима на страни, стоји изреком да је „кризу изазвао факт што је питање о одласку Њ. В. Краља и Краљице у Русију — које је дотле сматрано као свршена ствар — добило у последњем тренутку и ненадно неповољан обрт“.¹

Четвртог октобра увече састављено је под председништвом Ђенерала Димитрија Џинџар-Марковића једно министарство у длаку налик на ранија неутрална министарства, али преко ноћ краљ се предомислио, и указ о Џинџар-Марковићевој влади није објављен. Уместо тога позвано је у двор на договор око шесет политичара од свих странака, и шестог октобра састављена је влада Пере Велимировића, која је била само слабије издање Вујићеве владе. Један од најстаријих првака радикалне странке, Пера Велимировић био је цењен са своје личне честитости, али не и са својих политичких способности. Остали министри, како они узети од напредњака, тако и они узети од радикала, бавили су се дотле више сваки својом струком него политиком, и важили су као људи мирне нарави. Изгледало је да краљ остаје при напредњачко-радикалном споразуму, али његово извођење жели да повери људима које ће моћи

¹ Распис од 13 октобра 1903.

јаче држати под својом руком него дојакошње министре. Министарство унутрашњих дела, које је у Вујићевој влади имао напредњак, добио је у Велимировићевој влади радикал, Велимир Тодоровић, али то је био један од „дворских радикала“, с јако изгледелим радикализмом. Министар војни био је ђенерал Милован Павловић. Опозициони листови потсетили су публику да је тај исти ђенерал припадао и Николајевићевој влади, која је 1894 укинула Устав: шта ће тај уништавалац Устава у уставном добу које је настајало с Априлским уставом? Покушај с Џинџар-Марковићевом владом јасно је показао да краља Александра још није прошла воља за личним режимом и неутралним владама; према томе улазак ђенерала Павловића у владу могао се тумачити као опомена радикалима да ће, ако не буду попустљиви, изгубити Устав од 1901 исто онако као што су изгубили и Устав од 1888.

Готово једноремено с Велимировићевом владом појавио се и „Одјек“, орган самосталних радикала, који дотле нису имали свог страначког листа. Уредник „Одјека“, Јаша Продановић био је млад професор и књижевник, смео и оштар на перу, готов на препирку и неуморан у доказивању као какав руски слободњак шесетих година прошлога века. „Ми желимо“, писао је „Одјек“, „да свима Србима буде отаџбина преча не само од свачега, већ и од свакога... Ми желимо да нестане личног култа,

идолопоклонства, па да се сваки Србин исправи, а не да се држи погрбљено и да пузи. Ми желимо да се заврши ера личнога режима, која црпи своју снагу у моралној слабости, и бескарактерности, незнању и празним сујетама, ненаситим апетитима и новчаним оскудицама, и да се подиже ново колено јавних радника моралних, карактерних, свесних својих права и људскога достојанства“. Морални препорођај „Одјек“ је обележавао као главну и најпречу потребу свога доба: чак промена Устава од 1901, коју је захтевао у духу старог радикалног програма од 1881, чинила му се ствар од мање важности.

Велимировићеву владу „Одјек“ је нападао као производ „четврте странке“. Тим именом четврте странке називани су политичари без одређеног правца који су радили оно што им краљ каже. „Одјек“ је појам четврте странке јако раширио и урачунавао у њу све политичке групе, изузимајући самосталне радикале и либерале Авакумовић-Рибарчеве. По „Одјеку“, споразумни радикали и напредњаци начинили су свој споразум по поруци из двора, а не из својих властитих побуда; према томе, и они су носили обележје четврте странке. Како је пак Велимировићева влада састављена од споразумних напредњака и радикала, за њу се, по „Одјеку“, с правом могло тврдити да је производ четврте странке.

Нападајући четврту странку и дворску политику коју је она водила, „Одјек“ се сваки час дотицао

краљеве личности, и за шест дана три пута је забрањен. Истовремено уредник либералне „Заставе“ осуђен је на годину дана затвора због критиковања једног краљевог говора. Бранећи уредника „Заставе“ пред судом, Војислав Вељковић је рекао: Ако је краљу критика његових речи непријатна, онда „има само један начин да се из те непријатности изиђе, а то је да краљ не говори“.

Првог новембра Народно представништво са-стало се у редовни сазив. Напредњачко-радикална већина донела је одлуку, да ће своје држање према Велимировићевој влади одредити тек по саслушању њеног програма. На имена нових министара није се давало ништа; то је већ био знак неповерења.

Када је изашла пред заједнички напредњачко-радикални клуб са својим програмом, Велимировићева влада добила је од шесет присутних посланика педесет један глас, али том гласању Пашићевци нису присуствовали. После пробног гласања у клубу дошло је гласање у Скупштини: ту је за владу гласало 53 посланика, а против 44. Када се узме да је Скупштина бројила свега 130 посланика, онда изилази да од укупног броја посланика Велимировићева влада није имала већину: недостајало јој је неких тринаест гласова. Од споразумних радикала, којих је било преко осамдесет, за Велимировићеву владу гласало је

око тридесет; све остало били су напредњачки гласови. Дакле ни половина споразумних радикала није се одазвала тој влади. Пашићевци или нису дошли на гласање или су гласали против. Чак и неки од главнијих вујићеваца гласали су против. Радикали су отпочетка сматрали Велимировићеву владу као „дворску“. Њен програм, када га је објавила, само их је утврдио у том сматрању. У томе се програму, истина, истицало да нова влада продужује политику Вујићеве владе, али, с друге стране, привредна питања стављена су испред политичких. Радикали су неодступно захтевали да се што пре реше још нерешени политички закони, — о зборовима и удружењима, о државном буџету, о министарској одговорности, о Главној контроли. Без тих закона Априлски устав није могао бити уведен у живот, бар не у правом смислу речи. Од свих политичких закона радикалима је највише било стало до закона о зборовима и удружењима, који је под Вујићевом владом пропао због краљеве бојазни од слободног развијања страначког живота. Радикална странка чекала је Велимировићеву владу на питању политичких закона: да ли ће она и њих уврстити у свој програм, — и нарочито, да ли ће обећати скоро доношење закона о зборовима и удружењима... Велимировићева влада прешла је ћутом преко политичких закона, и говорила поглавито о привредним стварима. Из тога се дало извести

да се она приклонила краљевом гледишту, да су странке опасност за земљу, и да с политичким реформама, због злоупотреба које опозиција од њих чини, не треба брзати. У накнаду за политичке реформе обећавале су се, баш као и под личним режимом, реформе привредне. „Одјек“ је стога назвао Велимировићеву владу: Владановштина без Владана.

Видевши после гласања у Скупштини да нема за собом радикалну странку, Велимировићева влада дала је оставку. Она је живела само месец дана. С Велимировићевом владом свршио је и напредњачко-радикални споразум, јер је она била последњи краљев покушај да на основи напредњачко-радикалног споразума састави владу. Имало је још да се види, да ли ће после Велимировићеве владе ишчезнути и Априлски устав, који је краљ дао под условом напредњачко-радикалног споразума.

ГЛАВА XIII

ВРАЋАЊЕ НА ЛИЧНИ РЕЖИМ.

I.

После оставке Велимировићеве владе, образована је 6 новембра влада ђенерала Димитрија Цинцар-Марковића, названа у штампи „ђенералска влада“. По своме склопу личила је на раније неутралне владе, владу Николајевићеву или владу Ђорђевићеву, јер је и она састављена од људи који нису били „загрижени партизани“. Из ранијих неутралних влада радикали су по правилу искључивани. У Цинцар-Марковићевој влади, напротив, седела су четири радикала, истина, дворска радикала, али тек радикала... После своје женидбе краљ Александар није намеравао да лични режим прекида, него само да га ублажи: не би више гонио радикале све од реда, него би њихове умереније елементе привукао к себи. Догађаји одвели су краља даље него што је мислио: уместо ублаженог личног режима, он је дао уставни режим с наслоном на напредњачко-радикални споразум.

Сада кад му се тај споразум учинио дотрајао, он се вратио на старе планове о ублаженом личном режиму, — ублаженом утолико што би у њему учествовали умеренији радикали. Али, ублажен или неублажен, лични режим остајао је лични режим. Политичари који би му приступили, кидали би са својом дотадашњом странком, — и одвојени од свог страначког тла, они су убрзо губили и своју страначку боју. Међу њима више се нису распознавали напредњаци, либерали, радикали. Сви су они личили једни на друге, били једна иста „камарила“. Краљ Александар је врло брижљиво одмеравао колико ће из које странке узети министара у своје неутралне владе. Шира публика није се интересовала за та његова мућкања и мешања разнородних страначких елемената. Из искуства она је знала да, ма колико различне по свом личном саставу, неутралне владе све од реда воде једну исту, — краљеву политику.

У Цинцар-Марковићевој влади седела су четири радикала и три ђенерала. По томе је изгледало да краљ Александар стоји на раскршћу између дворског радикализма и војне диктатуре. Из дворских кругова поручивало се радикалима да од њиховог држања зависи, којим ће путем краљ ударити. У публици се веровало да је краљ већ учинио свој избор: он иде ка војној диктатури, јер му је природа таква да не подноси уставна ограничења.

Чланови Цинцар-Марковићеве владе били су људи малог политичког значаја и обичних административних способности. Једина личност која се из тог безбојног друштва издвајала био је сам Цинцар-Марковић. Он је међу официрима уживао велики глас са своје стручне спреме, и сматран је као напред одређени ђенералисим у случају рата: нешто од оног поверења војске које је Радомир Путник стекао тек у балканском рату, Димитрије Цинцар-Марковић уживао је још за време мира. Имао је самосвести до охолости; висок и крупан, из далека налик на краља Милана, са мргодним челом и обореним брковима пољског ратника, он је гледао преко рамена на цео свет, — и имао је на великим свечаностима један став господства и јунаштва који је будио успомене на наше старе „велможе“. Његови ближи знанци причали су о његовој лености, тромости, неодређености: био је пун великих планова — сразмерних његовој сујети — које је заваљен у наслоњачу, са цигаретом у руци, непрестано ваљао у глави, и који су се све више претварали у маглу. Захваљујући својој даровитости, он је брзо, и без већих напора, избио на високе положаје: то је, с једне стране, окуражило његово славољубље, — с друге стране, размлитавило његову енергију: више је сањарио о великим делима, него што је на њих био гоњен унутрашњом потребом... Приликом краљеве женидбе показао се неодлучан: женидбу

није одобравао, али није јој се тако одлучно одупро као некоји други ђенерали; тим врдањем избегао је пензионисање, и у исти мах оставио утисак да му је много стало до положаја. По свом славољубљу и осином држању изгледао је способан за покушаје диктатуре; по својој тромости, неодлучности, врдању, а нарочито по својој прошлости, истина, брзог, али потпуно исправног напретка, он није изгледао много склон за авантуре.

За министра председника Цинцар-Марковић постављен је са положаја команданта активне војске. Убрзо затим на настојавање краља Александра, а преко воље Цинцар-Марковића, положај је тај укинут. Нагађало се да је укидањем тог положаја краљ хтео одсећи одступницу свом министру и привезати га што чвршће за себе. По томе би изгледало да краљ није много веровао у његову чврстину, и да је као његову слабу страну, са које му се да подићи, сматрао његову љубав добрих положаја.

У програму који је влада од 6 новембра објавила, говорило се о промени Устава. Ово није изненадило никогa: под Уставом од 1901 неутралне владе нису биле могуће, јер је тајно гласање обезбеђивало радикалима већину у Скупштини. Што је у владином програму изненађивало, то је обећање да ће се уставна промена извршити „редовним путем“. Да „ђенералска влада“ може променити Устав путем државног удара, о томе се

није сумњало, али да га може променити редовним путем, т. ј. с пристанком Народног представништва, у коме су радикали имали већину, то се чинило мало вероватно. У владином програму уставне промене предвиђало се укидање Сената. Сенат, установљен по нарочитој жељи краљевој, донео му је велика разочарања. Радикали су створили себи исто онако већину у Сенату као и у Скупштини. Они сенатори које је краљ изабрао између нерадикала, брзо су се ослободили његовог утицаја. Постављени на цео живот, они су са независношћу положаја добили и самосталност мишљења; чак сенатори војнога реда показивали су се према краљу непослушни, — и на пример два ђенерала гласали су у Сенату против Поповићева зајма, иако га је краљ препоручивао. Краљ је налазио да му је доста муке са Скупштином, и да крај ње није потребан још и један непокоран Сенат. Како Сенат није био никада популаран, краљ се надао да ће његовим укидањем створити код јавног мњења повољно расположење за уставну промену коју је намеравао да изведе.

Владин програм онако како је објављен, није откривао краљеве намере потпуно. У поверљивим разговорима краљ је изјављивао да ће покушати да Устав промени редовним путем, али, ако се то покаже немогуће, онда ће променити Устав на исти начин на који га је и дао, а то је путем државног удара. Том приликом укинуо би тајно

гласање, главно оружје радикала у изборној борби. Иза уставне промене редовним путем, која је објављена, крио се, дакле, план државног удара.

Џинџар-Марковићева влада одмах је одгодила Народно представништво за два месеца. Пред истек тога рока она је указом од 3 јануара 1903 Народно представништво закључила. Опозиција је критиковала тај поступак као почетак државног удара. Буџет још није био решен, а по слову Устава, пре решеног буџета, Народна скупштина могла се одгодити или распустити, али не и закључити. Зашто влада није одмах распустила Скупштину? Вероватно стога што је хтела добити времена за изборне припреме. Чим је влади требало тако много времена за изборе, могло се унапред знати да она не мисли оставити изборе слободне. Иако је влада обећавала уставну промену редовним путем, свет није веровао у исправност њених метода: пре а после очекивао се један насртај на Устав, који је указ од 3 јануара већ наговештавао.

Краљ Александар држао је да игра на сигурно: његова снага лежала је у поцепаности странака. Либерали су имали своје десно крило с Јевремом Андоновићем и своје лево крило с Авакумовићем и Рибарцем. Напредњаци су се такође делили на деснокрилце, који су у своје време подржавали Ђорђевићеву владу, и на левокрилце, који су после Устава од 1901 начинили споразум с радикалима.

Радикали су били највећма поцепани: самосталци, вујићевци, пашићевци, „дворски“. Том поцепаношћу радикала на четири групе краљ се хвалио као својим личним успехом.

Краљ је имао за себе деснокрилне либерале, деснокрилне напредњаке, дворске радикале. Деснокрилни напредњаци нису били организовани; учињен је покушај да се они организују, али без успеха. Дворски радикали такође су натезали с образовањем своје групе.

У опозицији против обновљеног личног режима стајали су вујићевци и пашићевци, самосталци, левокрилни либерали, и левокрилни напредњаци. Вујићевци и пашићевци сложили су се у опозицији и покренули заједнички лист „Уставну Србију“.

Краљева група, т. зв. четврта странка отворено је исповедала начела личног режима. Опозиција је, према томе, све више давала својој борби значај борбе за уставност. Споразумни радикали и напредњаци задовољавали су се и онаквом уставношћу какву је обезбеђивао Устав од 1901. Левокрилни либерали и самосталци доказивали су да тај Устав не везује краљу довољно руке и захтевали су Устав од 1888. Остављајући ове разлике на страну, опозиција је била сложна у свом отпору против личног режима.

Бројно, четврта странка била је знатно слабија од опозиције. Дворски радикали и деснокрилни

напредњаци били су шака људи. Деснокрилни либерали, бројно јачи и боље организовани, били су ипак тако слаби да на изборима од 1901 нису добили ниједан мандат. Очеvidно, четврта странка само помоћу полиције могла је победити на изборима. Њену језгру чинили су стари либерални и напредњачки чиновници, који су под радикалном владом изгубили положај и гледали да га под личним режимом поврате. Они нису били онако глупи и покварени како их је опозициона штампа описивала; многи од њих имали су неоспорних административних способности, и њихова критика радикализма није била увек неоснована. Али ти либерални и напредњачки чиновници били су употребљивији за канцелариски рад него за политичку борбу. Они нису умели да говоре маси, и код већине њих политичка енергија била је угашена. То су били већ старији, отежали људи, који су мислили да су своју дужност према краљу испунили тиме што су му се у једном тренутку опасном за „престо и отаџбину“ ставили на расположење, — другим речима, пристали да поново ступе у државну службу. Иначе, они су се ослањали на полицију, да удеси како зна успех четврте странке на изборима: сами нису хтели да засучу рукаве. С тим канцелариским величинама преосталим из старог либералног и напредњачког доба, краљ Александар имао је да води борбу против радикалне странке, која је задржала своју

снагу у народу, и још се ухватила за тако популарно начело као што је било начело уставности.

II.

Пошто је Џинџар-Марковићева влада одмах одгодила Скупштину, борба између ње и опозиције водила се искључиво у штампи. Влада је имала на расположењу неких шест листова, који су издржавани из тајног фонда и писали по упутствима двора. Краљ је обраћао много пажње на штампу, и узимао неки пут на себе посао шефа пресбириа. Лист „Слога“ важио је као главни тумач његових погледа. „Слога“ је проповедала странкама да се махну међусобне борбе и прикупе све око краља као носиоца државне мисли. На владиним листовима радили су махом новинарски најамници, међу којима се својим даром и личношћу највише истицао Пера Тодоровић. Пошто је осамдесетих година испао из радикалне странке, он се нагло изопачио. Он никада није имао морала, него је имао само начела у која је фанатички веровао. Али и та вера у начела била је код њега више секташки бес, него право одушевљење за идеју. Чим се одвојио од странке, његова вера у начела ишчилела је, — и пошто ван страначких начела није имао другог моралног компаса, он је пао у морални нихилизам. Неко време, подстрека за новинарску борбу давала му је лична мржња и лични инат, — нарочито према старим друго-

вима из радикалне странке. С годинама, и то се утолило, — и он се спустио, прво, међу новинаре од заната, па онда међу новинарске најамнике. Лични режим, који је настао деведесетих година, начинио је штампу зависном од владине милости; упућен искључиво на зараду од свог пера, Тодоровић се прилагодио личном режиму, и био за добар новац његов бранилац у штампи. Не што је нарочито хтео, него што је својим новинарским способностима одскакао од осталих владиних новинара, Тодоровић је постао главни носилац Цинцар-Марковићеве политике пред јавним мњењем. Он, уопште, није могао да брани ниједну ствар, а да не удари у личну полемику, — а у полемици имао је сигурно око и тешку руку. Штампа опозиције била је озлојеђена на њ као на најненачелнијег и у исти мах најопаснијег противника. Она је уобичајила да му име и презиме пише малим почетним словима као да он не би био човек него ствар. Али Тодоровић, као оне старе мегданције којима је кожа већ сва начињена од ожиљака, није више бројио ни ударце које он даје ни ударце које њему дају.

Против шест владиних листова борила су се четири листа опозиције: један лист уједињених вујићеваца и пашићеваца, један лист левокрилних либерала, два листа самосталних радикала. Самостални радикали, захваљујући већем броју одважних људи, предњачили су у новинарској борби. Опо-

зициона штампа, својим налетом не само на владу него и на краља, опомињала је на прве дане радикалне странке када се она хватала у коштац са краљем Миланом. Питање личног режима постављало се и претресало без увијања. „Одјек“ је писао: „Све се своди на то: да ли ће владати уставност или лични режим, каприциозни и никад задовољни лични режим, који тражи све већу понизност, који се не обзире на потребе земље већ на интересе својих крупних и ситних послушника, који непрекидно уништава све јаче и боље карактере, и цвета најбоље онда када је дух једног народа ослабио, а морална снага пала“. Краљ Александар нападан је лично, ако не непосредним, а оно посредним начином; у тој борби алузијама опозицији су добро дошли наводи из Св. Писма; Љубомир Стојановић објављивао је у „Одјеку“ стихове из Св. Писма о безбожним и осионим владаоцима, и због тих стихова „Одјек“ умало што није био забрањен баш на Велики петак.

По тадашњем закону о штампи овакви посредни напади на краља нису били кажњиви. У двору су се међутим љутили на Касациони суд, као да је кривица до њега, а не до закона, што се алузије на краља не кажњавају. Председнику Касационог суда Димитрију Радовићу дан је из двора знак да се уклони, и на његово место постављен је Настас Антоновић, владин комисар код преког суда у доба Ивањданског антентата. Суђење по

кривицама штампе постало је нешто строже, али на крају крајева ни под Антоновићевим председништвом судови нису могли судити против закона, — и штампа је углавном остала слободна. Влади је још једина помоћ била полиција, која је ревностно забрањивала опозиционе листове. Те су забране имале само тренутног дејства; оне су падале код судова, и новине су, уз појачану радозналост публике, поново штампале забрањене написе.

Слобода штампе била је највећа опасност за лични режим. Он је имао да издржи једну од најјачих новинарских ватри која је икада у нас наперена против једне владе. Ти су напади имали неоспорног утицаја на читалачку публику; она се навикла да све поступке Џинџар-Марковићеве владе гледа и цени с њихове рђаве стране. Неуспели покушаји те владе да штампу опозиције ућутка, створили су код публике само уверење да је та влада исто тако слаба као што је и рђава. Још пре него је лични режим почео напад на Устав, свет је био против њега раздражен и наоштрен. Ова узбуна јавног мњења унапред била је велики успех за опозицију, и она се хвалила да је у штампи добила битку против владе.

III.

Колико је немир ушао у духове, види се по томе што је поводом једне ситнице дошло месеца марта до великог метежа у Београду. Још 1887

прописана су правила о односима господара и њихових млађих, која су установљавала нарочите служитељске исправе. Та су правила измењена 28 новембра 1902, и онда је додано да служитељске исправе ваља снабдети фотографијом. Иако правила од 1887 нису важила за трговачке помоћнике, они су узели да по изменама од 1902 морају и они имати служитељске исправе с фотографијом. Они су сазвали за 23 март збор на коме ће протестовати што их изједначују са служитељима. Краљу је достављено да приређивачи збора имају „непријатељских намера“ према њему, и да ће се збор извргнути у једну демонстрацију пред двором. Због ове доставе управник града Божидар Маршићанин дозвоа је приређиваче збора и објаснио им, да ником није било ни на крај памети да од трговачких помоћника тражи служитељске исправе. Пошто ни после ових објашњења збор није отказан, управнику се ствар учини сумњива, и он се одлучи да збор забрани. У недељу 23 марта, у кавани „Таково“, у близини двора, искупило се око 150 трговачких помоћника. Пошто им је полиција саопштила да се збор забрањује, они су се упутили на Калемегдан, и успут њихова група нарасла је на 300. Полиција је поцепала ову гомилу на двоје: један део продужио је у правцу Калемегдана, други је окренуо у правцу Мале Пиваре. Ова друга група, којој су се придружили посетиоци недељне трговачке школе, махом дечаки

испод петнаест година, променила је правац, и уместо Малој пивари упутила се Великој школи. Из Велике школе одједном су покуљали великошколци, њих око две стотине, који су се били искупили ради једног збора на коме је требало протестовати против укидања Устава. Трговачки помоћници, ђаци недељне трговачке школе, великошколци измешали су се сви у једну гомилу, која се, усталасана, отиснула у правцу двора. Чули су се узвици; „Живео Устав!“, — и изгледало је да су раније доставе о демонстрацији пред двором биле тачне. Полиција је одмах на Теразијама поставила жандармски ланац. Гомила је навалила да га провали; летеле су чак каменице; неки полициски органи и жандарми били су повређени; ипак зато полиција је била стрпљива и „није предузимала никакве насилне мере“. После пола сата чаркања са жандармима, гомила се стала повлачити ка Калемегдану. Пролазећи поред уредништава владиних листова „Малих новина“, „Слоге“, „Вечерњих новости“, „Двадесетог века“, гомила је прво стала да лупа прозоре; после је дошло разваљивање врата и ломљење канцелариског намештаја. Најгоре је прошло уредништво „Двадесетог века“, на које се последње наишло; ту је поништено ствари у вредности од 1200 динара; чак је изгледало да гомила намерава запалити зграду тога листа; полиција, дотле врло уздржљива, почела је борбу с метежницима, на простору отпри-

лике од зграде Државних монопола у Кнез Михаиловој улици па до уласка у Калемегдан. Један очевидац, сасвим веродостојан,¹ прича, да је око пет и по по подне, пошавши у кавану „Круну“, видео како Кнез Михаиловом улицом, у правцу Калемегдана, јури десетак жандармских коњаника. Они упадају међу свет испуљен пред Калемегданом, растерују га, и обрћу натраг у Кнез Михаилову. Свет се одмах затим испуља поново, али „то није био обичан свет, него свет противника, протестаната“. Сада избијају однекуд жандарми пешаци, њих дваестак. Расути у стрелце, они узимају на руке пушке на којима се сијају бајонети. Са пушкама јуришају у гомилу, секу је на двоје, један део сатерују на једну страну Дубровачке улице а други део на другу. При растеривању гомиле, вика, звиждање, пиштање, бацање каменица. Очистивши простор пред Калемегданом, жандарми се повлаче педесет до шесет метара назад у Кнез Михаилову улицу. Метежници се поново прикупљају и пажљиво примичу жандармима, који их чекају као у заседи. Тек кад су метежници на растојању од двадесет тридесет метара, жандарми јуришају, и одмах натерују метежнике у бегство. Тада тачно у 5⁴⁶ — пуца прва пушка; за њоме се чују и друге, али то је још пуцање без зрна. Жандарми се враћају у заседу; мете-

¹ Адвокат Марко Стојановић у „Трговинском Гласнику“ 1 априла 1903.

жници се поново примичу и бацају каменицама; жандарми опет јуришају и пуцају; сада се чује и по који фијук зрна, али, како изгледа, пуца се само у вис. Овако траје све до доласка коњице, која повраћа мир код Калемегдана. Око седам и по, опет се чују пушке, али не више код Калемегдана, него код зграде Државних монопола: ту пуцају жандарми, и то зрнима у месо. Утисак је очевидаца да су жандарми бачени у гомилу без реда и без команде: јединства управљања том оружаном силом нема; нижи полицијски органи наређују како ко стигне; жандарми пуцају чак и на своју руку. „То није био плотун који се у моменту деси и учини што учини; то је било пуцање у размацама, са нишањењем у појединце као у зечеве“...¹ Ја лично видео сам ово. Сав простор од хотел Лондона до Сата очишћен и празан као да се варош иселила; од Сата до данашње палате Академије наука загустило од света; између данашње Академијине палате и данашње зграде Француске банке жандармски ланац, који не да даље. С ове стране ланца, окамењена лица и мукло ћутање; с оне стране ланца, неописана граја, звиждање, и од времена на време један два пуцња, која одједном све то пресеку, — али после неколико тренутака граја и звиждање још јаче. Небо натуштено, тек што не удари киша.

Управник Маршићанин тврди да је полиција хтела пошто пото још пре мрака растерати гомилу

¹ Живановић, IV, 300.

искупљену код Калемегдана. Зашто? Зато што је гомила „под заштитом мрака“ могла покушати још веће изгреде. Маршићанину се чинило да жандармерија неће бити довољна за растеривање гомиле. „Наредио сам“, вели он, „да општински ватрогасци са својим справама изађу на лице места, и ако се демонстранти и на последњу опомену власти не би хтели растурити, да их водом из општинских водоводних цеву прскају и принуде да се растуру. У исто време умолио сам министра војног да изашаље војску у варош ради одржавања реда и безбедности.“... Маршићанин додаје да су метежници каменицама натерали ватрогасце у бегство; да се онда чуо један револверски пуцањ (са чије стране? жандармске или метежничке?), — и да је „то био сигнал за крвопролиће“, јер „после првог пуцања чуо се други, па трећи, па онда неколико на један пут, и то се понављало читавих пола сата“.¹

Од војске су изведена два ескадрона коњице и једна чета пешадије. Нешто појава војске, нешто киша која је стала падати, учинили су да се метежници стану нагло растурати. Око осам часова увече све се смирило.

Полиција је наредила да се већ у девет часова сви јавни локали морају затворити, и да нико не сме бити на улици. Целе ноћи војска је крстарила, а полиција хапсила: похапшено је „123 лица нај-

¹ Маршићанин, II, 126 — 128.

разноврснијих професија и доба старости“. Већина притвореника убрзо је пуштена на слободу после издржане мале иступне казне. Ћаци којих је било доста међу притворенима, упућени су надлежној школској власти. У притвору и под истрагом није остало ни двадесет лица.¹

IV.

Опозиција је кривила полицију да је она изазвала мартовске догађаје. Проливање крви и застрашивање грађана било је потребно влади ради лакшег укидања Устава. И доиста Устав је, после мартовских догађаја, био укинут.

Ове оптужбе опозиције не изгледају основане. Полиција је наваљивала на трговачке помоћнике да одустану од свог збора: она зацело не би то чинила да је желела једну уличну гунгулу као повод за проливање крви. Међу вођима и подстрекачима мартовских метежа није било њених оруђа. Све до пустошења уредништва „Двадесетог века“ држање полиције пре би се могло назвати млитавим него изазивачким. Говорило се између осталог да је 23 март припремљен од полиције да би се имало изговора за затварање неких истакнутих опозиционара. Е лепо, међу лицима која су ноћу између 23 и 24 марта при-

¹ Изјава Душана Алимпића, члана Управа града Београда и иследника по мартовским метежима. (Одјек, 17 јуни 1903) В. прилог XIV.

творена, ако се изузме један од сарадника „Малог Журнала“, није било ни једног опозиционара ни истакнутог ни неистакнутог, него само ђак, радник, беспосличар, — све таква лица која су жандарми ухватили на месту изгреда.

Ако је 23 март уопште био од кога припреман, онда је већа вероватноћа да га је припремала опозиција, а не полиција. Узнемирена гласовима о скором укидању Устава, опозиција је могла доћи на мисао да покуша поколебати краља у његовим противуставним плановима једном великом уличном демонстрацијом. Ваља имати на уму да је истовремено са збором трговачких помоћника имао да буде и један збор великошколске омладине, на коме ће се протестовати противу укидања Устава. Између трговачких помоћника и великошколаца било је, изгледа, некога договора, јер је један део трговачких помоћника отишао пред Велику школу, где им се једна група великошколаца одмах придружила. Куда се упутила та помешана трговачка и великошколска омладина? Право к двору. И с каквим узвицима? „Живео Устав!“ То је, очевидно, била политичка демонстрација која с исправама трговачких помоћника није имала никакве везе. Одбијена од двора, гомила је искалила свој гнев на уредништвима владиних листова, и тиме још јасније показала своју политичку боју. Гомилу су предводила два великошколца — Димитрије Туцовић и Љубомир Јовановић-Чупа. Један је

био социјалист, а други националист: обојица су се држали с опозицијом. Уз њих заслуживала би помена још једна личност: Никола Николић, доцнији самосталски посланик и министар. Адвокат трговачких помоћника, Николић је тај који им је саветовао да држе збор, иако им је управник Маршићанин објаснио да се на њих не односе правила о служитељским исправама. Све би ово били основи подозрења да је, ако не вођство опозиције, а оно њена омладина, уз припомоћ неких њених букача, смислила 23 март као једну уличну демонстрацију у корист угроженог Устава. Вероватно, ти људи нису ни предвиђали ни желели онај крвави завршетак који је 23 март имао.

Колико је жртава пало 23 марта? Ово су службени подаци: од грађана двојица су убијена на месту, тројица су рањена тешко и од рана умрли, шесторица је рањено, али ране преболело: укупно, грађана је страдало једанаест. Од полицијских органа повређено је седамнаест жандарма, један жандармски поднаредник, два члана кварта, два полицијска писара, — свега двадесет један. У публици су се износили други бројеви: грађана које убијених које рањених тридесет; повређених жандарма не више него пет. После погибије краља Александра Народна скупштина желела је утврдити право стање ствари. Министар унутрашњих дела Стојан Протић наредио је извиђај: по том извиђају изгледало би да су службени подаци сасвим тачни.

Мартовско крвопролиће десило се услед тога што је жандармерија употребила противу метежника оружје. Из владиних кругова ширили су се гласови да је жандармерија била изазвана метежницима, из чије је средине одјекнуо први револверски пуцањ. Из кругова опозиције ширили су се гласови, да је пуцњаву отпочела жандармерија, и то стога што је краљ Александар из двора телефоном наредио да се пуца, и то у месо. Опозиција је приказивала Александра као помахнитала крволока који, сасвим сигуран у свом двору, отвара паљбу на метежнике сатеране већ до Калемегдана и помешане са калемегданским шетачима, међу којима велики број жена и деце.

О пуцњави жандармерије извиђај наређен Стојаном Протићем утврдио је ово: „Демонстранти су тукли каменицама, а чуо се и по неки пуцањ револвера, а жандармерија пуцала је врло много у ветар, али многи је пуцао и у публику нарочито гађајући“. Ко је наредио жандармима употребу оружја? Протићев извиђај не даје одговора на то питање: не зна се ко је наоружане жандарме пустио у публику, — и ко им је наређивао да пуцају; уопште, није било реда ни код жандарма ни код полиције. Стојан Протић имао је утисак да је сва несрећа дошла отуда што су жандарми растурени у гомилу и остављени без управе: сваки од њих радио је онда по својој памети¹.

¹ Управник Маршићанин, у својим успоменама, тврди да су жандарми пуцали без команде и како је који сам налазио да

По овоме не би изгледало да је краљ Александар био тај који је наредио да се пуца. Пуцњава је дошла сама од себе, у гужви жандарма и метежника. Она је више личила на жандармски шенлук, него на употребу оружја по наредби озго. Управник Маршићанин вели умесно: „Да су жандарми по команди пуцали у масу од 5000 (?) душа, доиста не би само, које мртвих које рањених, пало свега њих једанаест“.¹

Али, ако краљ Александар није наређивао пуцање, то још не значи да је његово држање било беспрекорно. Узнемирен, он је на телефону треба пуцати (II, 136) Драгиша Васић вели да је наредбу да се на демонстранте пуца издао инспектор министарства унутрашњих дела Љубомир Каменчић (Деветсто трећа, стр. 135). Душан Алимпић, који је одмах после 23 марта одређен од управника Маршићанина, да извиди како су ствари текле, говорио је мени лично, да је прву употребу оружја наредио на своју руку један од оних полицијских писара који су се затекли на лицу места. После тога пуцало се и без команде јер жандарми нису држани сви под једном руком. Алимпићево казивање допуњавало би Маршићаниново Васићево казивање не слаже се ни с Алимпићевим ни са Маршићаниновим. Каменчић, кога Васић означава као приређивача пуцњавае, седео је за време метежа у министарству унутрашњих дела. Он није могао ништа наређивати полицијским органима на лицу места. Све што је могао, то је упутити Управу града Београда да она нареди употребу оружја. Ни Маршићанин ни Алимпић не помињу никаква упутства Каменчићева. У стварима овакве важности, Маршићанин је радио непосредно са краљем: он није вермао много ни министра унутрашњих дела, а камо ли инспектора Каменчића.

¹ Маршићанин, II, 135.

рао управнику Маршићанину „што је према демонстрантима толико попустљив и онда, када они упадају и у злочине“. После свршених догађаја, пребацивао је Маршићанину што није употребио енергичне мере, докле су се метежници налазили још на Теразијама, него је пустио да их се онолика маса искупи на Калемегдану.¹ И он и Драга били су запрепашћени великим бројем метежника. Потакнут Драгом, краљ је пошао на телефон да нареди употребу оружја, али га је ђенерал Џинџар-Марковић зауставио.² Управник Маршићанин тврди да је он сам из властитих побуда тражио да се изведе војска. Изгледа, међутим, да је министар војни, независно од његовог тражења, наредио излазак војске. Маршићанин тражио је војску ради безбедности грађана. Министар војни имао је на уму поглавито безбедност двора. Уопште, у двору је владала велика нервозност, долазило се на свакојаке мисли, и падале су свакојаке речи...³ Краљу и краљици привиђала се

¹ Маршићанин, I, 124, 129.

² Усмено казивање удовице једног официра који је 23 марта био дежурни у двору

³ Павле Денић, члан владе у тренутку 23 марта, казивао је Драгиши Васићу, да је краљ Александар наређивао управнику града да пожарним шмрковима растури метежнике (Васић, 134). Једна пожарна чета заиста се појавила, али она је одмах узмала испред каменица метежника. Важно би било знати шта је краљ после тога мислио и наређивао? На основу тога што је у једном тренутку сматрао да се метежници даду растерати ва-

тамо на Калемегдану огромна маса света већ заљуљана да пође на двор; почетак револуције био је ту; другога спаса није било него: плотун у месо.. Ипак зато наредба за употребу оружја није издана. Откуда онда приче да је краљ на телефону наређивао: „Кољи, немилосрдно убијај, та бунтовничка крв мора да плусне потоцима по Теразијама и Калемегдану“.¹ Овакве приче постале су вероватно на тај начин што су неке речи Александра и Драге, изговорене у страху и узбуђењу, одмах разнете по вароши. У препричавању чаршије, те речи претворене су у формалне наредбе, и мартовско крвопролиће објашњавало се искључиво као последица тих наредби.

Право објашњење мартовског крвопролића биће јамачно ово. И краљ и управник града били су изгубили главу. Краљ је захтевао да се гомила што пре растера; управник, иако мање пргав, држао је да у сваком случају гомилу ваља растерати пре мрака; он се озбиљно бојао њених ноћних изгреда, може бити чак и ноћног напада на двор. Он није издао наредбу за употребу оружја, али је издао наредбу за растеривање гомиле (тога ради послао је и пожарну чету). Полициски ор-

трогасцима, још не излезе да он уопште ниједног тренутка није метеж узимао озбиљно и није помишљао на употребу оружане силе. Извођење војске из касарне по наредби министра војног говорило би против овакве претпоставке.

¹ Маршићанин, II, 125.

гани на лицу места остављени су без одређенијих упуштава, и како су уз то били рђаво пробрани, они су, у гунгули која је настала, испустили жандармерију из руку. Растеривање гомиле изметнуло се у јурњаву и тучу између појединих жандарма и појединих метежника. Крволочне тираније није било ни код краља ни код управника, али краљ се препао, а управник саплео, — и ако не по њиховој наредби, а оно њиховом кривицом десило се мартовско крвопролиће.

V.

Двадесет трећи март био је врло важан догађај, ако не сам собом, а оно по утиску који је оставио, с једне стране, на краља, — с друге, на јавно мишљење. По краљевом дубоком уверењу, двадесет трећи март није се десио случајно, него је био напред смишљен и удешен од његових противника. Потајно редитељство тог догађаја, које је опозиција приписивала њему и његовој полицији, он је приписивао опозицији и њеним букачима. За време метежа викало се: „Живео Устав!“, „Доле с Краљем!“, „Доле с Краљицом!“, „Живела република!“. Број метежника једнако је растао, и у њиховом насртању на жандармерију и њиховом пустошењу владиних листова имало је нечега бунтовног. У извесним тренуцима краљ је имао утисак праве, озбиљне опасности, — и војска је изведена из касарне.

Она се понашала чудно: ево шта каже један очевидац. „...Појавише се први одреди војске: један ескадрон, затим други, одмереним касом, исуканих сабаља. Гомила, скидајући капе, запљеска; ваздух се проломи: „Живела војска!“ Хладна команда официра, који су се смешили, зачу се и пронесе: „Пази, не гази!“ И овај одговор и израз одушеви демонстранте до беса. Војници су разумели команду, коњи се пропињаху у месту, демонстранти осташе где су, и прозори се затресосе од махнитог плескања“¹. Са пешадијом било је још горе. Командант шестога пука, мајор Стеван Илијћ, који се бавио код својих трупа у граду, позван је из министарства војног на телефон. Он није хтео отићи сам, него је послао једног млађег официра... Један виши ђенералштабни официр, који је такође био у граду, стао му је наређивати да изведе један батаљон у варош и рашчисти пут до двора, пуцајући на метежнике. Илијћ је одбио ову наредбу као ненадлежно издану; захтевао је или писмену наредбу министра војног, одн. команданта места, или усмену наредбу команданта града. Командант града дошао је и наредио му да пошаље један батаљон у варош; употреба оружја имала је да буде по правилима службе: прво опомена, па хладно оружје, па тек после свега тога пуцање. Уместо једног батаљона Илијћ је послао једну чету, и њеном командиру наредио да избе-

¹ Васић, 45.

гава крвопролиће. Чета је мирно прошетала кроз варош, поздрављана од света с узвицима: „Живела војска!“¹.

Као држање мајора Илијћа, тако се и држање још неких официра шестог пука чинило сумњиво. Краљу је достављено да су неки официри изилазили из града на Калемегдан и бранили грађане од жандарма. Достављено му је такође да се у шестом пуку шапуће о некој официрској завери... Командант пука уклоњен је исте ноћи са свог положаја, и затим кажњен са тридесет дана затвора. Два официра потказана да су претили неком завером, била су притворена. Они су убрзо пуштени, јер осем исказа једног сведока, других доказа противу њих није било. Као што ће се доцније обелоданити, ти официри нису били облагани; завера је доиста постојала, и оба та официра била су у њој. Али за овај мах није се ничем ушло у траг; краљу је остала само мала језа од могућих завера.

Двадесет трећи март морао је краља обеспокојити и забринути: према једном Београду који се чинио подривен бунтовним агитацијама, стајао је један гарнизон не сасвим псуздан.

¹ Овако су ствари текле по казивању самог Илијћа. Аустроугарски посланик Константин Думба, на основу свога сазнања, представља Илијћев случај нешто друкчије. Министар војни телефонишао је у име краља Илијћу да одмах пође са трупама у заштиту двора. Илијћ је одговорио да не познаје по гласу ко му телефонише и захтевао је писмену наредбу. В. Constantin Dumba, Dreibund und Entente Politik, стр. 172.

У јавном мњењу двадесет трећи март одјекнуо је страховито. Од 1891 када је протеривана краљица Наталија, неких дванаест година дакле, на београдским улицама није било крвопролића. Свет је замерао полицији највише стога, што је употребила оружје против метежника онда кад су они већ одбијени од двора. Мартовске жртве биле су све млади људи између шеснаесте и двадесет друге године. Убијени су на месту један калфа од осамнаест година и један ученик св. савске школе од двадесет година; међу рањеницима био је један гимназист петог разреда и један матурант; то је дало повода јадиковању како се због једне обичне манифестације убијају „невина деца“. Број жртава у први мах јако је преувеличан. Причало се да је ноћу између двадесет трећег и двадесет четвртог марта затрпавано десет до петнаест у исти гроб; сарањивало се не само у Београду него и у Топчидеру; било је чак лешева бачених у Саву и Дунав с конопцем око врата. Исто су тако преувеличавани и случаји непокорности у војсци. Говорило се да је сам краљ наређивао војсци пуцање на народ, али да је она одрекла послушност, и да се само тако избегло још веће крвопролиће од онога које се десило. Тај краљ који хоће да просипа крв, али кога војска неће да слуша, изазивао је мржњу, а није уливао страх: у горем положају пред јавним мњењем Александар се зацело није могао наћи.

Као 1889 за време линчовања напредњака, као 1891 за време пуцања на присталице краљице

Наталије, Београд је и овога пута био до крајности потресен крвавим приказом који је видео. Али, ако је раније за просипање крви кривио владу и полицију, сада је кривио краља. У јавном мишљењу било је дотле неопредељених елемената, који нису знали коме управо да верују: опозиционој штампи, која је војевала против краља и његове „тираније“, — или владиној штампи, која је војевала против опозиције и њеног „анархистичног схватања слободе“. После двадесет трећег марта сва та колебљива маса стала се приклањати гледишту опозиције. Као што је рекао Драгиша Васић, Београд је био сав у прећутној завери против краљевског пара и против режима¹.

VI.

Двадесет трећег марта били су метежи; двадесет петог, на Благовести, објављен је краљев проглас на народ, да се Априлски устав „на кратко време“ и „до даље наредбе“ обуставља. Краљ је за тај свој чин давао ове разлоге: Скупштина није поштовала његова уставна права; штампа се разуздала, и што је главно, појавиле су се „струје које су се користиле оним што је Устав дао да траже оно што је Устав забрањивао“. Другим речима, радикална странка није се држала своје

¹ О мартовским догађајима Живановић, IV, 297—Маршићанин, II, 106 — Васић, 41. — Стенографске белешке Народне Скупштине, 4 фебр. 1901.

погодбе с краљем, и терала је с политичким слободама даље него што су то допуштали сигурност династије и добар ред у држави. Поред разлога унутрашње политике, краљ је помињао и разлоге спољашње политике: прилике на Балкану биле су врло озбиљне, и Србији је стога требало слоге и дисциплине.

Узевши сву власт у своје руке, краљ је распустио Сенат и Скупштину; поништио све указе о наименовању сенатора, ставио Државни савет на расположење; укинуо закон о изборима Народног представништва, о општинама, и о штампи; наредио нов избор председника и судија свих судова осем председника Касационог суда.

Још исто вече постављени су нови сенатори и саветници; и председник Сената и председник Државног савета били су, по примеру председника владе, ђенерали. Успостављени су закони о штампи и о општинама који су важили осамдесетих година, када је напредњачка влада водила борбу противу радикализма.

Краљев проглас датиран је 24 марта у једанаест часова и четврт поподне. Тек што је тај проглас излепљен и растурен, стао се лепити и растурати други један, датиран 25 марта, којим се Априлски устав враћа у потпуну силу и важност. Безуставно стање трајало је свега три четврти часа, ни секунда више, — од 11¹/₄ увече до истека поноћи. Обустављење Устава правдало се у краљевом

прогласу, између осталогa, и тешким спољашњим приликама. У чему су се састојале те тешке спољашње прилике које су за три четврти часа биле и прошле?... Један београђанин провео је, двадесет петог марта, цело пре подне код куће. Када је на подне изишао на улицу, он је видео свугде излепшене прогласе о успостављању Априлског устава, о коме није имао ни појма да је обустављен. Он је трљао очи од чуда и питао се да није луд. Када се обавестио у чему је ствар, њему је изгледало да није луд он, него цела земља... Наш политички живот са периодичним укидањем и успостављањем Устава и с државним ударима који су се узајамно потирали, доиста је личио на лакрдију. Врхунац те лакрдије била је ова диктатура од три четврти сата. У чаршији су се подмигивали и дошаптавали: Овако шта ни Домановић у својој „Страдији“ није био кадар измислити!

Удар од двадесет петог марта постепено је сазревао у краљевој глави. Још онда кад је образовао Цинцар-Марковићеву владу, он је намеравао да мења Априлски устав, мислећи да се то да извести помоћу једне послушне Скупштине коју би полиција изабрала. После неког времена њему је постало јасно да је избор такве Скупштине скопчан с несавладљивим тешкоћама. Општине, које су састављале бирачке спискове, биле су највећим делом у радикалним рукама. Судови,

који су у последњој надлежности решавали о исправкама бирачких спискова, били су пуни радикала. Гласање је било тајно; штампа слободна. Оверавање посланичких пуномоћстава није вршила Скупштина, него Касациони суд, у коме влада није имала већину. Претпостављајући да, насупрот свима препонама, влада избере своју Скупштину, ту је био Сенат с радикалном већином, готов да одбаца све оно што би Скупштина решила. Краљ се вајкао да су радикали похватили све бусије, и да под Априлским уставом није могуће владати против њих. Пре него што би ушао у изборе, краљ је морао отети радикалима све њихове бусије. То пак није се могло извршити без промене Априлског устава; уместо да се помоћу погодне Скупштине изврши промена Устава, ваљало је променити Устав, да би се могла изабрати погодна Скупштина. Пошто је Априлски устав он дао, краљ је држао да га он може и променити.

Испрва помишљао је да на место Априлског устава изда други устав. 26 фебруара говорио је управнику града да ће повратити у важност Устав од 1869, као што је и 1894 учинио. 12 марта рекао му је да не мисли више на повраћање Устава од 1869; ограничиће се на то да у Априлском уставу промени оне одредбе које му сметају у растурању радикалних бусија, — те су бусије биле радикални Сенат, радикални Савет, радикални судови. Те измене Априлског устава требале су да буду

објављене шестог априла, — истог дана, дакле, кад је, две године раније, и Априлски устав објављен. Мартовски метежи одлучили су краља да с уставном променом похита. Он је рекао управнику града: „Јучерашњи нереди одлучили су ме, да ревизију Устава извршим пре него што сам намеравао извршити је, и да је извршим другаче, а не као што сам то раније намеравао. Уместо сваке друге ревизије, ја ћу ноћас пред поноћ суспендовати Устав, а одмах после пола ноћи вратићу га поново на снагу. Међутим за оно безуставно време од једног сата, за које ће време народ мирно спавати, укинућу законе које су ми радикали на превару измамили, као: закон о општинама, закон о штампи, а поред ових и закон о изборима посланика; променићу лични састав доживотних сенатора и државних саветника, и уништићу досадашњи размештај судија по судовима. Све то како је сада, ја сам дао условно, т.ј. да се нови Устав уведе у живот у споразуму са мном и онако како сам са радикалним првацима унапред углавио. Кад су они од тог споразума одустали, — одустајем и ја, и враћам све у првобитно стање. Народ тиме неће изгубити баш ништа. Устав који сам добровољно дао, остаће и даље у снази“¹. После извршеног удара владина штампа писала је у истом смислу: у самом Уставу није се ништа мењало, уништени су само „они

¹ Маршињанин, II 132. Видети такође страну 100 и 104.

штетни и опасни закони, оне опасне бусије партиске..." Укратко, све се враћало на ону тачку на којој су ствари стајале две године раније, у часу објављивања Априлског устава. Све оно што је после објављивања тог Устава законодавно тело било решило, збрисано је као да га није ни било; у самом Уставу ниједна запета није помакнута. Као што је рекао аустроугарски посланик, суд није разбијен, него је само другим вином напуњен.

Ово свођење државног удара на најмању могућу меру било је последица мартовских метежа. Они су обелоданили да се Круна не може у војску безусловно поуздати. Несигуран са војском, краљ није смео ударати отворено на Устав, него је гледао да, тобоже, не дирајући у Устав, ипак растури радикалне бусије. Мартовски метежи, с једне стране, ускорили су државни удар, — с друге стране, пресекли су му замах, и ограничили га на најнужније.

Коме је припадала мисао да се Устав обустави само за три четврти сата? Један од чланова владе уверавао је да је краљ дошао сам на ту мисао. У публици се држало да је такву једну правну досетку морао дошапнути краљу један правник, и да тај правник није нико други него Андра Ђорђевић, бивши министар из Ђорђевићеве владе.

Он је опет стајао добро код краља, који га је употребљивао за најповерљивије послове.¹

VI.

После државног удара од 25 марта избори су расписани за 19 мај. Они су имали да се изврше по привременом изборном закону који је израдио новопостављени Сенат. Пошто су промењени радикални судови и радикалне општине, влада је

¹ Васић (стр. 155) наводи, јамачно по казивању Живојина Величковића, да је „двадесет трећег марта, и пред сам догађај демонстрације онако окончане“ краљ, на једном скупу деснокрилих либерала, претресао нацрт новог Устава. Нацрт је читао председник владе генерал Џинџар-Марковић из рукописа Андре Ђорђевића. Нацрт „фаворизирао је сељаштво: он је предвиђао $\frac{2}{3}$ сељака од 150 чланова, колико је будући парламент требао да броји, док је остатак био подељен између професора гимназија и универзитета (?), трговаца, занатлија и једног генерала“. Мени се чини да је тај уставни нацрт краљ спремао за даљу будућност, ако би после државног удара добио Скупштину по својој вољи. На тој Скупштини краљ је намењивао већину деснокрилим либералима, и тиме би се објашњавало што је њихове прваке позвао да им покаже нацрт Андре Ђорђевића. Што се тиче ближе будућности, краљ се, по свима подацима који стоје на расположењу, колебао између Устава од 1869 и делимичне промене Априлског устава. Најзад, под утиском мартовских метежа, он се ограничио на обустављање Априлског устава, и то само за кратко време. Оваква основна измена наших установа какву је предвиђао Андре Ђорђевић, морала се отпочетка чинити краљу сувише замашна и смела ствар, у коју се он сам без Скупштине не може упуштати.

улазила у изборе са добрим изгледима, које је нови изборни закон требао само још да побољша. Гласање је морало остати тајно, јер је тако наређивао Априлски устав, али, ако се није смело дирати у тајност гласања, која је обезбеђивала слободу избора, смело се дирати у гласање куглицама, које је обезбеђивало тајност гласања. Наместо гласања куглицама заведено је гласање листићима. Због великог броја неписмених бирача, закон је допуштао да сваки гласач може „преко другога коме повери“, написати за кога гласа.

Гласачи нису више гласали свак у својој општини, него су гласали у оном месту које би влада за цео срез одредила. Услед тога могло се десити да гласачи мораду пешачити по неколико часова до гласачког места. Ову незгодну одредбу влада је у пракси ублажила утолико, што за исти срез није одређивала само једно гласачко место него неколико.

Представници кандидатских листа искључени су из бирачких одбора; те одборе састављали су општински часници, и како је нов општински закон давао влади могућности да попуни општине својим људима, она је кроз општине владала и бирачким одборима.

Избори су се вршили по великим јединицама, а не по малима, — по окрузима а не по срезовима. Начела сразмерног представништва, која код избора по великим јединицама заштићују ин-

тересе мањине, нису усвојена ; листа с натполовичном већином односила је сва места. Према томе, она странка која не би имала већине ни у једном округу, остајала би, поред све своје већине у појединим срезовима, и без једног мандата. Сва јој је нада била да, ако може, извојује који мандат у варошима које су за себе бирале посланике.

Опозиција је оштро критиковала нов изборни закон. Нарочито јој се чинио сумњив онај члан по коме је гласачки листић могао испунити и неко други место гласача. Зар се тиме није давало могућности бирачким одборима, из којих су представници кандидатских листа искључени, да међу у гласачке кутије листиће које су место гласача они сами испунили ?

После извршеног државног удара, власт је почела одмах мењати општине и стезати штампу. Опозициони листови били су у неприлици због кауције, коју је по новом закону о штампи ваљало одмах положити. Кауција је била једна брига; забрана је била друга : после новог закона полиција је чешће и безобзирније вршила забране него пре тога ; она је ишла тако далеко да је лист забрањивала још у рукопису, пре него се почео растурати. Самосталски „Одјек“ морао је за неко време обуставити издажење.

Посланички кандидати одређивани су у двору као под режимом од 11 октобра. Најважније било

је утврдити колико ће се узети од деснокрилних напредњака, колико од деснокрилних либерала, колико од дворских радикала. Краљ је полагао на то да у Скупштини буду заступљене све три странке, — иако су ти назови либерали, назови напредњаци, назови радикали чинили уствари једну исту, краљеву странку. Изузимајући професора и судија, чиновницима свих осталих струка наређено је да гласају за владину листу.

Под оваквим условима, радикали, како споразумни тако и самостални, одлучили су да не узимају учешћа у изборима, из којих је, по њиховим речима, имало да изиђе једно лажно Народно представништво. Споразумни напредњаци такође су се повукли из избора. Од опозиције ушли су у изборе само левокрилни либерали под Авакумовићем и Рибарцем, али ни они нису свугде истакли кандидате, него само у два округа и шест вароши. Изузимајући ове либералне кандидате, постојала је само једна кандидатска листа, — листа владина.

Влада је постигла потпун успех: ниједан опозиционар није изабран. Од изабраних посланика било је 72 деснокрилна либерала, 34 деснокрилна напредњака, 24 дворска радикала. Деснокрилни либерали били су најјачи део троглаве владине групе која је сачињавала целу Скупштину. Деснокрилни либерали, које је водио Јеврем Андоновић, чинили су скупштинску већину и под режимом од 11 октобра и били су према двору послушни.

Опозиција је доказивала да владин успех на изборима не значи уствари ништа. Он је био тако потпун, да је само посредством највећег притиска могао бити постигнут. Причало се о страховитим злоупотребама које су чињене са гласачким листићима. Општински часници и полицијски писари утискивали су гласачима у руке затворене листиће; број гласача по записницима бирачких одбора био је већи него број листића које су издале општинске власти; листиће који су гласили на име опозиционара, бирачки одбори просто нису узимали у рачун приликом пребројавања гласова, или су чак и те гласове приписивали владиним кандидатима, итд.

Влада, међутим, хвалила се огромним бројем својих гласова; на њене кандидате пало је 180.000 гласова; опозиција није истерала ни 1500. Када су пре две године прављени избори под Априлским уставом, напредњачко-радикални споразум добио је око 130.000 гласова, — дакле, 50.000 мање од Цинцар-Марковићеве владе. Зар то није очевидни доказ да су за ту владу гласали и они бирачи који су раније гласали за радикале? Зашто се ти радикални бирачи нису уздржали од гласања, када су оба радикална крила изјавила да неће учествовати у изборима? Један део радикалних бирача власт је могла натерати да изиђу на гласање, али није их могла натерати све. Бројеви последњих избора показивали су несумњиво да је

радикализам стао губити своју снагу у народу. Народу су досадили страначке теревенке; он је жељан мира и реда; краљ са својим неутралним режимом читао је народу у душу.

У четири ока радикали су признавали да је за Цинцар-Марковићеву владу гласало много више њихових људи него што се могло и помислити. Та појава, ма колики био притисак власти, није се могла само њиме објашњавати. Самостални радикали кривили су споразумне радикале: Ето до чега је довео њихов опортунизам и њихово попуштање двору... Та кукавичка политика саблазнила је радикалну масу; уместо да отима као некада мандате од полиције, она неће више да се мрази с влашћу и гласа покорно за њене кандидате. Чак ни после образовања Цинцар-Марковићеве владе споразумни радикали нису умели да се испрсе. Њихова „Уставна Србија“ водила је истина опозицију, али на тако помирљив начин као да се бојала да не покида све везе с двором. Њихови прваци били су се смрзли од страха, да под Цинцар-Марковићевом владом не погубе положаје добивене под владом Вујићевом. Стојан Протић, некада један од најборбенијих радикала, остао је и под Цинцар-Марковићем управник Државних монопола, и чак наређивао монополским чиновницима да гласају за владине кандидате. Када је Протић тако посустао, шта је тек било с другима... Прво су вођи бацили копље у трње, па се тек

онда војска предала. Споразумни радикали, волећи више компромис него борбу, заразили су целу странку малодушношћу, — и дали Цинцар-Марковићу 180.000 гласова.

Споразумни радикали одговарали су самосталцима да они бркају узрок и последицу. Није радикална маса постала неотпорна због њихова опортунизма, него су они морали водити опортунистичку политику због неотпорности своје масе. Не треба сметати с ума да је лични режим трајао неколико година, и да је његов притисак, нарочито после Ивањданског атентата, био тако јак да је морао убити дух и најборбеније странке. Знајући да им је војска обесхрабрена, споразумни радикали нису смели да се много јуначе пред краљем, него су гледали да се с њиме, ако могу, поравнају. Али самосталци су им покварили посао. Тек што су они приволели краља да успостави уставни режим, самосталци су дигли на њ такву дреку у штампи и Скупштини, да се краљ уплашио и ударио натраг у лични режим. Млади и незрели, самосталци су мислили, да је довољно неколико куражнијих говора и чланака, па да се народ разбуди. Ето чиме се завршила та њихова праска речи: Цинцар-Марковић је добио 180.000 гласова.

Јавно мњење није се питало ко је успеху Цинцар-Марковићеве владе више допринео: споразумни или самостални радикали. Јавно мњење видело је само то, да је краљ Александар, поред

све своје личне непопуларности, ипак остао господар ситуације ; Народно представништво опет је било пред њиме на коленима као и под режимом од 11 октобра. Дало се претпоставити само једно од двога : или да је он велики мајстор у политици, или да је наш народ таква слаботиња да онај ко има власт, може радити с њиме шта хоће. Ово друго мишљење преоблађивало је, — и људи су се мање дивили краљевој вештини, но што су се јадали на нашу општу слабост карактера. У грађанству је завладало чудно осећање немоћи и унижености, као да је целу земљу стегао у своју песницу један дечко који уме да изведе све што науми, иако управо не зна ни сам шта хоће. Редовним законитим путем њему се није могло ништа; он је од закона начинио своје играчке, и вади као из фијоке какав му кад Устав треба. Борити се против њега са законом у руци, имало је исто толико смисла колико играти карата с неким који их је претходно спаковао. Полугласно говорило се, да ако се официри не умешају и не сврше ствар својим начином, политичари са својим уставима и скупштинама нису кадри ништа учинити.

VIII.

Са Цинцар-Марковићевом владом настао је преокрет не само у унутрашњој него и у спољашњој политици. Непосредни повод за Вујићев пад дао је руски двор, који је, под изговором ца-

ричине слабости, отказао пријем нашег краљевског пара. Али, иако је Краљ Александар био у души љут на Русе, Џинџар-Марковићева влада, у једном саопштењу које је издала о својој спољашњој политици, показивала се, преко очекивања, русофилска. Почетком децембра 1902, руски министар иностраних дела граф Ламсдорф учинио је посету нашем двору. Главни циљ његове посете био је овај. Заузета на далеком истоку, Русија је потребовала мира на блиском истоку. На Балкану се, међутим, осећало врење; арнаутски зулуми у старој Србији и радња бугарских револуционара у Македонији могли су сваког часа изазвати заплете. Бојазан је била да македонски комитет у Софији, који је спремао буну у Македонији, не повуче собом бугарску владу, на коју би се одмах угледала и српска влада. Ламсдорф, који је после посете нашем двору требао да учини посету и бугарском двору, имао је да саветује нама и Бугарима мирно држање. Русија ће радо подупрети наше просветне и црквене захтеве, али неће допустити наш оружани напад на Турску. Према руско-аустриском споразуму од 1897, постојеће стање на Балкану не сме се дирати.¹

¹ Усмено казивање Василија Антонића, министра иностраних дела у Џинџар-Марковићевој влади. У истом смислу наш софиски посланик Павле Маринковић у извештају од 15 децембра 1902. Маринковић је разговарао с Ламсдорфом у Софији. Ламсдорф је рекао да ће Русија узети у заштиту хришћане Ото-

Уз овај главни задатак, који се тицао велике руске политике, Ламсдорфу је поверен и један споредан задатак. Он је имао да изглади рђав утисак који је на краља Александра учинило осујећење његовога пута у Русију. У први мах помишљало се на нарочитог изасланика, чија би појава на нашем двору била знак нарочите цареве пажње. Али, пре него је ствар с нарочитим изаслаником коначно одлучена, осетила се потреба да се и нама и Бугарима упути што озбиљнија опомена да не изазивамо немире у Македонији. Писмено саопштење које је у том смислу учињено, није имало дејства; руски министар иностраних дела морао се са српском и бугарском владом објаснити усмено. Пошто је он већ ишао у Србију, то је постало излишно слати поред њега још и нарочитог изасланика; он је могао уз свој посао свршити и посао тог изасланика. Граф Ламсдорф имао је дакле двојаки задатак: да благим речима утешити нашег краља што није био примљен од руског цара, — и у исто време да строгим начином опомене нашу владу да не прави вашар у Македонији. Да је Ламсдорф долазио само с оним првим задатком, његова посета дала би се приказати као одликовање за наш двор, али како да

манске царевине, али само „редовним путем“. Неће дати да се крњи турско земљиште, — и балкански народи варају се, ако мисле да ће као 1876 увући Русију и преко њене воље у догађаје.

се сматра као одликовање, кад је Ламсдорф, пошто би се извинио нашем краљу за неостварени пут у Русију, имао да чита буквицу нашој влади због њене македонске политике. Такво одликовање, загорчано укорима, било је слаба утеха за краља Александра.

Он је, уосталом, одмах показао своје негодовање. Он није дошао ради дочека графа Ламсдорфа из Ниша у Београд, него је позвао руског министра у Ниш. На дворском ручку опажена је безначајност измењених здравица и извесна хладноћа у односима краља и Ламсдорфа. Ламсдорф је имао изглед једног гиздавца, а држање и говор једног до гуше закопчаног дипломата: на нашем двору није се допао никоме. Бесумње краљу је било пријатно што му се Ламсдорф извињавао за одлагање његовог пријема на руском двору, и било му је пријатно што Ламсдорф није ништа помињао о нашој унутрашњој политици. Краљ се јако бојао да га Ламсдорф не узме у име руског цара на одговор што је отерао радикале с власти: њему је пао терет с душе, када је видео да Ламсдорф прелази преко последње министарске кризе ћутом. С друге стране, краљу је било непријатно што у разговору о македонском питању није ништа извукао од Ламсдорфа. Краљ га је питао, — шта онда, ако руско-аустриски напори за одржавање балканског мира не буду имали успеха? Шта онда, ако упркос свима напорима дипломатије

избије буна у Македонији? У том случају, каква ће бити руска политика? О овоме Ламсдорф није хтео да се изјашњава. Поред македонског питања било је још једно питање које је мучило краља: то је питање престолонаследства. После Драгиног лажног порођаја Руси су били рекли да ће чекати још неко време, па ако виде да краљ не може имати деце с Драгом, они ће поставити питање о наслеђу српског престола. Краљ је стрепио да то питање Ламсдорф не покрене, и да му не стане саветовати да за свога наследника усвоји црногорског кнежевића Мирка. Откако се Мирко ожењено ћерком пуковника Константиновића, који је по мајци био Обреновић, краљ је живео у уверењу да је Мирко руски кандидат за српски престо. После Ламсдорфова одласка, краљ је причао да Ламсдорф није додиривао питање о престолонаслеђу, — и да је ћутао као заливен, када је краљ навео разговор на Мирка. Аустриски посланик сумњао је о тачности краљевог казивања: њему се чинило вероватним да је Ламсдорф, када је говорио с краљем у четири ока, поменуо нешто и о престолонаслеђу.

Српско-руски односи, поремећени услед пропалог краљевог пута у Русију, нису се поправили ни после Ламсдорфове посете. Држање нашега двора према руском посланику Чарикову, хладно и увредљиво, падало је у очи. Стекло се неколико ствари, које су спречавале срдечност између нас

и Руса. (1) Иако Ламсдорф није о томе говорио, Руси су били незадовољни преокретом у нашој унутрашњој политици, који је оборио с власти њихове пријатеље радикале. Још пре државног удара од 25 марта, Чариков је замерао Џинцар-Марковићевој влади да вређа, ако не слово, а оно дух Устава. За време радикалне владе био је пун хвале о даровитости краља Александра: сада је у његовом карактеру откривао аутократске црте; те се црте Чарикову нису никако свиђале, иако је он сам био посланик једног самодржавног цара. (2) Руси су пратили с неповерењем нашу спољашњу политику. Ми смо, истина, обећали да нећемо кварити мир на Балкану, али, како нисмо били сигурни да га Бугари не покваре, ми смо чинили потребне војне припреме. С пролећа 1903, из страха не од Бугара, него од Турака, који су гомилали војску према нашој граници, краљ Александар говорио је о мобилизацији. Из Беча и Петрограда опоменули су нас телеграфски да будемо мирни. Оштрији од Аустријанаца, Руси су претили да, ако их краљ не послуша, опстанак династије Обреновића доћи ће под питање.¹ (3) Краља Александра највише је раздвајало од Руса питање престолонаслеђа. Он је закључивао по неким знацима да су они већ изабрали Мирка за престолонаслед-

¹ Ово помиње Думба, тадашњи аустриски посланик, у својим успоменама. В. Constantin Dumba, Dreibund- und Entente-Politik, стр. 168.

ника, и да би га Мирко, проглашен за престолонаследника, брзо свргао с престола. Руски посланик Чариков уверавао је свог аустриског друга, да руска влада нема кандидата за српски престо, али се у исти мах чудило зашто је аустриска влада толико противна кандидатури црногорског кнежевића. По овоме изгледало би да Александров страх од Мирка није био сасвим уображен.¹

После образовања Џинџар-Марковићеве владе, краљ Александар се одмах понудио Бечу. Министар иностраних дела Василије Антонић изјављивао је аустриском посланику, да краљ жели што боље односе с Аустријом, и да би се радовао кад би заједно с краљицом био примљен од аустриског цара. После Ламсдорфове мисије, краљ је поновио своје понуде Аустријанцима. Пре те мисије, говорио је он, Аустријанци су јамачно претпостављали да их он тражи само стога што су Руси дигли од њега руке, али после те мисије јасно је за свакога да не остављају Руси њега већ он Русе. За овим речима дошло је и једно дело. Крајем 1903, на дан смрти краља Милана, Александар заједно с Драгом отишао је да посети очев гроб у Крушедолу. Тиме је хтео показати да се не љути више на аустриског цара, који му у своје време није дао сахранити оца у Србији. Александар је много полагао на то да у Бечу буду начисто с политичким значајем крушедолског пута. У Бечу

¹ В. прилог XV.

су се чинили невешти, и сматрали су тај пут за његову личну ствар. Ипак зато он и Драга дочекани су са свима почастима које су им припадале, и бан Хрватске Куен Хедервари изашао је по царевом налогу да их поздрави. Драга је била ганута што је бан употребио израз „Величанство“ у множини, — дакле, дао ту титулу не само краљу, него и њој. Њој се чинило да је тиме аустриски цар признаје за праву краљицу, и да су пред њоме врата једног европског двора макар само отшкринута. Аустријанци су били према Александру на опрезу. Они су још памтили како их је обмануо, када се радило о његовој женидби с принцем Шаумбург-Липе. Њима се чинило да их он уверава о свом пријатељству само стога да би заједно с Драгом био примљен од њиховог цара. Чим би то постигао, он би се поново обрнуо Русима, и навалио да и њихов двор прими Драгу, јер ваљда Романови неће према владаоцу братског српског народа бити строжи у питању етикете него Хабсбурзи. Аустриски посланик у Београду приписивао је Александру свакојаке макиавелистичке планове. На пример у крушедолском путу назирао је троструке побуде: краљ је намеравао, 1) да се приближи Аустрији; 2) да приреди Драги и ван граница Србије краљевски дочек; 3) да, путујући кроз српске крајеве под Угарском, направи мало националистичке параде. Тачно или нетачно, овакво тумачење крушедолског пута откривало

је сву дубину аустриског неповерења према Александру.

Он, међутим, наметао се Аустрији и даље. Обилазећи свог министра иностраних дела, слао је у Беч тајне изасланике с оваквим порукама. Он је вољан вратити се на политику свог оца, за коју се најзад уверио да је једина тачна. Пристаје да преда Аустријанцима железнице, пристаје да с њима закључи војни и царински савез, пристаје чак да Србију доведе у онакав положај према Хабзбуршкој монархији у каквом су Баварска и Саксонска стајале према Немачкој царевини. Али за све ово Аустрија је требала помоћи Србији да припоји себи Стару Србију и северни део Македоније (отприлике онај део Отоманске царевине у коме су постојале српске владике: Призрен и Скопље).

Краљ је додиривао и питање престолонаслеђа. Био је науман да усвоји једно дете из женске лозе Обреновића. Две кћери Милошеве и једна кћи Милошева брата Јована удале су се за угарске држављане; међу њиховим потомцима било је зацело које мушко дете које би краљ могао усвојити. Избор престолонаследника он би извршио у споразуму с бечким кабинетом, јер налази да се у тој ствари његови и аустриски интереси потпуно поклапају: и он и Аустрија у истој мери желе да отклоне кандидатуру црногорскога кнежевића Мирка, коју су Руси поставили.

На Александрове поруке Аустрија или није одговарала ништа или је одговарала одречно. Поводом његове понуде савеза, аустроугарски министар иностраних дела Голуховски приметио је, да је тај савез условљен припајањем једног дела турског земљишта Србији. Како се може тражити од Аустрије да за рачун Србије ради на распарчавању Турске, када се Аустрија писмено обавезала Русији да ће заједно с њоме чувати постојеће стање на Балкану?

Краљ Александар није био обесхрабрен аустријским одбијањем. Маја 1903 он пита преко свог министра војног аустроугарског војног аташеа, да ли би цар Фрања Јосиф примио његово подворење приликом маневара који су те јесени требали да буду у Јужној Угарској, код Темишвара. У исто време изјављује жељу да после маневара буде заједно с Драгом примљен у Бечу или у Пешти... То је било његово последње обраћање на Аустрију, јер се убрзо затим дешава и његова погибија.¹

Аустрија је до краја остала уздржљива према Александру. Није му лично веровала, и сматрала је његову династију за изгубљену. Он доиста

¹ Аустроугарски министар иностраних дела посланику у Београду, 4 фебруар 1902. — Исти истом, 15 и 23 март 1903. — Извештај аустроугарског војног аташеа, 30 мај и 2 јуни 1903. — Constantin Dumba, Dreibund- und Entente-Politik, стр. 168, 173. — Владимир Ћоровић, Мисија Андре Ћорђевића у Бечу 1903 године, Српски књижевни гласник, 1 август 1934.

није био с њоме потпуно искрен. У приватним разговорима означавао ју је као нашег заклетог непријатеља, кога ваља на све могуће начине поткопавати. Напади београдске штампе против Аустрије долазили су једним делом од самога краља. Изгледа да је он подстакао једног чешког посланика да у самом аустриском парламенту оптужи аустриску владу као проузроковача свих нереда на Балкану. Али, ма колико неискрен према Аустрији, Александар је, последње године своје владе, озбиљно тражио споразум с њоме. Због чега му је она управо требала, — због македонског питања? Због Миркове кандидатуре? Због Драгиног пријема на бечком двору? — то је остала његова тајна.

IX

Од свих питања спољашње политике, македонско питање задавало је нашим политичарима највише бриге. У Македонији, бугарска пропаганда није више била борба за школу и цркву; место културног обележја, она је узела револуционарно, и на бугарском земљишту спремане су чете које ће дићи устанак у Македонији. 1902, тај четнички покрет због унутрашњег раздора његових приређивача сасвим је подбацио; упркос томе, опште је веровање било да ће пролеће идуће године донети крупне догађаје. Македонски комитет у Софији није мировао, — и што је најважније, у ње-

говој радњи осећали су се потајни утицаји бугарског кнеза Фердинанда и његовог министра војног генерала Паприкова. Кад су у Србији није било никаквог бунтовног одбора налик на маке, не комитет, али нас су арнаутски зулуми свакога часа могли изазвати да нешто учинимо. Осем тога, ако би Бугари бацили угарак у Македонију, нисмо ни ми смели остати скрштених руку.

Русија и Аустрија цениле су балканске прилике као врло озбиљне, и умеравале су колико су највише могле и Србе и Бугаре. Да би им олакшале мирољубиво држање, те две силе настојавале су на Порти, да учини потребне поправке у администрацији Старе Србије и Македоније. Порта је обећавала поправке, али под условом да јој Срби и Бугари не сметају у томе послу револуционарним дражењем њеног хришћанског становништва.

Почетком 1903, Русија и Аустрија заједнички су израдили један програм рефорама који би Порта требала да усвоји. Главне тачке тога програма биле су преуређење жандармерије и полиције и измене у начину прикупљања десетка. Порта је примила руско-аустриски програм, али Арнаути, бешњи но икада, узбунили су се на сам глас о реформама. Они насрћу на поједине вароши, — прво на Вучитрн, па онда на Митровицу, одакле би хтели да изгоне новопостављеног руског консула Шчербину. Од Митровице су одбијени тек

топовском ватром. Консул Шчербина, који је за време борбе изилазио на артиљериске положаје, рањен је смртно сутрадан, али не од Арнаутина, него од турског војника. Међутим, Порта гомила војску дуж наше границе ради застрашивања Арнаута, ради спречавања преласка бугарских комита, ради обезбеђења од наше војне акције.

У Бугарској, Даневљева влада, која важи за русофилску, растура под руским притиском македонски комитет. Министар војни ђенерал Паприков даје због тога оставку, и међу бугарским официрима не налази се ниједан који би хтео да прими положај министра војног. Докле влада гони македонски комитет, официрски кор узима га у заштиту; колико год влада изгледа мирољубива, толико официрски кор изгледа ратоборан. Кнез Фердинанд држи се, по свом обичају, двосмислено. Турци мисле да он, из страха за престо, нема куражи да се одупре ратоборној струји у војсци.

Априла 1903, бугарски револуционари увлаче се потајно у Солун, и по разним крајевима града бацају бомбе. Отоманска банка готово је сва разорена; поред зграда страдају и људи, — и међу повређеним лицима налази се и немачки консул. Озлојеђене, турске власти дижу хајку на бугараше; трпају у затвор где кога од њих нађу; неке који им се чине нарочито сумњиви, премлаћују одмах на лицу места. Почето у Солуну, гоњење и затварање бугараша продужује се и у

другим местима Македоније: бугарски попови и учитељи страдају први. Ова гоњења узимају толике размере да изгледа да због њих може доћи до турско-бугарског рата.

Али догађаји узимају други правац. После солунских бомби, у Софији избија министарска криза: русофилска влада Даневљева одступа, и нову владу саставља ђенерал Рачо Петров од аустрофила и стамболовиста: обе ове политичке групе тежиле су и теже споразуму с Портом. За одлучније држање према Порти, и то у договору са Србима били су русофили, којима је стајао Данев на челу. Али Данев се, као шеф владе, нашао у лажном положају. Националистичку политику, која је у својим крајњим тежњама била револуционарна, он је покушавао да води помоћу Русије, која у то време није давала да се квари мир на Балкану. Несагласност између његовог национализма и русофилства обелоданила се оног дана када је он, по руској жељи, наредио растурање македонског комитета, који је донекле он сам окуражио националистичким правцем своје спољашње политике¹.

¹ В. извештај нашег цариградског посланика од 24 маја 1903 о разговору с бугарским дипломатом Начовићем. Начовић је тврдио да је Данев испрва охрабрио македонски комитет тиме што је два његова члана узео у своју владу. 1902, о прослави двадесетпегодишњице руског освојења кланца Шипке, у Бугарску су дошли један руски велики кнез и творац Санстефанског уговора, граф Игњатијев: комитет је то узео као сигуран знак да се приближује дан ослобођења Македоније руском по-

Министарство Петровљево узело је одмах да поправља односе с Портом. Револуционарна радња прекинута је, — и у Цариград је са нарочитим задатком послан стари туркофил Начовић. Он је имао да измоли на Порти, да се пусте на слободу затворени бугараши и да се престане са гоњењем бугарских попова и учитеља. Начовићев пут у Цариград значио је прибегавање старим Стамболовљевим методама: уместо да се бугарски интереси бране револуцијом, они су се бранили дворбом и службом султану.

Како се сред ових догађаја држао краљ Александар? Он се бојао да на пролеће 1903 не плане македонски устанак, и бојао се да Бугари, захваљујући бржој мобилизацији, не заузму већи део

моћи. Разочарање је било велико, када је Русија изишла на сред у са својом мирољубивом политиком у којој се није дала поколебати ни солунским бомбама. — У првој половини фебруара 1903 бавио се у Софији Пера Тодоровић као нарочити извиђач краља Александра. По његовом сазнању, македонски комитет чинио је, под Даневљевог владом, озбиљне припреме за дизање устанка у Македонији. Био је прикупио доста новаца, и пребацио преко границе већу количину оружја. План устанка израђен је од једног одбора ђенералштабних официра. Данев је био на муци: није веровао у успех руског покушаја да се македонско питање реши путем рефорама али како ни по коју цену није смео да се одваја од Русије, он је, на њихово наваљивање, наредио растурање македонског комитета и затварање његових првака. Иако су ове мере биле више привидне него стварне, оне су ипак пробудиле сумњу, ако не о искренности, а оно о куражи и одлучности Даневљевог национализма.

Македоније пре него стигне главнина турске војске. Гоњен тим страхом, он тражи себи обезбеђења на разним странама. Мољака Аустрију да узме под своје окриље његово надирање у Македонију; Аустрија га одбија. Преговара с Даневљевом владом о заједничком српско-бугарском нападу на Турску; Даневљева влада није у начелу противна, али како Александар тражи претходно разграничење српске и бугарске сфере у Македонији, Даневљева влада развлачи ствар и избегава одређене одговоре. Александар онда каже: Ако Бугари зарате, морамо и ми у рат. Ми их не смемо пустити да пре нас уђу у Скопље; било између нас и њих савеза или не било, наша ће се војска истовремено с њиховом спустити у Вардарску долину, па шта ко зграби... Ми бисмо могли остати мирни само онда, ако би Турци упали, од Једрена, у Источну Румелију и принудили Бугарску да из напада пређе у одбрану. Оваква могућност тако се свиђа краљу Александру да он нуди Турској савез противу Бугарске — савез у који би по његовој замисли имала да ступи и Румунија... Радећи скоро истовремено и на савезу са Бугарском противу Турске, и на савезу са Турском противу Бугарске, он, по оцени аустриске дипломатије, није искрен ни према једној од ове две силе; он ће до последњег часа врдати; ако, у први мах, Бугари буду изгледали јачи, он ће прећи границу и поћи на Скопље; ако буду изгледали

Турци јачи, он ће ударити Бугарима с бока, и гледаће да заграби Видин и Лом Паланку.

Краљ Александар имао је један тренутак велике нервозности. Када су с пролећа 1903 Турци стали због Арнаута гомилати војску према нашој граници, краљ се препао да нас они из небуха не нападну. Хтео је чак да нареди мобилизацију, и одустао је од ове намере на изречно јамчење Русије и Аустрије, да Турци неће ништа противу нас покушавати. Да је наредио мобилизацију, како је говорио, ситуација би постала врло озбиљна, и ми бисмо се пре Бугара нашли пред ратом са Турском.

У ишчекивању македонског устанка, краљ Александар журио је са војним припремама. Још 1902 наручио је 25 милиона патрона и измамио од Народног преставништва ванредни војни кредит од 360.000 динара, који је уствари намењивао трошковима мобилизације. Под Џинџар-Марковићевом владом наручено је још 45 милиона патрона, уз то 50.000 шињела и 40.000 цокула. Најзад наручена је и једна батерија брзометних топова. Војна саветовања под краљевим председништвом била су учестала. Министар председник Џинџар-Марковић и министар војни Милован Павловић увиђали су недостатке наше ратне спреме и нагињали су мирољубивој политици. Краљ Александар, напротив, држао је да ће се рат тешко моћи избећи, и да се стога морамо спремати макар и на врат на нос.

Он је, сваком приликом, држао ватрене родољубиве говоре, који су наговештали рат у скорој будућности. На једном банкету у Нишу предсказивао је да ће година 1903 делимично ослободити Србе у Турској и донети нам Скопље. Једној депутацији из Врања рекао је да ће у скором року учинити њиховом месту значајну посету: сви су то разумели тако, да ће он у скором року проћи на челу војске кроз Врање. Официрима моравске дивизије говорио је о озбиљности спољашње ситуације, која је таква да најмања варница може изазвати рат. Најзад, приликом заклетве регрута запажен је један његов говор чији је смисао био тај, да је дошао час да се свети Косово.

Листови који су добијали упутства из двора, писали су сви од реда ратоборно. „Мале новине“, доказујући неизбежност рата, обележавале су годину 1903 као годину народног уједињења. Због ратоборног краљевог говора и ратоборна писања штампе, руска и аустриска дипломатија учиниле су нам врло озбиљне, управо строге опомене.

После пада Даневљеве владе опасност устанка у Македонији минула је. Бугари су послали у Цариград Начовића; краљ Александар послао је пуковника Михаила Рашића. Рашић је имао да тражи од Порте испуњење наших просветно-црквених захтева у Македонији; када је пропао план о војном упаду у ту земљу, ваљало је ту појачати бар наш културни положај. Бугари су спремали

устанак у Македонији; ми то нисмо чинили, — и краљ Александар тражио је награду за то исправно држање. Рашић се вратио из Цариграда, не свршивши ништа, јер, тако рећи, заједно с њиме стигла је у Цариград и вест о погибији краља Александра. Изгледы за успех његове мисије били су мали. На Порти су држали, да смо ми били исправни зато што смо морали. Што је главно, ни Русија ни Аустрија нису биле расположене да се заузму за наше школе и владике у Македонији. Краљ Александар, после раскида са радикалима, изгубио је руску потпору, — аустриску, иако ју је тражио, није добио.

После погибије Александрове причало се да је он био спремио све за рат, и да је као кнез Михаило погинуо управо онда када је стајао пред остварењем наше народне мисли. Ова причања садрже у себи само мали део истине. Краљ Александар бавио се, доиста, мишљу рата, али још није био начисто с киме ће ратовати, — са Турцима или са Бугарима. На рат је био решен само условно, — ако у Македонији плане устанак, и ако Бугари ударе на Турке. Пред његову погибију изгледало је више или мање извесно да неће доћи ни до македонског устанка ни до турско-бугарског рата, — и према тим промењеним изгледима морао је и краљ Александар подешавати своју политику. Његов последњи потез био је слање пуковника

Рашића у Цариград, да, после пропалог ратног плана, спасава дипломатским путем што се још могло спасти. Поред свих ратоборних говора краља Александра, ми нисмо били спремни за рат ни војно ни дипломатски. Наше наоружање није било довршено; они који су стајали на челу наше војске, налазили су да њена ратна спрема иште још доста времена и новаца, — и на маневрима од 1902 она није учинила на странце добар утисак. Дипломатски, ми смо били осамљени. Краљ Александар са својим понудама савеза, торбариио је и код Аустријанаца и код Бугара и код Турака: свугде је налазио на затворена врата. Он је био пун планова и имао је неке вештине, али у дипломатском свету сви су га се клонили. Био је тако озлоглашен као сплеткаш и лажов, да на његову реч нико није давао ништа. Личио је на оне предузимаче који имају идеја, али немају кредита. Њему је сва нада била да ће у случају турско-бугарског рата моћи и он, у општем вашару, нешто уграбити. Неки велики план националног рата краљ Александар није имзео; он је смишљао само једну малу отимачину.

Х.

После погибије Александрове није се причало само о његовим ратним плановима, него још и о његовим бракоразводним намерама. Он је, каже се, био тврдо решен да кида са Драгом. Девет

сто треће у лето она је требала отићи на лечење у Франценсбад; када би једном отишла из Србије, не би се више враћала. Њој би граница била затворена исто онако као што је у своје време била затворена Милану и Наталији.

Колико има истине у овом казивању? Неки од тадашњих дворских часника тврде да се после Ламсдорфове посете краљево понашање према краљици унеколико изменило. Он се није више саветовао с њоме о свима политичким пословима, — и премда се не би могло рећи да је према њој охладнео, није више према њој био ни онако нежан као дотле. Стао је да се забавља с њеном млађом сестром, и то је будило Драгину љубомору. Оне официре и политичаре које је био одбио од себе као Драгине непријатеље, сада је поново призивао и купио око себе. Председник владе Џинџар-Марковић, министар војни Павловић, министар иностраних дела Антонић мислили су сва тројица рђаво о Драги; Павловић је због ње био у своје време чак и пензионисан. Ћенерал Белимарковић, рђаво забележен код Драге из присних породичних разлога, био је реактивисан и постављен за председника Сената. Андра Ћорђевић, који је као члан кабинета Владана Ћорђевића одступио због краљеве женидбе, дошао је поново у милост и поверење краљево. Један од главних противника Драгиних био је пуковник Илија Ћирић: краљ се с њиме измирио. Ниједан

од ових случајева сам собом није морао значити много; сви скупа они су чинили вероватном извесну промену у Александровим осећајима према Драги.

Гласови о краљевом разводу брака ширили су се још пре његове погибије. Крајем 1902 Павле Маринковић, један од Александрових поузданика, казивао је неком бечком новинару да је краљица Драга тако добра Српкиња, да ће пристати и на развод брака, ако се питање престолонаслеђа не могадне друкчије решити. Ова изјава начинила је велику узбуну, али Маринковић није сматрао за потребно да је опорече. Поједини чланови Цинцар-Марковићеве владе саопштавали су у „поверењу“ да је с Драгом свршено. Већ се помињао и нов управник града — Светозар Шурдиловић — који би имао у одсудном часу да замени Божу Маршићанина, Драгиног човека. Поговарало се да је Никола Стевановић отпутовао у Француску с поверљивом поруком за краљицу Наталију: шта је краљ Александар има да поручује својој мајци, ако није намеравао да се разводи с Драгом? Краљица Наталија толико је мрзила Драгу да, докле је год видела њу уз свога сина, није хтела ни за њега да зна... Управник Маршићанин забележио је у својим успоменама да је чуо од краља „како је добио од матере писмо у коме му саветује да се с краљицом растави“. Пред Маршићанином, Драгиним човеком, он је то називао „интригама

краљице Наталије“¹. У целој ствари важно је то да је он опет био у преписци са својом мајком, с којом је после своје женидбе прекинуо односе. Он је тада краљицу Наталију јавно, у службеном листу, тако наружио да та горда жена зацело никада не би прва обнављала преписку с њиме. Али ако је он тај који је преписку обновио, то није слутило Драги ништа доброга.

У аустриском посланству веровало се у могућност развода. Када је пред своју погибију краљ покренуо код аустриског војног аташеа питање о свом и Драгином пријему код Фрање Јосифа, и аустриски војни аташе и аустриски посланик имали су утисак да краљ покреће то питање без праве вере у успех, и да му је скривена намера да предочи Драги како му је због ње аустриски двор исто тако затворен као и руски, и да је према томе њихов развод брака постао политичка нужда.

Врх свега ваља имати на уму ту околност, да су се у питању престолонаслеђа Александар и Драга потпуно разилазили. Драга је натурала за престолонаследника свога брата Никодија. Гласови о његовом проглашавању за престолонаследника потицали су из њене околине, — и да није био окуражен својом сестром, Никодије не би смео давати себи изглед принца и примати удварања оних који су му се већ клањали као будућем

¹ Маршићанин, II, 183.

престолонаследнику. Драга је натурала свога брата просто по нагону самоодржања. Нероткиња, она је гледала да се учврсти на престолу помоћу брата, када већ то није могла постићи помоћу сина.

Краљ Александар одбијао је кандидатуру Никодија Луњевице. Априла 1903 министар унутрашњих дела наредио је полицијским властима да „најстроже побијају“ гласове о Луњевичином престолонаслеђу, и да „најстроже кажњавају“ лица која проносе те „обеспокојавајуће гласове“. У поверљивим порукама које је слао у Беч, краљ Александар тврдио је да је кандидатура Луњевице потпуно искључена, и помињао је као могућег престолонаследника једног од потомака женске лозе Обреновића.

Питање престолонаслеђа било је за краља Александра политичко питање од највеће важности. Њему се чинило да би на том питању Русија хтела да руши династију Обреновића у корист династије Петровића. Држање Русије чинило му се врло сумњиво. Пошто га је окуражила да се ожени Драгом, она је послала своје лекаре који ће утврдити пред целим светом да Драга не може бити мајка. Чим је то утврдила, она је дала разумети да питање престолонаслеђа не сме остати дуго отворено, — и одједном стало се говорити о кандидатури црногорског кнежевића Мирка, који је баш тада нашао за умесно да се ожени

девојком од рода Обреновића. Зар све то није обелодањивало намеру Русије да краља Александра, као угасника династије Обреновића, принуди на оставку у корист снажне и разгранате династије Петровића?

Нападнут од Русије на питању престолонаслеђа, краљ Александар имао је да се на том истом питању од ње брани. Истаћи насупрот Мирковој кандидатури кандидатуру једног Луњевице било би безумље, јер и они који иначе нису били за Мирка, постали би његове присталице, ако би видели да ваља бирати између њега и једног Луњевице. Краљу Александру изгледало је да се кандидатура једног Петровића да сузбити само кандидатуром једног Обреновића — довученог са женске стране, када га већ није било на мушкој. Тај Обреновић, још дете, не би се по својим личним особинама могао такмичити с Мирком али како су потомци женске лозе Обреновића били верни поданици цара Фрање Јосифа, и како се Миркова кандидатура супроћавала аустриским интересима, Александар се надао да ће Аустрију најзад задобити за таквог једног престолонаследника који би био Обреновић по женској страни. Подупрт Аустријом, тај престолонаследник имао би снаге да се одржи насупрот свима руским сплеткама у корист династије Петровића. С Луњевицом ствар је стајала друкчије. Лишен аустриске потпоре, и непопуларан у земљи, он би

пре повукао собом Александра у пропаст, него што би га одбранио од Миркове кандидатуре.

У питању престолонаслеђа Александар и Драга сукобили су се. Драги се чинило да се може одржати на престолу само уз брата престолонаследника. Александру се чинило да се може одржати на престолу само уз једног престолонаследника који би му привукао аустриску потпору у његовој борби на живот и смрт противу црногорске династије и њене заштитнице Русије. Тај престолонаследник повољан Аустрији, Никодије Луњевица ни по чему није био. Краљ Александар, уколико су медени месеци пролазили, све јаче је осећао терет непопуларности Драге и њене породице, — терет који је у тренутку своје жељидбе тако безбрижно натоварио на себе. Онда баш када је он морао мислити о томе како да тај терет мало олакша, Драга је нашла да му саветује да поред ње, коју је већ с муком држао у положају краљице, начини исто тако на силу Бога и њенога брата престолонаследником.

Вероватноће има, дакле, да је Александар намеравао да се разведе од Драге. Сам по себи тај развод не би био тежак. Драга је окупила око себе само своју породицу; једну групу својих присталица није умела да створи. Тешкоће развода брака могле су бити само психолошке. Краљ Александар, ма колико да се почео одвајати од Драге, још није престао волети је: тај пламен старе љу-

бави, иако слаб, Драга са женском препреденошћу била је кадра распирити у критичном часу поново. И Александар и Драга били су лукави. Он је имао измозгано лукавство једног политичара; она је имала инстинктивно лукавство једне жене која је већ неколико људи преварила. Историја Александра и Драге почела је као романтична повест младог краља код кога је љубав надвладала све политичке обзире. Изгледало је да ће се њихова историја завршити као чиста сплетка, у којој негдашњи љубавници, чији су се политички рачуни побркали, покушавају једно другоме да подвале.

Последња година краља Александра сва је испреплетена плановима: планови државног удара, планови рата, планови развода брака. Никада његове комбинаторске способности нису биле више напрегнуте, и никада се он није толико служио тајним агентима и ишао кривим, подземним путевима. У државном удару, један човек ван владе — Андра Ћорђевић — био му је важнији помагач него сви људи из владе. У спољашњој политици, он је најповерљивије преговоре с Аустријанцима водио преко тог истог Андре Ћорђевића и преко свог секретара Милоша Петронијевића: о тим преговорима ниједан од министара није знао ништа. С каквим је управо упуствима пуковник Рашић отишао у Цариград, краљ такође није рекао ни

речи својим министрима. Преговоре с Румунијом о савезу против Бугара, краљ није водио ни преко румунског посланика у Београду ни преко нашег посланика у Букурешту. С којим је људима, и на какав начин намеравао извести своје бракоразводне планове, о томе постоје само нагађања... Последња година Александрове политике по својој вијугавости, ужурбаности, подземности опомиње на ријење једне кртице..... Он је био у вечитом послу, остајао дуго у ноћ у свом кабинету, изгледао блед, неиспаван, устумаран, с нечим сломљеним и у гласу и у покрету, као човек који ради под сталним премором.

ГЛАВА XIV. КРАЈ ДИНАСТИЈЕ.

I.

Докле је краљ Александар сам у свом кабинету ковао сваковрсне планове и гледао да у мрежу својих сплетака ухвати не само Србију него сав Балкан, дотле се исто тако у потаји спремала једна велика завера против њега.

Завера је почела у војсци.¹ Све се било стекло да војску одвоји од Александра. Краљ Милан не-

¹ О завери: Живановић, IV, 326. — Драгиша Васић, Деветсто трећа (писана на основу казивања завереника; до сада најпотпуније и најпоузданије дело о завери). — А. Новаковић, Исповест о преврату 29 маја 1903 (Трибуна, август и септембар 1911). — Божин Симић (Marco), Припремање 29 маја 1903, Српска војска пре и после 29 маја, Препород српске војске и борбе за уједињење (Нова Европа, 11 јуни, 11 и 26 јули 1927), — Тајни извештај аустроугарског војног аташеа у Београду о 29 мају (необјављен; добивен добротом Г. Јована Тановића, уредника Политике), Извештај руске тајне полиције на Балкану о 29 мају (Нова Европа, 11 октобар 1927). И аустриски и руски извештај, у појединостима, нимало поуздани.

говао је годинама династиске осећаје у војсци, али официри су изједначили династију с његовом личношћу, — и кад се он свадио с Александром, они су само чекали његову наредбу, па да Александра свргну с престола. Он им ту наредбу није издао, али официри, једном побуњени у мислима против Александра, нису се више могли повратити у осећаје војничке верности према њему. Официри, нарочито млађи, нису могли да сваре Александрову женидбу. Драга је за њих била и остала блудница, и Александар, кад ју је начинио женом „врховног команданта војске“, пљунуо је на част целом официрском кору. Официрско честољубље, гајено од краља Милана, обрнуло се против његовог сина. Млађи официри много су се кретали по женским друштвима; жене су махом биле бесне на Драгу, и засипале су официре прекорима што трпе такву краљицу. По вароши се разносила ова Драгина реч (истинита или измишљена): „Купићу сваког официра за два наполеона“. Официре је до срца увредило да о њима овако говори једна жена која се, по њиховом уверењу, некада сама давала за два наполеона.

Краљ Александар није разумевао ни јачину ни природу официрског незадовољства. Њему се чинило да су све то само сплетке неколико виших официра привржених краљу Милану, — и да ће ствар лећи, чим наместо тих сплеткаша доведе своје и Драгине присталице. Ове промене у вишим

војним положајима извршене су на такав начин да су незадовољство официра још појачале. При дељењу виших положаја краљ није пазио ни на способност ни на старешинство, него само на то да ли тај официр кога уздиже, одобрава његову женидбу. Ред је у војсци покварен; неспособнији и млађи дошли су испред способнијих и старијих. Нове војне старешине које су имале да јемче краљу за верност војске, нису уживали много угледа у официрском кору, и нису били кадри привезати војску за краља.

После одласка краља Милана, материјалне прилике у војсци погоршале су се одједном. Краљ Александар није се старао као његов отац да војска буде уредно, и пре свих других, плаћена. Официри, који месецима нису примали плату, исцрпљивали су за то време кредит у чаршији и западали у зеленашке дугове. Та новчана оскудица коју су свакодневно трпели, непрестано их је дражила против новог стања које је настало са краљевом женидбом.

Врх свега још дошло је и питање Луњевице. Међу официрима се тврдо веровало да краљ Александар, под утицајем своје жене, намерава начинити Никодија Луњевицу престолонаследником. Они су гледали својим очима како се тај млади официр понаша као принц, и како се око њега купе скутоноше као око будућег престолонаследника. Он се увек видео у краљевој пратњи, и

премда му службено није дат никакав нарочити ранг, он је истицан испред свих ађутаната, међу којима се налазио и један ђенерал.¹ Краљ је стао истицати Луњевицу у првим данима свог брачног живота, када је уз Драгу хтео да пригрли и сву њену породицу; доцније било је тешко вратити Луњевицу на његово право место. Официри нису улазили у ове психолошке танчине; они су видели да се Луњевици чине престолонаследничке почасте, иако престолонаследник није; шта је то друго значило него да га краљ спрема за престолонаследника? Никодије Луњевица, млад безначајан официр, који је привукао на себе пажњу само са два три каванска изгреда, — а већ и пре тога омрзнут међу официрима као Драгин брат, — Никодије Луњевица учинио је својим разбацивањем само то да гнев официра на Александра и Драгу прекипи. Они нису могли отрпети преношење краљевског достојанства с Обреновића на Луњевице, — и њихов покрет против Александра добијао је изглед покрета за одбрану угледа престола.

Опозициона штампа, свесно или несвесно, подбадала је официре. Захваљујући слободи штампе

¹ Писмо Милутина Лазаревића у „Политици“ 26 октобра 1929. Приликом једне велике државне свечаности, када се Драга случајно или намерно разболела, краљ је место ње узео њеног брата поред себе у кола. Ово је целом свету, а нарочито официрима, пало у очи.

коју је дао Априлски устав, опозиција се јавно осмелила и није у својим новинама штедела ни самога краља. Једна врста напада на краља, подмукла и опасна, вршила се свакодневно : краљ се, тобоже, није помињао, али стање у земљи сликано је тако црним бојама, да се сваки морао питати, какав је тај краљ који је пустио да земља дође у такво стање. Никада у опозиционој штампи није било више књижевника : Радоје Домановић, Милорад Митровић, Јаша Продановић, Јован Скерлић, Милан Грол, Милорад Павловић. Ти књижевници писали су о политичким стварима са сувише маште и стила ; Александрову Србију пола су сликали онакву каква је, пола су је измишљавали, докле најзад нису од ње начинили Домановићеву Страдију ; њихови написи нису били политички чланци у правом смислу, него политичке приповетке, политичке песме, политичке шале и досетке, са свима претеривањима и извртањима таквог начина писања, али у исто време и с једном сликовитишћу и занимљивошћу која је дејствовала на читаоца јаче и неодрживије од свих разлога. Ово коло књижевника окупљено око опозиционих листова упропастило је краља Александра исто онако као што је Змај упропастио кнеза Михаила. Ти књижевници направили су од Александра једну карикатуру, на коју су толико навикли публику, да она није више била кадра да гледа Александра својим очима и да га види какав је уствари. Нико

може бити није био тако подложен сугестивној моћи ове Александрове карикатуре као официри; они су уопште с мање критике него грађани читали новине, и били склони примати штампану реч за јеванђеље. Они су искрено веровали да смо ми постали последња земља на свету, и то само стога што смо имали лудог владоца. И како су им са свих страна долазили гласови да је Александар изгубио сваки углед у грађанству, и да му је сва снага само у војсци, официри су осећали грижу савести, и питали се да ли под таквим околностима смеју бити Александру и даље верни... Спољашње прилике биле су врло озбиљне; арнаутски зулуми и македонски немири могли су сваког часа изазвати рат на Балкану; да ли је у тај рат, који је вероватно имао да реши њену судбину, Србија смела ући с таквим једним краљем из „Страдије“ као што је био Александар Обреновић?

II.

Још у току 1901 млађи официри, независно један од другог, помишљали су на заверу. Августа те године образована је једна група четворице, — два капетана и два поручника — у којој се разговара о убијању краља и краљице. Пошто су тој групи пришла још три официра, утврђује се план атентата. Напад на краљевски пар извршио би се на балу код „Коларца“, с отровним камама,

пошто би се претходно угасило осветљење. Шта би било после, о томе се није мислило. Официри су имали само да ослободе земљу од Александра; о њеној даљој судбини нека брину цивили! У овој првој фази, завера је била ограничена на седам људи, и више је личила на спремање атентата, него на спремање преврата. Завереници, чији је стожер био поручник Анта Антић, чинили су утисак младих фанатика, занетих осећањем дужности према отаџбини, без икаквих династичких и страначких рачуна.

Атентат код „Коларца“ био је неостварљив, али мисао о завери клијала је и даље. У току размишљања увидело се да је атентат против Александра уствари преврат, и да у преврат не треба улазити без договора с политичарима. Први политичар с којим су завереници ступили у везу, био је Ђорђе Генчић, Антићев ујак. Завереници су се састали с њиме у Антићевом стану, једног вечера у децембру 1901.

Генчић, који је тек пре два три месеца изашао из пожаревачког затвора, улетео је у заверу одмах. Својим држањем и говором пуним самопоуздања Генчић је учинио јак утисак на заверенике; он је имао оно политичко искуство које је њима недостајало, и они су били готови да га слушају као вођа.

Генчићев је посао био да поред официрског кола завереника склопи и једно коло грађанских

завереника. Он је увео у ствар прво свога таста Алексу Новаковића, београдског адвоката. И он и Новаковић желели су увући у заверу представнике свих странака, али с радикалима нису никако могли ухватити везу. Ни Никола Пашић ни Стојан Протић ни Љубомир Живковић нису се хтели упуштати у завереничке разговоре. Најзад, састављен је овај круг грађанских завереника: Ђорђе Генчић, Алекса Новаковић, Драгомир Рајовић, Јован Авакумовић, Никола Хаџи Тома. Генчић и Авакумовић били су либерали; Новаковић и Рајовић били су напредњаци; Хаџи Тома био је карађорђевац. Генчић, Авакумовић, Рајовић, сва тројица бивши министри, имали су гласа као политичари. Новаковић и Хаџи Тома више су се бавили својим приватним пословима него политиком. Авакумовић и Рајовић пратили су сав ток завере, али нису се мешали ни у шта. Авакумовић, нарочито, био је више посматрач завере него завереник у правом смислу. Од грађана улазили су у заверу својски Генчић, Новаковић, Хаџи Тома.

Официри су смишљали како да сврше с краљем Александром; грађански завереници смишљали су кога да узму за новог краља. Њихов избор брзо се зауставио на Петру Карађорђевићу. Али пре него би се завери дао карађорђеВСКИ правац, ваљало се код претендента обавестити, да ли би он био вољан попети се на упражњени престо. О разговорима завереника с Петром Карађорђе-

вићем мало је што познато. Од завереника с њиме се виђао само Хаџи Тома,¹ — и све што се зна о његовим односима са завереницима, оснива се на усменим саопштењима Хаџи Томе. После првог виђења с претендентом, Хаџи Тома је уверавао заверенике да ће претендент примити круну, ако му се она после свршеног преврата понуди. По ономе што је Хаџи Тома причао једном пријатељу који није припадао завереничком колу, претендент је био неповерљив и уздржљив. Испрва није хтео да чује ни за шта, јер није веровао нашим политичарима; тек кад је дознао да заверу не воде само политичари него и официри, он се заинтересовао за њу, али после тога имао је опет једну кризу сумње, и приликом последњег виђења с Хаџи Томом рекао је да диже руке од свега. Ово Хаџи Тома није доставио завереницима.

Претендент је боравио у Швајцарској. У Бечу као шеф карађорђевске пропаганде налазио се његов рођак Јаков Ненадовић. Он је био тај који је приредио упад Алавантићев. Хаџи Тома имао је с њиме састанке и договоре. Генчић, који се није видео ни једанпут с Петром Карађорђевићем,

¹ Осем Хаџи Томе претендента је видео још и Вукашин Петровић, који се тада бавио на страни. Он је знао за заверу од својих пријатеља Генчића и Ненадовића, али у њој није иначе учествовао. Тај човек, ни с ким потпуно искрен, и врло опрезан кад му је кожа била у питању, био је једна врста полу-завереника. И он је као Хаџи Тома уверавао да претендент неће одбити круну, ако му се понуди.

видео се неколико пута с Јаковом Ненадовићем. Без обзира на колебања претендентова, Ненадовић је постојано радио на завери. После свршеног преврата он је своје завереништво отворено признао аустриском посланику.¹

Уверени на основу казивања Хаџи Томе да могу рачунати на претендента, грађански завереници обавештавали су се још да ли би преврат изазвао веће дипломатске заплете. Генчић је разговарао с аустриским послаником у Београду и с руским амбасадором у Бечу. Није им наговештавао ништа о завери, него је само уопште размишљао, ко би могао доћи за краља, ако би се престо упразнио. Руски дипломат рекао је да о руском принцу, због отпора Аустрије, не може бити говора. Аустриски дипломат рекао је да о немачком принцу, због отпора Русије, не може бити говора. Генчић је на основу тога закључио,² да би кандидатура једног српског принца — Карађорђевића — била примљена и од Русије и од Аустрије као мање зло него што је за прву силу био немачки, а за другу руски принц. Друг Генчићев из Ђорђевићеве владе, Вукашин Петровић бавио се у Бечу као полуизгнаник. Генчић га је молио да се и он обавести, како би велике силе примиле династиски преврат извршен у Србији. Петровић, који је имао неких нарочитих веза с

¹ Constantin Dumba, Dreibund- und Entente-Politik, стр 176.

² Усмена казивања Генчићева.

Калајем, сазнао је да преврат не би изазвао никакве веће заплете: он би био примљен од две највећма заинтересоване силе, Русије и Аустрије, и ниједна од ове две силе не би се противила избору Петра Карађорђевића за краља.

Бечки дописник „Тајмса“, Викем Стид тврди да је аустроугарска влада зацело знала за заверу. Она је била потпуно обавештена о састанцима завереника у једној познатој бечкој кавани, и почетком марта (по новом) 1903, заједнички аустроугарски министар финансија Калај говорио је Стиду да је краљ Александар запао у опасан положај, и можда неће имати још много недеља да живи. Када су стигле прве вести о Александровој погибији, Стид је опоменуо Калаја на његово предсказивање. Калај је одговорио да Александру није било спаса. По том је говорио о „сплеткама“ црногорског кнеза Николе, које су „угушене у клици“, и дао израза нади да ће Аустрија удесити односе с Петром Карађорђевићем, јер његов отац за своје владе није се никада свађао ни с Турском ни с Аустријом... Полуслужбени бечки лист *Fremdenblatt*, крајње равнодушан према трагичној судбини краља Александра, писао је да је Аустрији свеједно да ли ће у Србији владати Обреновићи или Карађорђевићи; она тражи од српске владе само једно, а то је: исправно и пријатељско држање. На питање француског амбасадора, граф Голуховски потврдио је да је у

Fremdenblatt-у тачно изражено гледиште бечког кабинета. Међутим, неслужбена бечка штампа замерала је томе листу, што се пред погибијом једне крунисане главе показао тако хладан и неосетљив.¹

Вероватно, Аустријанци су сматрали краља Александра за неповратно изгубљена; њима је било главно спречити долазак руског принца или црногорског кнеза, односно кнежевића, на српски престо; када су видели да завера обрће у правцу Карађорђевића, њима се од свих могућности ова учинила за њих још најмања незгодна. Отуда она философска мирноћа с којом су и Калај и Голуховски и Fremdenblatt посматрали династиску промену у Србији.

Грађански завереници, пошто су нашли новог краља који ће бити признат од сила, имали су да се постарају и за шефа владе који ће, после Александрове погибије, узети власт у своје руке. Тај шеф владе требао је да буде Авакумовић. Од њега је тражен и добивен пристанак. Он није хтео да се меша у заверу, али новом стању које би завера створила, стављао се на расположење.

Круг грађанских завереника није се никако ширио. То су били увек исти људи: Генчић, Новаковић, Хаџи Тома, Рајовић, Авакумовић. Најважнији су били Генчић, преко кога су ишле везе са војним завереницима, и Хаџи Тома, преко кога су ишле везе са Карађорђевцима.

¹ Wickham Steed, The Habsburg Monarchy, стр. 240—242.

За разлику од грађанских завереника, војни завереници једнако су ширили свој круг. Међу њима од првог часа налазио се капетан Драгутин Димитријевић Апис, који је имао нарочити дар да задобија присталице, и да их неосетно увлачи у најопаснија предузећа. Смео је да понуди учешће у завери чак и онима који су на први поглед изгледали најнеприступачнији, и то на тако прост и природан начин као да их зове на излет, а не у заверу. Један пријатељ, када је чуо да он врбује заверенике међу краљевим ађутантима и ордонансима, узвикнуо је: „Ти, како си почео, понудићеш учешће у завери и самоме краљу!“... Права заводничка природа, он је тренутно умртвљавао код људи осетљивост за опасности и грешности својих планова; људи су газили за њиме у завере и злочине чили и весели, као да не знају шта чине. Он сам био је потпуно присебан. Пио је само воду, и имао је главу увек трезну.

Врбовање завереника вршено је како међу београдским официрима тако и међу официрима из унутрашњости: ако би преврат био само дело београдског гарнизона, могло би се десити да противу онога што буду свршили београдски официри, устану њихови другови из унутрашњости, што би изазвало грађански рат. Међу завереничким групама у унутрашњости, најјача је била нишка група: нишки гарнизон нарочито се злопатио због неуредног примања официрских плата и

војних принадлежности; то је може бити и допринело да се ту створи повољно расположење за заверу.

Завереници су били махом поручници и капетани, тек прошарани по којим мајором. Увлачење виших чинов у заверу задавало је муке: старији људи имали су и сувише обазривости и рачуна. Најзад је задобивен инжињерски пуковник Дамјан Поповић, који је требао да буде војни вођ завере. Али ни он није носио име опште познато у војсци. Тражио се један ђенерал с неоспорним угледом у официрском кору. Такав ђенерал није нађен међу активним, него међу пензионисаним официрима. То је био ђенерал Јован Атанацковић, пензионисан и гоњен због отпора краљевој женидби. На његово име увучени су многи официри у заверу: завера у којој је била чак и тако истакнута војна личност као Атанацковић, изгледала је озбиљна ствар. Сам Атанацковић није задобивен од војних него од грађанских завереника, и то поглавито од Алексе Новаковића, свога кума и друга од детињства. Ни после уласка у заверу Атанацковић није општио с официрима завереницима. Он није одобравао мешање војске у политику, али ако би официри без њега свршили посао, био је готов ставити се новом стању на расположење. Избегавајући додир с војним завереницима, он је учествовао у договорима грађанских завереника. Његов став личио је на став Авакумовићев: обо-

јица су били нека врста тајних ортака завереничког предузећа. За разлику од Атанацковића, Дамјан Поповић пристајао је да се виђа и разговара с официрима завереницима. Многи млађи официри нису се задовољавали тиме што им је речено да је и Дамјан Поповић у завери. Они су то хтели чути из његових уста. Он их је радо примао, и они су се враћали од њега потпуно учвршћени у свом завереништву. Иако је Атанацковићево име јаче звонило од Поповићева имена, Поповић је у припремама завере био ревноснији од Атанацковића.

Година 1902 протекла је у разграђавању и попуњавању завереничког круга. Било је опасности да завереници, уколико многобројнији, не постану и неспособнији за брз и сложан рад, и да се цела завера не расплине у празним разговорима. Генчићу се чинило да су се он и остали грађански завереници сувише ослонили на реч официра, који се само скупљају, а ништа не одлучују. Он је наваљивао да се војни завереници јаче обвезу, и то путем писмене заклетве, коју би сви потписали. 19 октобра састављена је таква заклетва; њу је у први мах потписало само девет официра (четири капетана и пет поручника). Тај први списак предан је Генчићу, и узиман од њега натраг кад год је требало потписати ког новог завереника. У једној прилици, кад им се учинило да је власт наишла на траг завере, завереници униште тај

списак, али доцније начине други, који нису више давали Генчићу, него га је Драгутин Димитријевић чувао код себе. После мартовских метежа, када су два официра завереника била притворена, Димитријевић, са знањем Анте Антића, али без знања осталих другова, уништи и овај други списак. Завереници су остали до краја уверени да су везани писменом заклетвом, иако им је заклетва била претворена у прах и пепео. Други списак, као и први, потписан је само од војних, а не и од грађанских завереника; потписати списак, значило је дати тапију од главе, — и зато је број завереника био мањи у списку, него ван списка. Мартовски метежи јако су разгневили људе против краља Александра; ако су се дотле официри морали врбовати у заверу, они су се сада пријављивали сами, али у том последњем часу, када је број завереника нагло растао, писмена заклетва није се никоме подносила на потпис, јер је већ била уништена.

III

После мартовских метежа, непопуларност краља Александра била је већа но икада, и завереницима се чинило да извршењу њиховог плана ваља приступити „сад или никад!“ Завера је била већ потпуно уобличена. То није више била неодређена мисао неколико младих официра који би, не предвиђајући даље последице, хтели једним потезом

ослободити Србију од Александра и Драге. То је сада било озбиљно превратно предузеће, које је требало да очисти с престола Обреновиће и постави на њ Карађорђевиће. У правом смислу речи, завера није била карађорђевска. Њу није смислио и покренуо ни Петар Карађорђевић нити који од његових присталица. Завереници нису се решили да уклоне Александра и Драгу зато што су хтели успоставити Карађорђевиће, него су, напротив, одлучили да зову Карађорђевиће стога што нису више могли да трпе Александра и Драгу. Уз то су имали на уму и ту околност, да је боље довести на престо Србина него странца, и да би успостављење Карађорђевића задавало мање дипломатских тешкоћа него избор црногорског кнеза или кога од његових синова за српског краља.

Новац у завери није играо велику улогу. Хаџи-Тома издао је око седамдесет хиљада динара, и то је било све. Има једно казивање да је тај новац подељен војним завереницима; тих плаћених завереника, како изгледа, није било више од четворице, и то нису били млађи официри него готово искључиво старији. Главнину завере нису чинили шићарџије него фанатици, — људи који могу угазити у злочин, али се не могу добити за паре.

Војни завереници нису имали одређених политичких уверења, премда су под утицајем опозиционе штампе били склони веровати да је уставни режим бољи од личног. Грађански завереници били

су, бар раније, присталице личног режима. Генчић је био министар унутрашњих дела у Ђорђевићевој влади, и то за време преког суда. Рајовић који је под том истом владом био потпредседник Скупштине, покушавао је под Цинцар-Марковићевом владом да прикупи напредњаке у дворску странку. Атанацковић, који је иако војник припадао колу грађанских завереника, био је као год и Генчић члан Ђорђевићеве владе. Новаковић и Хаџи Тома били су више пословни људи него политичари, али и они, ако ни због чега другог, а оно из мржње на радикале, нагињали су личном режиму. Од грађанских завереника, само је Авакумовић стално стајао у опозицији према личном режиму. Остављајући њега на страну, могло би се рећи да се за једну заверу политички неискусних и магловито слободоумних официра закачила једна група политичара који су у своје време служили личном режиму или му бар симпатисали.

Од политичких странака, радикали нису учествовали ни с једним човеком у завери. Уопште, после несрећног искуства с Тимочком буном, они нису показивали много воље за буне и завере. У њиховим редовима било је више букача и карађорђеваца него у редовима осталих странака, али вођство странке држало се ако не баш сасвим исправно, а оно врло обазриво. У Чебинчевој афери, од радикалних првака учествовао је бесумње Ранко Тајсић, али осем њега по свој при-

лици нико други. Ивањдански атентат подметнут је радикалним првацима. Од ове завере коју су официри склопили против краља Александра, радикални прваци стали су се склањати, чим су је намирисали. С гледишта страначког, та је завера била напредњачко-либерална, и то више либерална него напредњачка. Генчић и Авакумовић били су либерали; Хаџи Тома није се бавио политиком, али по својим породичним везама, као шурак Ристића и Милојковића, био је близак либералима. Међу официрима, Дамјан Поповић, Анта Антић, Драгутин Димитријевић, Милан Гр. Миловановић били су такође по породичним везама либерали. Две велике либералне породице — Баба Дудићи и Хаџи Томићи — ушле су обе у заверу: Баба Дудићи преко Јована Авакумовића, Хаџи Томићи преко Николе Хаџи Томе. Краљ Александар почео је владу државним ударом против либералног намесништва и либералног министарства. Завера која ће му доћи главе, била је на неки начин либерална одмазда.

IV.

Пошто је завера замишљена не као атентат него као преврат, она је у свом извођењу морала бити добро прорачуната. Требало је не само свршити с Александром и Драгом, него је требало још отети и врховну власт, да се завереницима не би десило оно исто што убицама кнеза Михаила,

које су тадашњи властодршци одмах после извршеног убиства похватали и извели пред преки суд. На први поглед власт се није могла друкчије отети него буном, и то буном војске, пошто је буна народа била немогућна. Завереници нису господарили војском. Београдски гарнизон био је сав подривен њиховим људима, и у Нишу имали су своју јаку групу; с осталим гарнизонима нису били сигурни. У самом Београду они су само једног команданта пука увукли у своје друштво: команде већих јединица нису, дакле, биле њихове. Што је главно, ако су се официри отпадили од Александра, трупе су му углавном остале верне. Отворен позив на бунт чак ни у београдском гарнизону не би нашао одзива. Под таквим околностима, преврат се дао извести само на овај начин: краљ и краљица били би изненађени и побијени на спавању, и завереници би се одмах затим дохватили врховне власти и прогласили новог краља. Све то имало је бити дело официра, а не војника; војници, уколико би били употребљени, не би знали зашто се управо употребљују. Војска, као уосталом и цела земља, била би стављена пред свршени чин.

Краљ у своме двору био је добро чуван. Ту је био ђенерал Лазар Петровић, који је ради краљева умирења ноћивао у двору; ту је био дежурни ађутант; ту је била дворска стража с три официра; ту је било четрдесет пет коњаника гардиског

ескадрона; ту је био одред жандармерије: један официр и шесет људи. Савладати оволике гарде сте и жандарме, и онда убити краљевски пар, изгледао је посао тежак и опасан, нарочито кад се имало на уму да је официра завереника било мање него оружаних чувара двора. Завереници су морали тражити себи саучеснике међу официрима који су се налазили у дворској служби. Они су привукли на своју страну једног ађутанта и два официра краљеве гарде. Помоћу тих саучесника, завереници су се надали да ће лако продreti у двор и његову војну одбрану збунити и растерати. Али шта онда, ако краљ или ђенерал Петровић или ко други од краљевих присталица уграби прилику и узбуну београдски гарнизон? С погледом на ту могућност, завереници су се решили да ставе у покрет трупе. Имали су својих људи у свима пуковима; у шестом пуку сам командант, потпуковник Петар Мишић, био је њихов; према томе њима није било немогуће извести један део београдских трупа из касарне. Наравно, њима се не би рекло шта официри управо намеравају; оне би имале само да чувају двор, докле официри не сврше унутра свој посао. Ако би који од команданата повео своје војнике у помоћ краљу, ове трупе код двора зауставиле би га, јер би им таква наредба, тобоже ради краљеве сигурности, била издана. Тек после краљеве погибије, трупе би сазнале шта се у двору дешавало, али тада

не би више било опасности : мртав поглавар нема присталица.

Овако сложен план није се могао извести без добре врховне команде. Пуковник Дамјан Поповић био је одређен за руковаоца преврата, али он је навукао на себе сумњу двора и био премештен у унутрашњост. Његову улогу примио је онда пуковник Александар Машин, рођени брат Драгиног првог мужа. Он је живео у омрази са својом снајом, и после њеног закраљичења стављен је у пенсију. Иако пензионисан, он се решио да у току преврата сам себе реактивише, и да се у бесправно навученој униформи — мало на Алвантићев начин — наметне трупамa за команданта.

V.

Овако разграната завера, која се уз то спрема мала скоро две године, није могла остати тајна. У заверу је било помешано много њих, — не само војника него и грађана, не само људи него и жена. Број људи који нису били у завери, али су за њу знали, бивао је сваког дана све већи. Чак и они који нису били посвећени у ствар, наслућивали су да се нешто спрема. Гласови о завери продрли су чак и у ширу публику, која их је доста мирно примала. Краљ Александар био јој је досадио не-престаним државним ударима; од своје женидбе није више био популаран, а од мартовског крвопролића постао је чак и мрзак.

Било је неизбежно да за заверу начују краљ и влада. Краљ је био увек нервозан, бојао се смрти, и имао предосећање атентата. Још под Вујићевом владом наређивао је приправност у војсци, поштравао полициско чување двора, бежао од времена на време из Београда у Ниш. Крајем 1901, убрзо после првог Генчићевог састанка са завереницима, краљ је добио доставу да се међу официрима нешто кува. У то време краљ није страховао од војника, него од грађана, — и то од карађорђеваца, левокрилних либерала, и самосталних радикала. Алавантићев упад и писање опозиционе штампе утврђивали су га у том страховању. Према томе прве доставе о војној завери сматрао је као сплетке његових противника, који би хтели да га заваде с војском. Он је наређивао ухођења карађорђеваца и опозиционара, — и на пример, по његовој личној жељи, једном чиновнику министарства иностраних дела, за кога се мислило да је карађорђевац, отворен је једне ноћи писаћи сто и претресене хартије.¹ На официре није се тако будним оком мотрило. Управо, тек од мартовских метежа, краљ је постао и према њима неповерљив. Тада су два официра из завереничког круга затворена, али како се њихова кривица није могла утврдити, они су убрзо пуштени. У то време, доставе о официрској завери учестале су; полиција је узимала те доставе озбиљно; председник

¹ Маршићанин, II, 11.

владе ђенерал Џинцар-Марковић и први ађутант ђенерал Петровић сматрали су зебње полиције за неосноване. Џинцар-Марковић, у својој охолости, није могао појмити да ће неко од официра смети да се буни против његовог режима. Петровић, као што се неки пут дешава куражним људима, није веровао у опасност зато што је се није бојао. И он и Џинцар-Марковић волели су војску и сматрали су за своју официрску дужност да је бране од полицијских достава. Тим ђенералима одгајеним у појмовима Милановог доба, официрска завера чинила се нешто морално немогућно, и они су затварали очи чак и пред јасним наговештајима.

Краљ Александар, међутим, био се јако узнемирио. Краљица такође. Она је непрестано плакала; он није имао више сна. И он и она ретко су се појављивали на улици. Краљица неких шест недеља није крочила из двора. Краљ, када би морао да изађе, изилазио је са великом пратњом. Страже у двору удвојене су; око двора, жандарми постављени на све стране. 24, 25 и 26 маја била је прослава Београдског певачког друштва. У Београд је допутовало око 2000 лица, које певача које изасланика из иностранства и из унутрашњости. Краљу је достављено да ће се атентат покушати на њега било приликом полагања темеља за уметнички дом или двадесет шестога на концерту. Он није дошао на полагање темеља, него је послао маршала двора. На концерту су били и

он и краљица, али са свом полицијом на ногама. Прича се да је двадесет осмога увече краљ имао сукоб са ђенералом Џинџар-Марковићем. Краљ је тражио да се притвори и стави под преки суд један већи број официра, за које је чуо да су у завери. Џинџар-Марковић је бранио офицере, нудећи чак и оставку. Да ли је краљ доиста помишљао на завођење преког суда за офицере, то се не може утврдити, али сигурно је то да је краља, последњих дана маја, спопао велики страх од завере, о којој му се сваки час понешто до-стављало. Он се забио с Драгом у двор, и осећао се само ту сигуран. Завереници су међутим, били ту крај њега, међу дворским официрима, и спре-мали се да га баш у двору нападну.

VI.

Завереници су били само нешто мање узнеми-рени него што је краљ био. Затварање њихова два друга после мартовских метежа, премештање пу-ковника Дамјана Поповића у унутрашњост, гласови да ће краљ ускоро почети гоњења противника династије по једној листи на којој су и њихова имена, — све то испуњавало је заверенике неспо-којством. Њима се чинило да је завера већ упола проказана, — и ако не потегну они на краља, потегнуће он на њих. Они су се одлучили да на-падну двор ноћу између 28 и 29 маја, јер је тада дежурни ађутант био њихов друг, пуковник Ми-

хаило Наумовић. Та околност да је двадесет девети мај датум погибије кнеза Михаила, — никоме није падала на ум.

План напада утврђен је двадесет шестог маја. Једна група од двадесет осам официра имала је да продре у двор. По једном казивању, бирани су „махом официри који немају трупa, а из унутрашњости поименце позвани“¹; по другом казивању, бирани су: „махом приправници са Генералштаба и официри на служби при Војној академији.“² И по једном и по другом казивању, напад на двор стављен је у задатак официрима одвојеним од трупа: то је одговарало духу целе завере, која је била бунт официра, а не бунт трупа. Три батаљона VI пука, цео VII пук, једна артиљериска батерија, један ескадрон коњице били би изведени из касарне и размештени око двора, који би на тај начин био оцепљен од целе вароши. Поједина одељења била би упућена да заузму пошту, телеграф, управу града, и да опколе станове министра председника, министра војног, министра унутрашњих дела и команданта дунавске дивизије. Све ове мере смишљене су ради обезглављивања војне и грађанске управе, коју су завереници намеравали да, одмах после погибије краљевског пара, дохвате у своје руке. Командант дунавске дивизије Димитрије Николић чинио се завереницима врло опасан, јер је био човек храбар и краљу веран.

¹ Васић, 75.

² Живановић, IV, 347.

Ако не у свима појединостима, а оно у главним тачкама, заверенички план извршен је онако како је утврђен. Око два часа по поноћи група двадесетосморице, вођена капетаном Драгутином Димитријевићем, упала је у двор, чију је капију отворио један гардиски поручник, такође завереник. Стражари на главном улазу дворске зграде отворили су врата на оштру заповест капетана Димитријевића и одмах су разоружани. Гужва је почела тек у соби где су спавали дежурни ађутант који је био, и дежурни ордонанс, који није био у завери. Обојица су убијени одмах; ордонанс зато што је хтео дати отпора; ађутант зато што његов убица није знао да је и он у завери. Пошто кључеви нису нађени, врата од краљевих одаја разваљена су динамитом, али када су завереници упали у краљеву ложницу, краљевског пара ту није више било. Ложница је зјапила празна с траговима скорашњег бегства.

Тражење краља и краљице почело је одмах, али без присебности и методе, у бесомучној ужурбаности. Положај завереника био је до крајности незгодан. Они су пошли на двор, не сачекавши један батаљон VI пука, који је требао да им служи као пратња и обезбеђење. Успут су срели и повели собом једну чету пешачке гарде, коју је извео из касарне њихов друг, капетан Љубомир Костић. Завереници су упали на главну капију; Костић, који је требао ући на жандармску капију,

остао је са својом четом на улици, јер му жандарми, ни поред његовог наваљивања, нису хтели отворити. VI и VII пук још нису били стигли, исто тако ни артиљериска батерија и ескадрон коњице. Шта ће бити са завереницима, ако се узбуну унутрашња и спољашња стража двора? Њих није било ни триестак, и могли су изгинути сви, пре него стигну њихови другови с трупама.

Унутрашња стража налазила се у подземним одајама. У тражњи краља и краљице завереници су се растурили. Једна група са капетаном Димитријевићем, гонећи једног гардиста за кога је у мраку помислила да је краљ, сјурила се у подземне одаје. Унутрашња стража припуцала је и капетан Димитријевић пао је рањен. Али после тога унутрашња стража није се више мицала.¹

Шта је радила спољашња стража? Она се узбунила тек када је пристигао онај закаснили батаљон шестог пука који завереници нису хтели сачекати. Тада је један поднаредник спољашње страже упао у двор као из небуха, с узвиком: „Напред, за официрске полетушке!“ Он је одмах оборен револверским мецима завереника. У томе се разбудио и капетан коњичке гарде Петар Панајотовић, који није био завереник, и кога су за-

¹ По другом једном казивању, она је доцније изишла из подземља, прикупила се у једној собици крај главног ходника, и пуцајући кроз прозор и врата, држала неко време главни ходник под својом ватром.

вереници, преко својих људи у двору, опили у вече 28 маја опијумом сасутим у вино. Разбуђен узбуном спољашње страже, он је, онако траповесан, стао прикупљати стражаре, али тек што их је постројио у дворишту, батаљон шестог пука продро је на главну капију. У пуцњави која се тада отворила, капетан Панајотовић пао је рањен. Командант шестог пука, Петар Мишић брзо је савладао спољашњу стражу, загосподарио двориштем, и отворио жандармску капију капетану Костићу и његовој чети.

У томе су стали пристизати и други делови завереничких трупа: два батаљона шестог пука изведена из горњег града поручником Јовицом Јовичићем, цео седми пук стављен у покрет, за време спавања команданта, мајором Миливојем Анђелковићем, један коњички ескадрон са капетаном Бориславом Грујићем, једна артиљериска батерија са капетаном Ђорђем Ристићем.

Двор је био потпуно у власти завереника: унутра, отпор страже савладан; споља, сви приступи заузети завереничким трупима. Али, ако су били господари двора, завереници нису били господари краља и краљице; њих двоје измакли су им необјашњивим начином. Трупe распоређене око двора, нису биле поуздане. Њима су, истина, командовали завереници, али оне нису знале свој прави задатак. Речено им је, да се воде у двор, јер је краљ у опасности... Шта онда, ако се краљ

не пронађе пре свитања и пре буђења вароши? Оно што се могло сакрити од трупа за време ноћи, неће се моћи крити кад дође дан, — и ко зна да трупе не обрну онда оружје против својих команданата?

У том мучном положају завереници су долазили на мисао да сруше двор топовима: краљ и краљица морали су бити негде у двору; кад већ није било начина да се они истерају из свога скривалишта, најбоље је било затрпати их рушевинама двора. Пуковник Александар Машин није то дао. По његовом мишљењу, завереници су требали да узму власт у своје руке, иако краљ још није нађен и убијен. Машиново је гледиште усвојено, и наредба издана да се председник владе и министар војни убију. Иако опседнути у својим кућама, они су могли неким начином ухватити везу са војском и полицијом; у том случају, цела државна машина покренула би се одједном против завереника... Пошта и телеграф били су још раније заузети, а министарство унутрашњих дела опседнуто. Сада, пошто је одлучено да се узме државна власт, Генчић је отишао у министарство унутрашњих дела да почне одатле издавати потребне наредбе. Међутим, командант шестог пука, потпуковник Петар Мишић истрчао је пред трупе са по једним револвером у свакој руци и објавио да су краљ и краљица погинули. Узвикнуо је: „Живео Петар Карађорђевић!“ и

стао пуцати у вис. Војници су такође стали клицати Карађорђевићу и пуцати из пушака. Куршуми су летели на све стране. Официри су имали муке да пресеку пуцњаву.

Завереници су држали пошту, телеграф, министарство унутрашњих дела. Влада и војска биле су обезглављене убиством ђенерала Џинџар-Марковића и Милована Павловића. Трупe пред двором увучене су у бунт клицањем Карађорђевићу.... Али све то није било довољно; ваљало је пошто гото наћи краља Александра. Трагање за њиме продужено је, али с више методе. Ако је ико знао његово скривалиште, то је био његов први ађутант и главни поузданик ђенерал Лазар Петровић. Чим су упали у двор, завереници су се постарали да начине безопасним ђенерала Петровића, који је ту ноћивао ради краљеве безбедности. Једна одређена група упућена је да нападне ону кућицу у дворишту, где се налазила његова соба за спавање. Кућа је опкољена, али се унутра није могло, јер се Петровић био затворио и пуцао као из заседе. Задовољни што су га одсекли од двора, завереници нису предузимали против њега ништа даље. Тек сада када им је он затребао ради изналажења краља Александра, они су опет ударили на њега. Позвали су га да изиђе и да им помогне наћи краља: иначе, биће убијен. Венерал Петровић изишао је потпуно обучен, и одмах предао свој револвер; нико није запазио да он има још

један револвер, који је задржао при себи. Уверавао је сасвим мирним тоном, да не зна где краљ и краљица могу бити. Ишао је са завереницима по целом двору из собе у собу, без икаква знака узбуђења. Чак се једном пожалио да ће озеисти, јер је заборавио понети капу: један од завереника пружио му је своју. Враћајући се поново у краљеву ложницу, потпоручник Велимир Вемић опази да се на оној страни која је била окренута улици, не налазе испод завесе прозори, како се у први мах свима учинило, него се налазе врата: удубљење за утурање кључа, и ако не најјасније, распознавало се. Уз ложницу налазило се, дакле, удубљено сопче, — и требало је видети да се краљ и краљица нису ту склонили. Ђенерал Петровић покушао је скренути пажњу с кључаонице, уверавајући да „ту нема ништа“. Тек кад су завереници затражили секиру да обију врата, Петровић се одлучи да позове краља на предају. „Величанство... Ја сам, — ваш Лаза! Отворите вашим официрима!“ Кроз врата се зачуо краљев глас, сасвим обичан, нимало узбуђен: „Могу ли рачунати на заклетву мојих официра?“ Као пре три године, када им је саопштавао своју веридбу с Драгом, тако и овог пута — иако под страховито промењеним приликама — краљ је опомињао официре на њихову заклетву... Један од завереника узвикнуо је да краљ може рачунати на заклетву официра. Каже се да су остали завереници

узвикнули, да не може, — али ово казивање не изгледа сасвим сигурно. Како било да било, врата су се отворила, — и чим су угледали пред собом краља и краљицу, завереници су припуцали. Ћенерал Петровић потегао је свој сакривени револвер на капетана Михаила Ристића, који је испалио први метак на краља. Пре него што је Петровић окинуо, њега су оборили на земљу Ристић и још један завереник из својих револвера.

Драга, чим је припуцало, пала је Александру око врата. Да ли је она њега узимала у заштиту, или је код њега она тражила заштите? У сваком случају и она и он изрешетани су куршумима, — он са тридесет метака, она с осамнаест. Она је касапљена и мрцварена још и сабљама. Убијање краљевског пара извршено је у три часа и педесет минута, — два часа, дакле, после завереничког упада у двор. Војсци је кроз отворен прозор одмах објављено „да нема више тиранина!“ Убрзо затим „крвава и гола тела краљевских супружника била су избачена у двориште.“¹

Осем краља и краљице погинули су још председник владе ѣенерал Џинџар-Марковић; министар војни ѣенерал Милован Павловић, — и оба брата

¹ Васић, 94. По једном казивању, нико није намеравао да лешеве баца у двориште. Лешеве су само истурени на прозор да их војска види; при томе леш Драгин случајно се скотрља у двориште, и тек тада један завереник избаци за њеним лешом и Александров.

Луњевице, Никола и Никодије. Министар унутрашњих дела Велимир Тодоровић рањен је тешко. Џинџар-Марковић и Павловић убијени су по наредби пуковника Машина, с одређеним циљем обезглављивања законите владе. Убијање Луњевица и покушај убиства Тодоровићева било је лично дело некојих завереника, који су мислили: што више крви, тим боље...¹

Већ је било крајње време да завереници сврше свој посао. Они официри који нису били у завери, већ су осетили да је краљ у опасности и спремали су се да га бране. Командант дунавске дивизије, пуковник Димитрије Николић умакао је из своје опседнуте куће, одјурио на Бањицу, и узбунио осми пук. Нови дивизијар постављен од завереника телефонисао је из вароши пуковнику Николићу да седи с миром, јер је краљ већ погинуо. Николић је захтевао да му то потврди један од његових бригадира, потпуковник Љубомир Милић, у коме је имао вере. Милић је брже боље отправљен на Бањицу, али он ту није стигао сам, него у пратњи два официра завереника, за које се не зна да ли су и каква упутства имали. Милић је затекао осми пук већ постројен. Николић је позвао Милића к себи, а завереницима рекао да застану. У тај мах завереници опале на Николића; Николић опали на њих; четири подофицира који

¹ Постоји казивање да је и за Тодоровићево убијање Машина издао наредбу.

су стајали уза њ, опале такође. Милић, у киши куршума као на бојном пољу, када се осврнуо, видео је с десне стране обореног једног завереника, с леве стране обореног другог завереника, а према себи, на растојању, испруженог дивизијара Николића. Један је завереник убијен на месту; други завереник и дивизијар Николић тешко су рањени. На пуцњаву, пук се кренуо сам од себе. Милић, узимајући команду наместо рањеног Николића, зауставио је и смирио војнике; он им је објаснио да је краљ Александар погинуо, и да се ново стање мора примити. По овоме што се дешавало на Бањици, види се да је мало требало па да официр пође на официра, војник на војника. Револвери су већ пуцали најмањим поводом или чак и без повода.

Двадесет девети мај испао је много кривији него што су завереници намеравали. На своме последњем договору, они су одлучили само убијање Александра и Драге. Убијање председника владе Цинцар-Марковића и министра војног Павловића одлучено је тек после упада у двор, — и то у оном страху и нервозности која је обузела заверенике, кад нису нашли краља у његовој ложници. Убијање браће Луњевице извршено је без претходног договора, личном иницијативом једног завереника. Убијање ђенерала Петровића, једног ордонаса и једног ађутанта дошло је само од себе

у ватри борбе.... И тиме списак жртава није исцрпен.

Завереници нису радили с присебношћу старих мајстора злочина, него са заносом и јуришем људи који сами себе шибају на дела изнад њихове нервне снаге. У два часа по поноћи требало је да група двадесетосморице крене с једним батаљоном шестога пука на двор. Батаљон није стигао у уречени час. Код официра се осетило колебање и стрепња. Да пресече ствар, капетан Димитријевић командовао је друговима да, макар и без батаљона, појуре трчећим кораком на двор. И у тој трци они су се сјурили на дворску капију, онако заслепљени и неодољиви као човек који чини злочин из љубавне страсти. Све што су даље радили, било је у истом таквом јуришу, у истом таквом полусну.

Димитријевић, који је трчећим кораком, и без заштитног батаљона, повео другове, скрхао се рањен, јурећи једног гардиста, у подземље. Пуковник Машин, који је после тога водио ствар, био је један миран Чех, са глатком господском кожом и хладним мачијим погледом. Завереници ће доцније с дивљењем причати о присебности са којом је издавао наредбе „као да командује на маневрима“. Аустриски посланик, који га је сутрадан видео, такође помиње његову мирноћу и владу над собом: „Исправан и отмен у новој новцатој униформи као да се спрема за дворски бал,

без труни прашине на оделу, без и најмањег знака узбуђења и умора на лицу.“ Он је тај који је својом присебношћу спречио рушење двора, и он је тај који је без праве потребе, и из чисте предрохране, наредио убијање Цинцар-Марковића и Павловића.

VII.

Десетогодишња Александрова влада помиње се обично као најјаловије доба наше новије историје. Својим честим променама Александар је доиста чинио немогућим методично вођење државних послова. Ипак, и за његове владе било је периода релативне сталности, када се нешто могло урадити, и када се доиста и урадило. На пример за Новаковићеве владе, која је трајала од јуна 1895 до децембра 1896, и чију је спољашњу политику наставила Симићева влада, која је трајала до октобра 1897; па онда, за трогодишње владе Владана Ђорђевића од октобра 1897 до јула 1900, и најзад, за Вујићеве владе од марта 1901 до октобра 1902.

На пољу политичког законодавства Александрово доба није обележено никаквом трајном тековином. То је доба непрекидних уставних проба, кроз које су се провлачиле једне исте аутократске тежње. Самодржавље коме је Александар нагињао, није било чиста и отворена диктатура. Он није смео да влада без Скупштине, али Скупштина

морала је да ради оно што он хоће. То самодржавље прикривено и прокријумчарено кроз скупштинске форме, није се могло одржати, као што се уопште лажни и неискрени системи не могу одржати.

Главне своје успехе Александрова влада имала је на пољу спољашње, војне, финансиске политике. У спољашњој политици, највећи је успех био тај што је у Македонији створена наша школска и црквена организација; заустављено побугаривање те покрајине, и задан Егзархату најјачи удар који је он икада добио. Краљ Александар занимао се много Македонијом, где се, по његовом мишљењу, решавала наша народна будућност.

У војсци, истина више Милановом него Александровом заслугом, појачан је стални кадар с двадесет нових батаљона, сразмерно томе повећан број официра, набављене нове вишеметне пушке, и уопште унет у војску дух самопоуздања и пробуђена воља за рад.

У финансијама, ако није решено питање хроничног мањка и летећег дуга, учињене су бар припреме за његово решење, — прво, карлсбадски споразум од 1895, који је старе петопроцентне зајмове ујединио у нови четворопроцентни зајам и тиме смањио годишњину државног дуга; — затим зајам од 1902, који је омогућио исплату летећих дугова.

На другим пољима државне политике није учињено ништа знатније. Сав напор на привредном

пољу, на пример оснивање земљорадничких задруга, Кланичког друштва, Извозне банке, потицао је више од заинтересованих привредних кругова него од владе (премда је тај напор, када је једном почет, помагала и влада од своје стране). На проsvетном пољу, за Ђорђевићеве владе намераван је коренити преображај, али оно што је та влада започела, доцније владе нису наставиле, и све се опет вратило на стари правац.

Главна дела Александрове владе остају, дакле, црквено-школски успеси у Македонији, појачање и наоружање војске, припреме за сређивање финансија. Александрова влада није била сасвим јалова. Ипак, општи је утисак био да се за десет година с друкчијим владоцем дало постићи много више.

Као непосредан повод Александрове пропасти наводи се његова женидба неприликом и нероткињом. Од свих зала која му је та женидба донела, најгоре је било то што га је завадила с официрима. Официрска завера која га је стала главе, била је исто толико управљена против његове жене колико и против њега сама. Али не треба заборавити да је његова женидба много више покварила његове односе с официрима, него с грађанским странкама. Најјача странка, радикали, нису били противници његове женидбе, него противници личног режима који је до његове женидбе трајао. Тај режим био је нарочито мрзак због

преког суда који је заведен поводом Ивањданског атентата. Радикали су тврдили да је лични режим лишио народ не само политичких слобода, него и правне сигурности; под тим режимом и невин човек могао је из неких наopakих политичких разлога бити осуђен на окове. Радикали су пристајали на све, чак и на Драгу Машин, али под условом да се с личним режимом престане.

Немајући после своје женидбе сигурног ослонаца у војсци, краљ Александар био је принуђен попустити радикалима као најјачој грађанској странци. Ове нужности свог положаја он је разумевао само упола, и пошто је учинио покушај споразума с радикалима, није у њему истрајао, него се после неког времена вратио на лични режим. Иако под успостављеним личним режимом нису чињени никакви нови огледи с преким судом, радикали су одмах обележили тај режим као напад на правну сигурност. Они га нису могли страшније одрнити: онако широке политичке слободе какве су радикали захтевали, није желео цео свет, али правна сигурност требала је свакоме. Пред јавним мњењем Александар је био жигосан као насилник који не поштује светињу суда и закона.

Та непопуларност коју су радикали створили Александру, окуражила је и офицере против њега. Они су били уверени да, ако им само завера успе, народ ће их носити на рукама. Према томе, Александар није пао само због своје женидбе,

коју официри нису могли да му опросте, него је пао још и због личног режима — изједначеног с преким судом — који су радикали хтели да руше у његовој личности. Они нису узимали никаква учешћа у официрској завери, али они су створили оно расположење духова које је чинило заверу могућом.

Александар је једно за другим изгубио љубав официра и проиграо поверење најјаче грађанске странке. Он није довољно јасно увиђао да само наслонен на војску може војевати против радикализма, и да само под заштитом радикалне уставности може бити сигуран од официрских завера. Он је хтео истовремено да наметне официрима Драгу за краљицу, и да насупрот радикалима успостави лични режим. Таква борба на два фронта премашала је његову снагу, — и његова пропаст постала је неизбежна.

VIII.

С краљем Александром истребљена је и династија Обреновића. Пред своју погибију он је стајао на врхунцу своје непопуларности, и узрок те непопуларности није лежао само у његовим деспотским тежњама, него још, и то много више, у његовој несрећености. Он је чинио и на пријатеље и на непријатеље утисак као да не зна шта хоће, и као да је неврастеничарска потреба промене постала главна црта његова карактера. За десет

година владе правио је четири државна удара, променио три устава и дванаест влада, прелазио од личног режима к уставном и од уставног к личном, — непостојан у личном режиму, неискрен у уставном. Ма каквог правца да се стално држао, он би поред противника имао и присталица; овако, лутајући без правца, имао је само противнике, и ниједног правог присталицу.

Лично, није био ни зао ни крволочан, али је патио од извесне хладноће срца и од извесног моралног слепила. Осем Драге, није волео никога. И према оцу и према матери понашао се с неприродном бездушношћу и непристојношћу. Био је прикривен и лажљив, уживао је да подвали и насамари. Главни циљ његове унутрашње политике свео се најзад на завађање и цепање странака, на брукање и изигравање политичара. У спољашњој политици тако је врдао између Петрограда и Беча да му најзад нису веровали ни у Петрограду ни у Бечу. Не волећи никога и не разликујући зло од доброга, он је држао да му је све допуштено и да се може са сваким титрати; због тога при крају своје владе био је скоро од целог света остављен.

Он је имао политичке интелигенције. Умео је да говори и умује о политичким питањима; био вешт у препирци и преговорима; одликовао се оном нарочитом врстом духа која се тражи за сплетке и комбинације; у игри са странкама чешће

је надмудрио он њих, него оне њега. Али његова интелигенција, иако неоспорна, није била висока и дубока. Њему је недостајала интуиција, брзо и непосредно схватање стварности. Он је предвиђао потезе својих противника и досећао се како да им доскочи; прави ток политичког живота и његове невидљиве снаге није осећао. Руководио се извесним претпоставкама о људској природи које су само унеколико биле тачне: уочавао је код људи само њихову себичност и кукавичлук; губио је из вида њихове наступе беса и лудила, кад они делају и без страха и без рачуна. По његовом присном уверењу, ко је умео руковати опругом људске заинтересованости, тај се могао играти с људима као с луткама. Он није знао — то ће тек двадесет деветога маја дознати — да народ није кутија лутака, него један слабо заграђени зверињак. Лакоћа с којом је извршио свој први државни удар, и трпљивост с којом је народ подносио лични режим, сасвим су заслепиле краља Александра. Он је уображавао да може све, ако само лепо удеси ствари. Отпорност људског материала није више узимао у обзир; сваки лепо склопљен план чинио му се остварљив; као што није разликовао допуштено од недопуштенога, тако није разликовао ни могућно од немогућнога. Његов брак с Драгом открио га је до последња дна: он није разумео да је тај брак морално недопуштен, а политички немогућан, и покушао је

да га изведе једним добро спремљеним препадом, који је, по његовом уверењу, морао успети нешто због његове властите мајсторије, нешто због кукавичлука наших политичара. Људи оштроумни, а нестварни успевају само привремено; пре а после стварност се покаже јача од њихових домишљања, и то је онда њихова пропаст. Тако се и краљу Александру десило да на неколико дана пошто је на скупштинским изборима изиграо све странке, буде убијен од својих официра.

Политичка интелигенција, али без праве политичке увиђавности, то је била једна од главних црта краља Александра, и један од главних узрока његове катастрофе. Он чини утисак једног кабинетског радника одвојеног од света. С људима није имао ни моралне ни интелектуалне везе; отуда с једне стране, његова оскудица моралних обзира и моралног стида, — с друге стране, његово непријатељски једнострано схватање људи само са стране њиховог егоизма и њихових слабости. Његова политика, која се на први поглед чинила реалистична до цинизма, била је уствари једна игра у којој се више рачунало с уображеним него с позитивним чињеницама. То је било јако измозгано умовање једног човекомрца и особењака, који се на крају крајева исто тако вара у својим предвиђањима као што се варају и просто-срдачне и оптимистичке природе.

Рођен на престолу, одгајен између четири зида свога двора, остављен после свађе својих роди-

теља готово сасвим сам себи, уведен из те самоће у политички живот одједном, посредством једног државног удара који је ишао глатко као добро вођена представа, краљ Александар већ по свом одгоју није могао имати јако осећање стварности. Али не само његов одгој него и његова властита природа одвајала га је од стварности. Хладан, саможив, разочаран о људима пре него је стекао искуства о њима, спор у примању утисака који су се код њега слабо зарезивали, маниачки јогунаст када би се по изузетку нешто јаче зарезало, без широке људске симпатије и широког духовног интереса, заинтересован само за своје политичке планове које је крадом од других неговао као тајне пороке, Александар Обреновић био је већ по својој природи скупљен и увучен у себе сама. Он је умро без породе, али не само по томе, него по целом свом бићу младог старца са закржљалим срцем и јаловим мудровањем он је чинио утисак угасника куће Обреновића.

ГЛАВА XVI.
ОПШТИ ПОГЛЕД
НА ДРУГУ ВЛАДУ ОБРЕНОВИЋА

I. ОБРЕНОВИЋИ

Друга влада Обреновића, која је трајала од 1858 до 1903, не може се разумети, ако се не узму у обзир личне и породичне одлике владалаца те династије. Какви су то били људи? Прва двојица, Милош и Михаило, били су чисти Срби; трећи, Милан, био је по оцу Србин, а по мајци Влах; његов син Александар, рођен од мајке полу Влахиње полу Рускиње, имао је више туђинске него српске крви. Неписмен сељак, Милош, када се уздигао до силе и господства, живео је на начин турских паша и везира. Његов син Михаило провео је као изгнаник доста година у туђини, оженио се мађарском племићком, и добио и сам изглед страног благородника. Милан, рођен у Влашкој, школован у Паризу, опомињао је на оне влашке бољаре који се чешће виђају на париским булеварима него код своје куће. Александар, од-

гајен у Србији, био је, ако не по крви, а оно по начину живота и по личном укусу наш човек.

Сви Обреновићи лудовали су за женама. Милош, још источњак, гледао је на жену као на робинју; жене су му однеле доста новаца, али нису утицале на његову политику. Код његових наследника жена се почиње мешати и у политику. Михаилова љубав према сестричини заљуљала је из основе његов систем владавине. Милан из љубави према једној обичној грађанки сишао је с престола. Александар, да би могао узети ону коју воли, окренуо је све тумбе и у војсци и у држави, — и најзад, изгубио због те жене не само престо, него и главу.

Какви су Обреновићи били у новчаним стварима? Милош је силом власти, а нешто и трговачком вештином, створио огромно богатство, — богатство раце и набаба. Михаило је живео на високој нози и био широке руке, али његова дарежљивост није прелазила у распикућство. Милан је био распикућа, слистио и последње остатке Обреновићевог блага, и завалио се у дугове. Ни стечник као Милош ни дародавац као Михаило ни распикућа као Милан, Александар је био чуваран на малограђански начин.

Ниједан Обреновић није имао много срца. Милош је немилосрдно сатирао супарнике. Милан после Тимочке буне, Александар после Ивањданског атентата, па и сам Михаило после Мајсторо-

вићеве завере, — показали су се у својим одмаздама не само строги, него и свирепи. Ипак зато Обреновићи нису заслуживали име крволока. Ни Михаило ни Александар не носе ни једно политичко убиство на души. Милан је убијао, али у одбрани од завера и атентата. Милошева убијања, многобројна, дешавала су се у једно још примитивно доба. У династиској себичности и самољубљу Обреновићи су терали до краја, али жеђ људске крви која мори тиране лудакe, није се код њих опажала.

Ако нису имали срца, Обреновићи су имали, ко више ко мање, личне привлачности и вештине владања. Милош је умео са светом, и био велики вођ народа и у миру и у рату. Михаило је својом охолом достојанственошћу уливао поштовање гомили, а својом исправношћу и каваљерством задобијао оданост појединаца. Милан је и са гомилом и са појединцима био велики глумац, али имао је од времена на време наступе искрености и срдачности: мање уважаван од Михаила, он је стекао више личних пријатеља од њега. С мање личног чара од осталих Обреновића, Александар је био, кад му је требало, мио и љубазан, и они који су га знали изблиза, имали су симпатије за њега.

Обреновићи су били не само првенствено, него искључиво обдарени за политику. Ван политике нису имали никаквог јачег духовног интереса.

Милош је био неписмен. Михаило је помагао књижевност, али више из патриотизма, него из љубави према њој самој. Милан је све своје знање црпао из разговора, а не из књига. Александар, који је читао доста, није се нарочито занимао ни науком ни књижевношћу. Уопште, Обреновићи нису били људи од књиге, а још мање уметничке душе. Нису били обдарени ни сликарским оком ни музичким ухом; Милан и Александар били су готово сасвим без слуха. У накнаду зато сви су Обреновићи били речити, — и то, изузимајући Михаила, речити не само у уском, него и у најширем кругу: они су умели да беседе с народом, — и то је управо била она врста дара која им је као политичарима била најпотребнија.

Обреновићи нису поред политичкога дара имали још и војнога. Једини Милош имао је тога дара, али и у њега војни дар био је слабије развијен него политички. Остали Обреновићи, иако су много пажње обраћали на војску, нису били војници. Михаило је био бар лично храбар, али Милан, иако је водио три рата, био је кукавица. Александар је био још мање војник него његов отац. Његов отац радо је носио униформу, радо се дружио с официрима, и радо је говорио о војним стварима. Александар се угодније осећао у грађанском оделу и више уживања налазио у разговорима с политичарима.

Врхунац својих политичких способности Обреновићи су достигли у Милошу. Он је имао и др-

жавничке памети и националног осећања и династиског инстинкта: све то троје ишло је код њега заједно, и узајамно се допуњавало. Код Михаила се већ покварила равнотежа између државништва и патриотизма: његов националистички полет премашао је нашу тадашњу државну моћ. Милан је имао јако разумевање државе и њене организације, али у њега је национално осећање било слабо развијено, и зато је српску државу и сувише одвојио од српства. Александар није имао ни национално осећање Михаилово ни „државну идеју“ Миланову: политичка вештина Обреновића код њега се уситнила и претворила у сплетку и лукавство. Политички дар, потпун код Милоша, прешао је на Михаила и Милана само у одломцима, — а код Александра је већ стао да се дроби.

Неједнаки по политичком дару, Обреновићи били су једнаки по самодржачким склоностима. Милош је владао као мали султан, који свачију земљу и свачију жену може отети, свачију главу може отсећи. Деспотизам свога оца Михаило је облагодарио и обукао у форме западног бирократизма и централизма, угледајући се на државнике пре 1848, једног Метерниха и једног Гизоа. Милан је тешко подносио уставна ограничења, тежио владалачкој диктатури са наслоном на војску, али без прекидања сваке везе с народом: ако није марио Скупштине, он је уживао да држи народу говоре и да му упућује прогласе; у његовим на-

чинима било је нечега бонапартистичког. Александар правио је за десет година четири државна удара, и сматрао је и Устав и законе за играчку.

Сељачка породица, Обреновићи су, услед наглог господства и наглог цивилизовања, а може бити и услед јаког прилива туђинске крви, стали брзо да се између. Већ у другом трећем колену велико богатство Милошево почело се растурати, а његов политички дар опадати. Сој саможивих династа, Обреновићи су осећали неодољиву потребу владања и заповедања; сва њихова духовна снага ставила се у службу политичкој амбицији. Али, ако је амбиција усисала у себе све њихове способности, она није усисала у себе и све њихове страсти. Страст за женом била је у њих тако јака да је ни амбиција није могла савладати. Та страст за женом, двогубо опасна код онога који хоће да господари људима, лежала је на Обреновићима као породично проклетство, — и најзад је донела династији смрт.

II. РУСИЈА И АУСТРИЈА.

Влада Обреновића од 1859 до 1903 била је увучена у вртлог руско-аустриске источне политике. Русија и Аустрија биле су исто тако важни чиниоци нашег политичког живота као и наше домаће странке.

Русија је водила до Берлинског конгреса једну политику према нама, а од Берлинског конгреса

другу. До Берлинског конгреса, ми смо њено главно логориште на Балкану, одакле има да пође први напад на Отоманску царевину. Док не дође време тога напада, наш је задатак да не престаним узнемиравањем Отоманске царевине ометамо њено унутрашње сређивање и учвршћивање. Под Михаилом, Русија нас оружја за рат с Турском; под Миланом, када је рат почео, она нам даје новаца и шиље добровољце. Рат који смо ми започели 1876, она продужује 1877. . . . До Берлинског конгреса ми смо доиста руска претходница на Балкану.

После Берлинског конгреса, новостворена бугарска држава постаје место нас руска претходница. Али, ако Русија нема више потребе да нас баца у бок Турској, она има потребе да нас баца у бок Аустрији. Она је преко воље пустила Аустрију у Босну и Херцеговину, одакле је та сила намеравала да се једнога дана спусти чак до Солуна. Србија је била у стању изазвати врење не само у Босни и Херцеговини, него и у осталим српским земљама Хабзбуршке монархије, — и, разривана унутра, Хабзбуршка монархија постала би неспособна за надирање споља. По руском плану, ми смо имали да ломимо аустриску снагу, као што смо раније ломили турску.

До Берлинског конгреса, ми смо у спољашњој политици налазили мало додирних тачака с Аустријом. Она је гледала да одржи Турску, на чи-

јем смо распаду ми радили. После Берлинског конгреса, Аустрија покушава да нас привуче к себи, како не бисмо постали руско оруђе противу ње. Она нам даје врло повољан трговински уговор, који треба да утре пут царинском савезу, и закључује с краљем Миланом једну тајну конвенцију која ставља нашу спољашњу политику под њен надзор. Русија би хтела да од нас начини легло панславистичких мутњи у српским земљама с оне стране Саве и Дунава. Аустрија би хтела да једнога дана и нас, као остале српске земље, увуче у свој оквир. Те две силе боре се на нашем земљишту за своју премоћ на Балкану.

Русија је имала неколико средишта акције: службену дипломатију, панславистичке организације, једну тајну полицију на самом Балкану. Панславистичка радња била је необично успешна. Панслависти хватали су код нас, с једне стране, цркву; с друге стране, ону странку која је кад била најјача. Митрополит Михаило био је свом душом њихов. Прво либерали, па онда радикали стајали су несумњиво под њиховим утицајем. Панславистичке идеје о узајамности свих Словена и о борби словенства противу германштине налазиле су одзива не само код либерала и радикала, него скоро код све наше интелигенције. Под утицајем панслависта, наша интелигенција веровала је онако безусловно у скору пропаст

германске премоћи, као што радничка класа, под утицајем марксизма, верује у скору пропаст капиталистичког друштва. Стварајући једну идеологију и један фанатизам који је неоодољивом снагом вукао наше људе у крило Русије, панслависти су освојили душу нашег народа. Они се нису задовољавали тим духовним освојењем; они су имали још и своју политичку радњу, која се неки пут косила са радњом службене дипломатије. И на пр. чим се краљ Милан подао Аустрији, панслависти почињу храбрити и подстицати његове највеће противнике: црногорскога кнеза Николу, претендента Петра Карађорђевића, радикалну емиграцију прикупљену у Бугарској; има прилика кад је и сама бугарска влада, свесно или несвесно, у служби панслависта противу краља Милана. . . . Радња руске тајне полиције на Балкану много је мање расветљена него радња панслависта. Та полиција потхрањивала је, ако не све, а оно бар неке од оних завера и атентата који су без престанка подривали Обреновиће. Код ових завера не треба губити из вида њихово психолошко дејство: висећи владоцу над главом као вечита претња, оне су га нервно исцрпљавале, — и ако је владалац био и иначе слабонерван као на пр. краљ Милан, оне су могле да му духовну равнотежу сасвим поремете.

Методе аустриске биле су много простије него методе руске. Русија се служила дипломатима,

мисионарима, завереницима; Аустрија се служила дипломатима и уходама. Њено ухођење није било ни тако разгранато ни тако поуздано као што се обично мисли. Њена дипломатија била је старовремски бирократска. Русија је тежила да се популарише код нашег народа; Аустрија је тежила да задобије за себе нашег владоца. Када је 1881 закључила тајну конвенцију с краљем Миланом, она је мислила да је сада и са Србијом сигурна. Она није имала присталица у земљи, а није се ни старала да их има. Напредњаци, који су важили за аустрофиле, били су то само с пола срца, по политичкој нужди, и под притиском краља Милана; после неког времена, и они су, као либерали и радикали, обрнули на руску страну. Аустриска дипломатија потцењивала је наш народ; признавала му је војничке способности, а одрицала све друге; по њеном мишљењу, у нас су страначке страсти биле јаче од државне идеје; ми стога нисмо могли имати своју државу, и морали смо робовати политички зрелијим народима. Аустриски дипломати нису крили рђаво мишљење које су имали о нама, и узимали су према нама крут и надмен став будућих освајача и укротитеља. Руси, са својим причама о скорој победи словенства, у којој ћемо и ми доћи до народног уједињења, морали су нам бити сто пута милији од Аустријанаца, који су нам наговештавали да ћемо ускоро изгубити и то мало државне самосталности што смо имали.

Отимајући се за утицај над нама, Русија и Аустрија упућивале су нас свака другим правцем и у спољашњој и у унутрашњој политици. Русија нам је саветовала да обрнемо погледе ка Босни и Херцеговини; Аустрија нам је саветовала да их обрнемо ка Македонији. У унутрашњој политици, Руси су подржавали радикале у њиховој борби за уставност; Аустрија је подржавала Обреновиће и њихове тежње личног режима. Увучени у вртлог руско-аустриске борбе, ми нисмо више изгледали господари ни своје спољашње ни своје унутрашње политике: да ли ћемо, споља, тежити припојењу Босне или припојењу Македоније, — да ли ћемо, унутра, имати лични или уставни режим, — то је у великој мери зависило од односа руско-аустриских снага на Балкану.

Постепено, Русија је у нашој политици надјављивала Аустрију. Она је умела да обрне у свом правцу две главне идеје-силе нашег јавног живота: идеју уставности и идеју народног уједињења. Било је само једно питање у коме смо се ми могли разликовати с Русијом: то је македонско питање. Али Русија је и ту била вешта. Иако је санстефанским уговором доделила Македонију Бугарима, она, после оставке краља Милана, мења своје погледе на Македонију. Она признаје у Македонији постојање српског елемента, и заступа мисао разграничења српске и бугарске сфере у тој области. На тај начин Русија налази додирну тачку с нашим на-

ционализмом не само у босанском, него и у македонском питању.

Аустрија је имала само један начин да удари клин између нашег национализма и Русије, — а то је да нас у македонском питању подупре против Бугара још одсудније него Русија. Али Аустрија, која нам је за Миланове владе сама свраћала пажњу на Македонију, показивала се у доцнијим разговорима о македонском питању врло уздржљива, и ми смо имали утисак да она не би била рада да се због нас замера Бугарима. Држећи под својом влашћу Босну, мање од Русије наклонена нашем надирању у Македонију, готова помоћи Обреновиће у њиховој борби против уставности, Аустрија је морала и сама увиђати да не може бити код нас популарна. Али она се надала да ће и без популарности одржати свој утицај у Београду. Испрва, уздала се поглавито у краља Милана; после његове оставке, ослањала се готово искључиво на трговински уговор, који је био монополисао главне предмете нашег извоза за њене пијаце. Затварајући границу нашим свињама, Аустрија је држала да, кад год хоће, може изазвати у нас привредну кризу и нагонити нас на попуштање у политичким питањима. Наоружана тако јаким средством притиска, Аустрија је сматрала за непотребно да још и нашу љубав задобија: иако је нисмо волели, ми смо из економске зависности морали да је слушамо. Аустрија је била

вољна да с краљем Александром продужи ону политику коју је с његовим оцем започела, — и да се он оженио принцем Шлумбург-Липе, Аустрија би до краја остала пријатељ дома Обреновића. Али, кад је он у питању своје женидбе изиграо не само аустриску дипломатију него и аустриског цара, у Бечу нису више хтели знати за њега. Аустријанци нису ни једног часа покушавали да место српског двора бар српско јавно мњење привежу за себе: по својој старој навици да раде с владоцем, а не с народом, они су, после раскида с Александром, бринули само о томе како ће онога дана кад се Александар буде срушио под теретом властитих погрешака, довести на српски престо једну личност доступну аустриским утицајима. Од свих могућих кандидата Петар Карађорђевић учинио се бечкој влади најмање незгодан: као што ће се доцније обелоданити, аустриска дипломатија никада се није тако преварила у својим предвиђањима као онда, када је прихватила Карађорђевићеву кандидатуру. Она није разумела ту просту ствар да Карађорђевић, после слома Александровог „личног режима“, мора успоставити уставност; уставност значила је партиски режим, а од наших странака ниједна није била аустрофилска.

Докле је Русија утицала на наше странке и наше јавно мњење, Аустрија је правила тајне погодбе с нашим владоцима. Русија је повлађивала

нашим националистичким тежњама, Аустрија је гледала да нас веже за себе економским интересима. Аустриска политика изгледала је реалистична, а руска сентиментална, али на крају крајева код нас је победила руска политика, а не аустриска.

III. ПОЛИТИЧКЕ СТРАНKE.

За друге владе Обреновића, на земаљској управи одмењивале су се ове странке: конзервативци, либерали, напредњаци, радикали. Изузимајући радикала, остале странке све су се истрошиле у власти, и уствари свршиле су свој историски задатак заједно с Обреновићима.

Конзервативци, који су владали под кнезом Михаилом, били су више чиновничка клика него странка у правом смислу речи. Узети из круга највишег чиновништва, вођи конзервативаца нису имали никакав страначки програм. Они су представљали ред и интерес државне службе као такав, сматрајући да је правилно окретање административно-судске машине први услов државног напретка. По њиховим појмовима, странке су биле почетак распадања државе, и они су их прогонили не само из државне службе, него из целог јавног живота.

Либерали, који су, под кнезом Михаилом, стајали у опозицији, били су у нас прва права странка. Они су имали свој програм и своје присталице у народу. Код њих ваља разликовати два слоја:

слој од 1858 и слој од 1868. Слој од 1858 чинили су млади људи школовани у Немачкој и Француској и опијени слободоумним идејама од 1848. Они су били малобројни и непрактични, и сами собом не би имали много значаја, али приликом династиског преврата од 1858 они су се спојили с Обреновићевцима из народа и постали духовни вођи читаве једне војске сеоских газда и паланачких трговаца. Тој групи од 1858 недостајао је виши чиновнички кадар, и премда је имала већину у народу, није могла дати из своје средине владу од ауторитета. После погибије Михаилове, либерали праве погодбу с намесником Јованом Ристићем, који уводи у њихово коло добар део млађе бирократије: то је слој од 1868. Либерали, који су дотле имали публицистичку интелигенцију и народне трибуне — елементе потребније за опозицију него за владу — добијају сада разгранат чиновнички кадар, који их оспособљава за владу. Поставши владина странка, они привлаче к себи београдску чаршију и уопште новчане и пословне људе. Црква, захваљујући митрополиту Михаилу, јесте с њима још од 1858. Сабравши око себе више или мање све друштвене редове, либерална странка има један шарен програм за разне укусе. Она повлађује тежњама сељака, али не заборавља ни интересе чаршилија и чиновника. Она се заузима за ширење просвете, а одржава добре везе и с црквом. Она проповеда западњачко

слободњаштво и у исто време велича нашу стару патриархалну културу. Либерали се приказују народу у три вида: као странка династиска, која је 1858 вратила Обреновиће; као странка слободомна, која се увек борила за права Народне скупштине; као странка националистичка, готова да води рат с Турском. Од многоструких тежњи либералне странке, једна се, најзад, издваја као главна: то је национализам. Либерална влада води два рата с Турском, и њена главна заслуга у историји остаће да је извојевала државну независност. Али турски ратови сатиру популарност либералне странке. Сељак, који је у том рату платио и главом и малом, одваја се од либерала. Када после рата с Турском либерална влада долази у царински сукоб с Аустријом, она губи поверење трговачког реда. Њој остаје углавном само још чиновништво, и наслоњена само на тај један стуб, она није у стању да се одржи.

Напредњаци, који 1880 преузимају власт од либерала, имају у својим редовима скоро сву млађу интелигенцију: либералима припада нараштај рођен крајем двадесетих и почетком тридесетих година; напредњацима припада нараштај рођен крајем тридесетих и почетком четрдесетих година. Напредњачки чиновнички кадар одликује се испрва више каквоћом него бројем, али у току седмогодишње напредњачке владе ствара се једно напредњачко чиновништво које ни у чем

не уступа либералном чиновништву. Сељачку масу преотима напредњацима одмах на првом кораку радикална странка, која се организовала истовремено с напредном странком. Као свака владајућа странка, напредњаци привлаче трговце и пословне људе, али и ту им сметају радикали, који одводе са собом доста паланачких трговаца. Напредна странка називана је странком интелигенције, не само због врсноће својих интелектуалаца, него још и због њихове претежности над сељацима и трговцима, који су у тој странци били слабије заступљени него у осталим странкама. Због тога што у напредној странци интелектуалци нису много ометани и устављани од сељака и трговаца, она је у вођењу државних послова имала и брзине и куражи, — и за кратко време извршила многобројне реформе које су биле исто толико потребне колико и непопуларне. Без корена у народу, напредњаци нису показивали довољно отпорности према двору, и најзад су се од начелне странке претворили у дворску. Потпунији западњаци од либерала, они се нису одушевљавали нашом старом патриархалном културом, и радили су на модернисању наше државе с извесном ужурбаношћу, која је изазивала негодовање јавног мњења. Гледајући у нашој сељачкој демократији главну сметњу нашег културног напретка, они су помишљали на онакав парламент интелигенције и новчаних људи какав се ви-

део у Француској за Луја Филипа. Од једног тренутка они су се држали на власти искључиво вољом краља Милана; зато су и пали, чим су се Милану лично замерили приликом његове размирице с краљицом Наталијом.

Радикали су се утврдили у власти тек после династиског преврата од 1903. Под Обреновићима, они су сами, без мешавине с другим странкама, пуштени на владу само за малолетства краља Александра од 1889 до 1893. Али, на влади или ван владе, они су од 1881, када је њихова странка организована, па све до последњих дана српске државе, били исто тако важан чинилац наше политике као и сама Круна. Њихова снага лежала је у народу. Они су извршили политичко буђење сељака и његово страначко организовање. Либерали су говорили о правима народа уопште: радикали су говорили о класним интересима сељаштва. Либерали су имали велики број присталица у народу, али нису имали по целој земљи своје одборе који ће хватати и уписивати сељаке у њихову странку и бити са сељацима у сталном свакодневном додиру. Радикали су били први који су страначки дух унели у сељачку масу, и зато су неких четрдесет година уживали глас и популарност „народне странке“.

Трајући дуже и од једне наше странке, радикали су прошли кроз неколико мена, — и на пр. они који су их знали само за владе краља Петра,

морали судити о њима сасвим друкчије него они који су их памтили још из доба краља Милана. За владе краља Петра, радикали су исто онако као либерали после 1868 обухватили скоро све друштвене групе и слојеве. Њихова се странка темељила на чврстом и пространом слоју сељаштва; затим је долазио слој трговаца, индустријалаца, новчаних људи, па онда слој интелигенције, како престоничке тако и паланачке. Странка широког социалног компромиса као некада либерали, радикали владају потпуно Скупштином. Они имају на својој страни нову династију Карађорђевића, која је примила њихов Устав од 1888, а имају на својој страни и војску, јер је официрима који су извршили преврат од 1903, потребна радикална сарадња ради учвршћивања новог стања.¹ Оваква каква је била за краља Петра, на врхунцу своје моћи, радикална странка није била и у својим првим данима. Седамдесетих година, Светозар Марковић и његови следбеници били су једна група револуционарних идеолога, доста блиских ондашњем комунизму. Озлоглашени међу великим газдама, омаловажавани од високе интелигенције, Марковићевци су у први мах били упућени готово искључиво на кругове ђака и зана-

¹) Радикална странка поцепала се још 1901 на две групе. О тој деоби не води се на овом месту рачуна, јер у основним питањима — питању националном, династиском, уставном, — обе радикалне групе биле су сложне.

тлија. Осамдесетих година, прво језгро радикалне странке чини једно коло народних посланика састављено од сеоских газда и паланачких трговаца, за које се залепило неколико идеолога из старе Марковићеве групе. У народу, захваљујући агитовању попова и учитеља, радикализам се шири нагло; ипак зато, он је код интелигенције, чиновништва, буржоазије на рђавом гласу. Уочи Тимочке буне, о радикалној странци говори се као о једној сељачкој руљи којом је преко паланачке ђивтарије и сеоских попова загосподарила једна шака београдских интелектуалаца заражених руским нихилизмом. После Устава од 1888 и оставке краља Милана, положај радикалне странке мења се из основс. Она долази на владу, и на брзу руку ствара свој чиновнички кадар од млађих интелектуалаца, који су у њу навалили као у странку будућности. Радикална странка добија своје ministre и своје саветнике као и остале странке. Пословни свет, чим ју је видео на власти, мири се с њоме: после својих министара и саветника, радикална странка добија своје лиферанте, своје закупце дувана, своје велике извознике, своје управнике новчаних завода... Она се попуњава свима друштвеним састојцима који су владајућој странци потребни. Али двор је и даље пун неповерења према њој, а када јој двор не верује, онда јој не верује ни војска. Десет година владе краља Александра јесте доба велике уну-

трашње кризе и двојства: с једне стране, двор, наслоњен на официре и на последње остатке напредњачког и либералног чиновништва, — остатке угледне, али малобројне; с друге стране, радикална странка, која је задржала сав свој утицај на сељачке масе, и у исти мах дубоко продра у редове интелигенције и буржоазије. Такво стање ствари, када најјача странка не може да буде династична, и када краљ мора, као у освојеној земљи, да се војском обезбеђује од народа, такво стање ствари није здраво и не може трајати. На један или други начин морала се створити могућност за заједнички рад Круне и радикала. Један део официрског кора одваја се од краља и врши династиски преврат. Тек под новом династијом, радикали, поред народног поверења, добијају поверење краља и војске, и прикупљају око себе све политичке чиниоце и све друштвене групе.

IV. ДРУШТВЕНЕ ГРУПЕ

За друге владе Обреновића има три друштвене групе чији се утицај јаче осећа у политичком животу: чиновништво, сељаштво, војска. Интелигенција, која се такође помињала као важан политички чинилац, остала је дуго времена изједначена са чиновништвом, које је, због оскудице образованих људи у нашој новој држави, увлачило у себе скоро сву интелигенцију. Она интелигенција која није

хтела или није могла да се запосли у државној служби, постајала је обично поборник сељаштва. Као ни интелигенција, тако ни трговци нису представљали самосталну политичку снагу. Због неразвијености варошког живота, трговци нису били многобројни и нису се могли довољно одвојити начином живота и погледима од сељаштва. Они су имали своје посебне економске интересе, које су у штампи и Скупштини бранили упорно, али у општим политичким питањима њихов глас слабо се чуо.

За разлику од војске, која тек за друге владе Обреновића постаје политички чинилац, чиновништво и сељаштво дошли су до политичког значаја још раније. Кад је реч о њима, ваља узети у обзир и оно стање ствари које је претходило другој влади Обреновића.

1.

Стварање чиновништва у западно-европском смислу (бирокупатски систем) настаје тек после Милошева пада 1839. Прве основе чиновничког уређења поставили су Срби из Аустрије, којима је лебдео пред очима образац аустриске бирократије. Добро плаћени и обдарени свакојаким повластицама, од којих је сталност била најважнија, чиновници су били прва господа у нашој простој и примитивној земљи. По Уставу од 1838, који није знао за установу Народне скупштине, зако-

нодавну власт делили су између себе кнез и Савет. У току времена Савет је постао искључиво чиновничка колегија, која је држала под својим туторством и кнеза и народ. У то време на чиновништво викало се као на господарску класу, која је присвојила себи сву државну власт.

Преврат од 1858 извршен у корист Обреновића, учинио је крај тој чиновничкој олигархији. Остајући чиновничко тело као што је и био, Савет долази у сасвим подређен положај према кнезу. Кнез Михаило одузима чиновницима сталност: њихово премештање, отпуштање, пензионисање зависи од кнеза. То је довољно да сломи силу и господство чиновника уопште, а саветника напосе. Чиновници нису више господари државе него кнежеве слуге.

Кнез Михаило хтео је одвојити чиновништво од политике; после његове погибије оно упада у политику више но икада. С Уставом од 1869 настају страначке борбе и страначке владе. Да је задржало сталност, чиновништво би како тако одолевало странчарству; овако, остављено на милост и немилост сваке нове владе, чиновништво постаје оруђе странака које се одмењују на влади. Чиновник је сада странчар који напредује кад „његови људи“ дођу на власт, — а бива заповиђан и прогањан, чим „његови људи“ сиђу с власти. Устав од 1869 узроковао је не само странчарство, него и осиромашење чиновника. Сељачка

Скупштина, на коју је тај Устав пренео законодавну власт, неће да чује за повећавање чиновничких плата сразмерно порасту цена; чиновничке плате губе све више од своје стварне вредности; чиновник, који је раније живео као господин, спушта се постепено на ступањ средњег сталежа. Што чиновнике највише упропашћује материално, то су честа отпуштања и пензионисања. Чиновник је постао једна врста „сезонског радника“: он вуче плату докле је његова странка на влади; чим она падне с владе, он или губи плату сасвим или тавори са злехудом пенсијом. Свака странка опозиције вуче на леђима један чиновнички пролетариат с којим не зна шта да ради. Чиновник, испрва „господар државе“, па онда „кнежев слуга“, постаје најзад измеђар оне странке која га хлебом храни.

Али, иако и морално и материално подривено, чиновништво дуго времена задржава велики политички значај. Највећи и најбољи део интелигенције још је увек у чиновништву; наше чиновништво није обична бирократија, то је још и мандаринство. Људи од књиге и пера готово су сви у његовим редовима. Ниједну владу није могуће саставити без чиновничких интелектуалаца: какви су да су, они представљају мозак земље.

Подељена на три страначка табора, чиновничка интелигенција изгубила је свест општих чиновничких интереса и с њим јединство циља. У

борби вођеној осамдесетих година између Круне и народа, чиновничка интелигенција није била кадра учествовати као самостални чинилац, који би ту борбу умерavaо и регулисао, не дајући ни Круни ни народу да сувише претегну на своју страну. Напредњаци су тежили да начине чиновничку интелигенцију таквим равнатељем, који ће се држати на истом растојању и од дворанства и од демагогије : њихов покушај показао се одмах на првом кораку неостварљив.

2.

У нашој новој држави сељаштво је навек имало највећу важност. За прве владе Милошеве учињене су две судбоносне ствари : (1) из страха од Турака Милош није разоружао сељака ; (2) из страха да народне старешине не постану једна господска класа с којом ће имати муке, Милош је спречио стварање спахилука и оставио земљу сељаку. Тако је створен слободан сеоски посед. Независан од спахија, и уз то наоружан, сељак је, у тако искључиво пољопривредној земљи као Србија XIX века, морао постати главна политичка снага. Сви режими без разлике морали су да воде о њему рачуна и да га мите.

Уставобранитељи обарају Обреновиће помоћу сељачке масе, којој обећавају оно што је она од Милоша узалуд тражила : потпуну слободу сточне трговине, коју је Милош гледао да монополише

за себе и своје ортаке, — и потпуно обезбеђивање имовине, која није била сасвим сигурна због Милошева мешања у судске послове. Уставобранитељски режим постепено све се више бирократисао, али, све до његових последњих дана, крај тога режима види се Вучић, велики вођ наоружаног сељаштва. Он је тај који као неки доживотни трибун одржава везу између чиновничке олигархије и народне масе.

Успостављење Обреновића 1858, као и њихово обарање 1839 и 1842, извршено је уз припомоћ сељаштва. 1858 сељак очекује од „старог господара Милоша“ да притегне чиновнике, који су се осилили и дојадили народу. У исто време сељак вапије за решењем питања кредита: ако му се што пре не обезбеди јевтин кредит, сва ће земља прећи из његових руку у руке зеленаша. Шта је друга влада Милоша и Михаила учинила за сељака? Не знајући како да му створи јевтин кредит, она покушава да му бар окућје обезбеди од продаје за дуг. С друге стране, она прихвата установу Народне скупштине, која под уставобранитељским режимом није постојала. Скупштина, истина, има само саветодавни глас, али сељаци у први мах не траже ништа више него да кнез од времена на време саслуша и људе из народа о народним тегобама. Преврат од 1858 јесте велики датум у историји сељаштва: том приликом у државној управи даје се места и Народној скупштини

као сталном представништву сељачких интереса. Либерална странка, због своје борбе за установу Народне скупштине, стиче поверење народно које ће трајати неких двадесет година.

После Михаилове погибије, династија Обреновића, сведена на једног, и то малолетног представника, принуђена је да се што јаче прибије уз народ. Уставна промена од 1869 преноси законодавну власт са чиновничког Савета на сељачку Скупштину, која постаје други законодавни чинилац уз владоца. У први мах значај сељачке Скупштине није тако велики: сељак се више занима ситним локалним потребама него великом државном политиком, коју оставља кнезу и његовим министрима; зато је првих десет година новог Устава и могућна влада једног Јована Ристића, који је поред свег свог либерализма бирократ у души.

Осамдесетих година две нове странке, напредњаци и радикали, свака од своје стране, чине нешто за сељака. Напредњачка влада закључује трговински уговор с Аустријом, који, повлашћивањем нашег аграрног извоза, доприноси економном снажењу сељака. Радикали уписују сељаке масом у своју странку, коју приказују као сељачку странку; буде код сељака свест о њиховим засебним класним интересима, и подстичу их на борбу против чиновништва, отприлике онако као што се радници потстичу на борбу против капи-

талиста или кметови на борбу против спахија. У радикалном програму предвиђа се смањење чиновничких плата, и потпуно укидање државних чиновника у локалној управи, коју би сву имали да воде народни изабраници („самоуправа“). Ослобођена полицијског туторства, локална управа могла би слободно радити на економском развоју народа, који је под дотадашњим бирократским режимом, како се говорило, био занемарен.

Из страха од радикалне странке, краљ Милан се одлучује на разоружање народне војске, коју је установио кнез Михаило. Установљујући народну војску, Михаило је, наместо старих пушака из устанка, дао сељаку савремено оружје у руке; он је смео то учинити, јер је у његово време сељак још слушао власт, и страначка агитација још није допирала до села. Осамдесетих година, када је сељак био уписани члан радикалне странке, народна војска значила је уствари наоружани радикализам. Одлука краља Милана о разоружању народне војске изазива у Источној Србији једну сељачку буну, т. зв. Тимочку буну, која би због распаљене мржње сељака на чиновнике избила може бити и неким другим поводом.

Буна је помоћу стајаће војске брзо угушена, али тиме радикализам није савладан. После једног неуспелог похода на Бугаре, краљ Милан се решава на одступање, и да би обезбедио престо свом малолетном сину, прави погодбу с радика-

лима. Устав од 1888, који је био плод те погодбе, имао је да уведе парламентарни режим, за који су се радикали, сигурни са својом већином у народу, већ годинама борили. После оставке Миланове, радикали владају неколико година под тим новим Уставом. Клуб радикалних посланика, у коме је велики број сељака, држи радикалну владу под непрестаним надзором; због те дотле невиђене претежности Скупштине над Владом говори се да је у нас настала диктатура једног сељачког конвента. У локалној управи, изабрани одбори сужавају делокруг полиције, и стега власти уопште попушта. Бирокартски систем, омрзнут код сељака, не укида се, али се плате виших чиновника унеколико смањују. На први поглед изгледа да је државна организација, под навалом сељачке демагогије, изгубила доста од своје чврстине, али с друге стране очевидно је да се сељак, кроз радикалну странку која је завладала државом, почео мирити са државном идејом, према којој је раније, из мржње на чиновнике, био доста отпоран.

Краљ Александар, који ступа на владу 1893, укида већ идуће године Устав од 1888 и успоставља Устав од 1869. Тада се обелодањује слаба страна оног парламентаризма који су радикали засновали Уставом од 1888. У недостатку јаке буржоазије, која је стуб западног парламентаризма, радикали су покушали да сељаштво начине стубом парламентаризма. Тај стуб није се показао

нимало чврст: када је краљ укинуо Устав од 1888, сељаштво је тај државни удар мирно отрпело, чак је изгледало да није било довољно свесно његовог значаја. За све време личног режима краља Александра сељак је пасиван, његов бунтовни бес као да се истућује у Тимочној буни; међу радикалним првацима, о сељачкој маси говори се као о „мртвом капиталу“; из очајања, неки од њих нагињу за вереничком карађорђевизму; други, многобројнији, саветују споразум с двором ма по коју цену. Страначка организација коју је радикализам дао сељаштву, траје међутим и даље, — и кад год су избори слободни, радикали добијају већину. Лични режим краља Александра радо би одвојио сељаштво од радикализма, и у питањима привредне политике изилази сељаку на сусрет колико је више могуће, али полициска стега коју је тај режим завео, и коју сељак нарочито осећа у својој општини, чини да ови покушаји придобијања сељака остају без трајних последица.

При крају владе Обреновића, сељак, разоружан, није више способан за буну, која и иначе код сеоског становништва иде с већом натегом него код варошког. Али тај разоружани сељак јесте од радикала страначки организован, и у редовним уставним приликама немогуће је владати противу њега. Треба имати на уму ову околност. Радикална странка, која је испрва будила класну свест код сељака, није доцније водила класну сељачку

политику. У радикалну странку продрли су многобројни интелектуалци, трговци и новчани људи; ти њени несељачки састојци нису јој давали да се поводи искључиво за сељачким захтевима, и она је често била принуђена да се креће средином између интереса сељаштва и интереса других друштвених група. Радикализам је био сељачка странка, али без праве сељачке идеологије.

3.

Наша стајаћа војска установљена је после стварања чиновништва и после страначког организовања сељаштва. За прве владе Милошеве постојало је малобројно „регуларно војство“ искључиво ради одржања унутрашњег реда. Кнез Михаило, за своје друге владе, заводи народну војску, која значи општу војну обвезу, али без службе у касарни. Народна војска требала је Михаилу, не ради одржања унутрашњег реда, него ради рата с Турцима. Михаило је живо радио на томе да народну војску снабде савременим пушкама и топовима, и да ради њене обуке створи један кадар позивних официра. Ти позивни официри, одмах после Михаилове погибије, уплићу се у политику. Министар војни, пуковник Блазнавац с официрима београдског гарнизона проглашава мимо Намесништво и владу малолетног Милана Обреновића за кнеза. После турских ратова, у којима се посведочила недовољност народне вој-

ске, краљ Милан установљава стајаћу војску, помоћу које одмах угушује Тимочку буну: с једног извесног гледишта, Тимочка буна, која је планула поводом разоружања народне војске, била је окршај два војна система: стајаће војске, која зна само за верност према краљу, и народне војске, прожете политичким страстима масе. У борби противу радикализма, Милан се поглавито наслањао на стајаћу војску. Он је одвајао официре од грађана као засебну касту, и неговао у њима осећање безусловне покорности према престолу. Докле су радикали будили класну свест код сељака, Милан ју је будио код војника. Као сељачка странка, радикали су имали за себе број; као официрски краљ, Милан је имао за себе оружану силу. Када је после Милана његов наследник Александар стао као од шале правити државне ударе и укидати уставе, општи је утисак био да је краљ са својом војском много моћнији него радикална странка са својим сељаштвом. Приликом своје женидбе, Александар се завађа с оцем и губи популарност код официра. Официрски кор, у полубунтовном расположењу, чека само Миланову заповест, па да устане противу краља Александра: тада се видело да је краљ Милан више успео пробудити у официра одушевљење за своју властиту личност, него одгајити осећања верности према краљу као таквом. После Миланове смрти моралне везе између официра и династије

Обреновића скоро су сасвим прекинуте, јер као представник династије остао је само краљ Александар, чија неприлична женидба с Драгом Машинтишти официре као љага нанета њиховој класној части. Ово официрско незадовољство, подржавано и бадрено необично смелом опозицијом једног дела грађанских странака, уродило је најзад једном завером. Официри убијају последњег Обреновића усред његова двора, и крче радикалима пут к власти.

Блазнавац, као министар војни у часу Михаилове погибије, први је дошао на мисао да војску употреби за политичке циљеве. Краљ Милан, затим, хтео је да помоћу стајаће војске наметне народу један систем владе који народ није марио. Официрска завера противу његовог сина обелоданила је код официра расположења више преторианска него права војничка: верни краљу докле га воле, официри су били кадри да га искасапе, чим се на њ наљуते. Обреновићи нису успели начинити од краљевског достојанства једну светињу за официре коју они поштују, па ма какав био њен лични носилац. Они су створили војску, али без праве војничке идеологије.

V. ВОЋИ И ИДЕЈЕ

Готово свака странка друге владе Обреновића дала је по једног човека који је са својих државничких заслуга добио једно од првих места у историји.

Главни државник конзервативне странке Илија Гарашанин припада једним делом свога рада уставобранитељском добу, а другим делом добу кнеза Михаила. У уставобранитељско доба бавио се више унутрашњом него спољашњом политиком. Чиновничка олигархија, која је била обележје тога доба, могла се лако претворити у чиновничку обест и недисциплину; тражила се јака рука која ће чиновништво држати у запту, и ту јаку руку Гарашанин је једини од свих уставобранитељских вођа имао. Дobar ред, уколико заведен у уставобранитељском чиновништву, јесте углавном његово дело. Тај велики бирократ, кадар да обузда чиновништво, није био у стању изаћи на крај са дворским и саветским котеријама, и не могући обезбедити јединство у врховима владе он пада 1858 заједно с уставобранитељским режимом. Када се под кнезом Михаилом диже поново, он се више не бави унутрашњом него спољашњом политиком, у којој се одликовао великом ширином погледа. Наш национални покрет увек је видео у вези са јужнословенским покретом и са покретом балканских хришћана, — и по његовој замисли, наше ослобођење и уједињење требало је бити последица опште буне потлачених хришћана истока. По разним крајевима Отоманске царевине имао је своје поузданике који су из потаје врбовали људе за устанак, и преко којих се у одсудном часу имао доставити

народу новац и оружје. У унутрашњој политици бирократ, Гарашанин је у спољашњој политици имао нешто од оне смелости идеја којом су се одликовали револуционари од 1848. По својим методама није био ни демагог у унутрашњој ни дипломату спољашњој политици, него канцелариски човек с јаким склоностима за тајно-полициске и завереничке начине.

Главни државник либералне странке Јован Ристић био је првенствено дипломат, вичан преговарању и погађању са Силама. Заступник једне мале земље, он се морао више поуздати у своју личну вештину, него у њену снагу и углед. Водио је два рата, али велики ратни министар није био; своју праву меру дао је тек на конференцијама после рата; из добре ситуације умео је извући највише што се могло, — из рђаве најмање што се морало. Те дипломатске особине пренео је и на поље унутрашње политике. Он није био човек од идеја него од метода, и његово главно дело — Устав од 1869 — вредно је поглавито као покушај да се, после једне династичке кризе, прелаз од личног режима к уставном изведе са што мање потреса, постепено и одмерено. Својом дипломатском хладноћом и уравнотеженошћу Ристић се одвајао од политичара свога доба, али што га је с њима спајало, то је јако национално осећање. У великим тренуцима оно је давало Ристићу јед-

ну смелост и упорство какво се ретко виђа код дипломата од заната.

Напредна странка, иако је важила за странку интелигенције, није имала у својој средини ниједног човека који се могао мерити с Гарашанином и Ристићем. Ипак један од напредњачких првака, Милан Пироћанац, заслужује да се помене као најчистији тип интелектуалца обреновићевског доба. Човек од закона и дух либералан, он није хтео да служи Милану и његовим аутократским прохтевима. Жељан подићи нашу земљу на висину западно-културне државе, он је сумњао да за такав посао може задобити нашу сељачку Скупштину. Не могући ићи у корак ни с краљем ни с народом, он је, амбициозан до надмености, помишљао на успостављење старе саветске олигархије у ублаженом виду једног горњег дома. После пропасти тог плана, удесио је споразум либералних и напредњачких вођа, који би краља Милана, после његовог неуспеха у бугарском рату, натерао на полагање оружја пред странкама интелигенције. Али Пироћанац није ни с овим планом имао успеха. Промашени државник, Пироћанац је био велика политичка мудрица: у његовим списима јасно је приказан положај интелигенције у доба Обреновића, с њеним великим прохтевима и још већим разочарањима.

Главни државник радикалне странке Никола Пашић припада више карађорђевоком него обре-

новићевском добу. У обреновићевско доба, он се налазио чешће у опозицији него на влади, и био познат и озлоглашен као странчар, демагог, и завереник. Ни врло речит ни врло писмен, он је имао један нарочити начин да води људе мигом и шапатом; његов утицај на масу толико је личио на утицај једног врача и чудотворца да су неки тумачили његову популарност тренутном заслепљеношћу и лудилом народа. Од почетка свога рада, он се уз питања унутрашње политике бавио и питањима спољашње политике. Маштао је о балканском савезу, веровао у Русију, и у његовој глави годинама су се кувале и прекувале мисли и планови о српском уједињењу путем балканске револуције. Национални револуционар с магнетским утицајем на гомилу, он је био ближи Гарашанину него Ристићу, јер се и он више уздао у револуцију него у дипломатију, али његов утицај на гомилу Гарашанину је недостајао. Под Обреновићима, он није могао учинити много на пољу спољашње политике, јер је врло кратко време био на влади. Његова дуга министровања настају тек под краљем Петром, и тада је његов удео у нашој спољашњој политици пресудан.

То су били главни људи обреновићевског доба. Какве су биле руководне идеје?

За владе Михаилове, Уједињена омладина била је један велики идеолошки покрет. Она је пробудила националну самосвест и енергију, и у томе личила

на фашизам; за разлику од фашизма, она није умела да организује те снаге које је разбудила. У области практичне политике омладински покрет постигао је много мање него што се од њега очекивало; ипак ни ту није прошао напразно, јер оно националистичко одушевљење које нас је 1876 одвело у рат с Турском, било је једна од последица омладинског покрета. Уз националну самосвест и енергију, Омладина је будила и личну самосвест и енергију, проповедајући ослобођење појединца од државне стеге и друштвених предрасуда. Може бити тај њен либерализам сметао јој је да национални полет који је изазвала, онако дисциплинише како је то фашизам учинио.

Насупрот омладинској идеологији прожетој романтизмом јавила се идеологија Светозара Марковића са тежњама ка реалнијем гледању на свет. Своју критику омладинског покрета Марковић је постепено раширио у критику свег нашег политичког развитка у XIX веку. Он се једини подухватио да тај развитак обухвати у целини и да га оцени критички. По његовом мишљењу, наша млада држава много се више бавила стварањем и уређивањем чиновништва, него подизањем материалног благостања у народу. Наша интелигенција потпуно се одвојила од сељаштва, изгубила осећање социјалне стварности, и расплинула се у сањаријама националистичке мегаломаније. Ми смо створили једну врсту бирократско-власничке државе, чије

издржавање исцрпљује економску снагу народа, и која је сузила унутрашње слободе ради неких не-сразмерно великих спољашњих задатака. Писање Светозара Марковића највише је допринело да су се осамдесетих година радикали организовали као сељачка странка, која економна питања ставља испред свих других. Али ако је своје прво надахнуће радикална странка примила од Марковића, она је у свом даљем развиту израдила своју нарочиту идеологију у којој је од Марковићевог учења, у основи социјалистичког мало, остало.

Ако се оставе на страну идеологија омладинска и идеологија Марковићева, све остале идеје обреновићевског доба биле су производ политичких странака, а не самосталних мислилаца. У тим страначким идеологијама било је мало чег изворног: оне су махом пресађиване са стране. Консервативци су огрезли у идејама старе полициске државе, схватајући однос власти и народа као однос оца и детета, учитеља и ђака. Либерали, чије је лево крило предњачило у омладинском покрету, пренели су са Запада национализам и слободњаштво. Напредњаци су такође били напојени западњачким слободњаштвом, али оно је код њих имало већма буржоаско-олигархиски карактер него код либерала, и на то слободњаштво накалемљена је још идеја јаке државе у ондашњем бисмарковском смислу. Радикали, као следбеници Светозара Марковића, почели су социјализмом, па су се после

прометнули у борце за парламентаризам. У њиховом парламентаризму било је изворно само то, што је скупштинска влада приказивана као једна врста заштите сељаштва од чиновништва. За разлику од либерала, радикали, верни свом социјалистичком пореклу, јаче су наглашавали потребу друштвене организације него личне слободе. За разлику од напредњака опет, они су друштвену организацију више тражили у оквиру самоуправних тела, него у оквиру централизоване државе. И то бесумње стоји у вези с њиховим социјалистичким пореклом, јер у време њихове младости европски социјализам имао је нечег противдржавног.

Све ове идеологије надмашале су на неки начин наше још неразвијене политичке и друштвене прилике, и приписивале су нашој страначкој борби више идејног значаја него што га је она уствари имала. Уствари кроз све обреновићевско доба, од друге владе Михаилове па до погибије Александра, провлаче се ове две релативно просте идеје: (1) Сва три Обреновића — и Михаило и Милан и Александар — заступали су једну исту идеју, — идеју владалачког усредсређења власти и просвећеног деспотизма. По њиховом мишљењу, наш народ није био довољно културан за политичке слободе, и патио је од опште словенске неслоге, која је под слободоумним режимима терала до правог безвлашћа. Нашем народу требао је један владалац који ће га натерати на веће културне

напоре и који ће му наметнути чвршћу друштвену дисциплину. Михаило је хтео да влада с чиновницима, а не са странкама; Милан је насупрот уским локалним погледима сељачких Скупштина преуносио „државну идеју“; Александар је нашао формулу „неутралне владе“, — али под разним називима сви су они имали исту политику: ред и рад наметнут озго! (2) Ако се изузму конзервативци Михаилова доба, онда све наше странке, — и либерали, и радикали, па чак и напредњаци — тежиле су правном обезбеђивању грађана. Њима се чинило да Обреновићи хоће на крају крајева „самодржавље“, и да под изговором појачавања државне власти уништавају не само политичку слободу, него и правну сигурност грађана. Да ли се под таквим источњачким деспотизмом да однеговати западна култура? Да ли је јака државна целина могућна тамо где су заптивени сви извори појединачне енергије?... Сатерати владоца у правне границе, то је био крајњи циљ и либерала, када су се борили за установу Народне скупштине, и радикала, када су се борили за парламентаризам, и напредњака, када су, насупрот владоцу, мислили подићи један Сенат богатства и образовности.

Укратко, цела се ствар сводила на ово: шта је мање зло: власт јака, али деспотска, — или власт, учињена безопасном за грађане, али уједно учињена и немоћном. Између ове две крајности

ваљало је наћи средње решење, у коме би „државна идеја“ и грађанска слобода биле измирене. То средње решење, за владе Обреновића, није нађено.

VI. ЗАКЉУЧАК

1.

Са друштвеног гледишта, тешко је замислити простију и једноставнију земљу него што је била Србија XIX века. Пре свега, то је земља мала, са не више него два и по милиона становника, и то тек при крају обреновићевске владе.¹ Њено становништво јесте истог етничког састава, исте вере, истог језика. Друштвене разлике скоро никакве: врх сељачке масе танак слој чиновничке интелигенције и трговачког богатства. У жилама чиновника и трговаца тече сељачка крв: многи од њих дошли су са села; они који су рођени у вароши, имали су очеве и дедове сељаке. У сеоском становништву имовинске разлике још слабо развијене: велики посед не постоји.

Задаци наше нове државе, иако тешки, нису сложени. Ми имамо да у области једног доскорашњег турског пашалука створимо савремену европску државу са њеним чиновништвом и војском,

¹ Почетком друге владе Обреновића, 1859. број становника износио је више од једног милиона; 1884, близу два милиона, 1900, близу два и по милиона.

са њеним судом и школом, са њеним банкама и железницама. После тога, тој тако организованој српској држави ваља припојити и остале српске земље, које су још под туђином.

Ове државне задатке увиђа и прихвата више или мање сав свет. У спољашњој политици, све су странке и сви владоци ишли углавном истим националистичким правцем. Изузетак би чинио само краљ Милан, али и он само донекле. Националист до берлинског конгреса, он се после тога поколебао, и прегорео је Босну. Али у македонском питању остао је националист, — и његов рад на подизању војске, ма какве иначе биле његове побуде, служио је националној мисли. У унутрашњој политици било је више колебања него у спољашњој, али и ту сви су пре или после дошли до увиђања да морамо уредити државу по западно-европском обрасцу. Либерали су још помало маштали о прилагођавању те организације нашим старим патриархалним наравима; радикали, у први мах, бунили су се, ако не против западно-европске државе, а оно против њеног централизма и милитаризма, — али, када су дошли на владу, и либерали и радикали продужили су посао својих претходника на пресађивању западно-европских установа. Посматрана с мало вишег гледишта, политика обреновићевског доба, и спољашња, и унутрашња, показује довољно постојањства и јединства. Све стреми истим циљевима: национал-

ном јединству и европеисању установа. Историска је заслуга Обреновића, да је Михаило с необичном снагом нагласио онај први циљ, а Милан овај други.

2.

Земља једноставна са задацима простим, обреновићевска Србија ипак зато има историју бурну и крваву. Кнеза Михаила убијају. Краљ Милан, пошто је доживео војни бунт, сељачку буну, и два три атентата, даје оставку у тридесет петој години. Влада краља Александра и почиње и свршава официрском завером; између те две завере три државна удара; с Александром, кога убијају као и Михаила, династија Обреновића истребљује се у крви. Све то изгледа хаотично и крваво као каква хроника из италијанског ренесанса. Странци говоре да се наша земља налази у сталној кризи.

Земља једноставна, Србија је у исто време земља нова. Никакве традиције нису створене ни утврђене. Кроз цео XIX век рву се и кољу две супарничке династије, и ниједна није кадра да се коначно утврди; то одсуство династиске традиције јесте један од главних узрока сталних немира и потреса. Странацких традиција такође нема; све су странке нове, и уместо да своје руководне идеје црпу из народне прошлости, оне преписују програме западно-европских странака; због тог

подражавања западу, наша земља, иако није имала ни буржоазије ни радништва у западно-европском смислу, добија прво либералну, па онда социјалистичку странку... Код нас постоје друштвене групе и редови, али ни код једнога нема развијене класне свести. Радикализам је буди код сељака, а краљ Милан код војника. То су тек први непотпуни покушаји; права класна свест и праве класне традиције не постоје. Једина традиција која постоји, чврста и стамена, јер негована вековима, то је национализам. Он је тај који даје надахнућа за велике подвиге и владаоцима и странкама и народној маси.

Као што немамо израђених традиција, тако немамо израђених ни политичких нарави. Ми смо још млад и сиров народ, који тек почиње стицати политичко искуство, и који у недостатку вештине решава ствари силом. Наш сељак је у исто време и дуготрпељив и непопустљив. Он је кадар годинама и десетинама година трпети да га власт тлачи, па онда одједном, као из небуха, један велики народни покрет као онај од 1839, који је отерао Милоша, или онај од 1858, који је отерао Александра Карађорђевића, или онај од 1883, када се Источна Србија побунила... С друге стране, сељак је непопустљив. Он тера са својим правом мак на конач, радо се парници, и због неке уображене правце заборавља стварне користи. Сељачки трибуни радикалне странке теже се дају превити

на нужне уступке него њена интелигенција. Почевши од Адама Богосављевића, сељачки трибуни траже све или ништа; они још нису научили да је у политици као у трговини поравнање боље од парнице.

Ако је сељак задрт, задрта је и интелигенција, и то не толико из фанатичког одушевљења за идеје колико због необузданости личне амбиције. Интелектуалац обреновићевског доба има нечега кичељивог и крутог. Политичари вични маневрисању као Гарашанин и Ристић даду се на прсте избројати. Већина политичара нема мере ни у отпору ни у попуштању: или начелна и горда до непопустљивости и тврдоглавства, или опортунистичка до једне безначаљности која прелази у бескарактерност. Неки пут обе те крајности виде се код истог човека: једна у почетку, друга на крају његовог рада.

Владаоци дома Обреновића нису у погледу политичке нарави ништа бољи од свог народа. И Михаило и Милан и Александар жртве су несавитљиве деспотске ђуди; Милан и Александар још су и неуравнотежени. С таквим владоцима, таквом интелигенцијом, таквом сељачком масом никакво чудо, ако је наш XIX век пун судара и катастрофа.

3.

За друге владе Обреновића, на челу државне управе виде се махом Срби из Србије; Срби из

Аустрије, многобројни и утицајни у администрацији, ретки су међу министрима. У почетку, прву реч у политици води западна и средишна Србија; Гарашанин и Вучић, Ристић и Грујић јесу Шумадинци. Са радикализмом, вођство прелази на источну Србију; Пашић је Зајечарац, а Таушановић Алексинчанин; буну не диже више Гружа и Јасеница, него Тимок.

У недостатку племства и велике буржоазије, ми немамо политичара коленовића. Међу нашим политичарима преобрађују два типа: интелектуалац скоројевић и сеоски газда.

Интелектуалац скоројевић рођен је обично на селу или у паланци; свршио је гимназију код нас, а универзитет на страни. Њему се замера да га је велика наука којом је на брзу руку кљукан, покварила и умно и морално. Збуњен страним теоријама и страним примерима, он не уме више да се нађе у нашим приликама. Школован примитивац, он није у стању обуздати своју амбицију, и држи да му његова париска или хајделбершка диплома даје права на све.

У његову одбрану може се рећи да га школовање на страни није однородило. Његова вера у Србију и њену будућност остала је неокрњена. Он је, истина, амбициозан, али није покварен; међу интелектуалцима обреновићевског доба сразмерно је мало „корупционаша“; интелигенција задржала је доста од старе патриархалне честитости.

Интелектуалац скоројевић показује се бољи у спољашњој него у унутрашњој политици. Илија Гарашанин и Јован Ристић јесу два изврсна министра иностраних дела; ни по родољубљу ни по вештини они не уступају политичарима коленовићима. Националистичка традиција са косовским митом даје интелектуалцима једну одређеност циља, једну усредсређеност снаге, један идеалистички полет који је сам собом јемство успеха.

У унутрашњој политици, интелигенција је заражена странчарством, које се развија нарочито осамдесетих година с појавом радикализма. Оно се простире на сва поља јавног рада, чак и на поље научно и књижевно. Оно продире у масу, и ми имамо агитаторе и демагоге велике снаге и замаха, као што су Никола Пашић, Пера Тодоровић, Коста Таушановић. Страначка борба прети да постане једна врста народне забаве или спорта; неки политичари као на пример Милутин Гарашанин и Стојан Рибарац изилазе на глас поглавито као „прваци“ страначко-спортске утакмице. У мање уједињеној држави него што је обреновићевска Србија оволико странчарство било би бесумње опасно. У обреновићевској Србији, оно буди јачином својих надражаја интересовање за политику, и даје људима једну снагу у борби коју иначе не би имали. Без страначког заноса и лудила радикали не би никада истрајали у борби против Обреновића.

Други тип нашег политичара, сеоски газда, није чист сељак. Он има истина своју земљу коју обрађује, али уз земљорад бави се по мало трговином, помало ћатинским и буџаклиским пискарањем, по мало зеленаштвом. Сеоских газда има у свима странкама, али највише у радикалној, где глас сељачких трибуна, једног Димитрија Катића и једног Ранка Тајсића, претеже неки пут над гласом свих министара.

Међу политичарима, интелектуалац бесумње умно надмаша сељака, али сељак има више материалног и моралног баласта. Материално, он је независнији од интелектуалаца, јер није привезан за државну службу; морално он је од њега чвршћи, јер има дубљег корена у старој патриархалној култури, него интелектуалац у својој скорашњој западњачкој образованости. Журбу интелектуалца у европеисању установа сељак успорава и кочи. Интелектуалац, и онда кад није демократ, има у својој реформаторској захуктаности нечег револуционарног. Сељак, и онда кад демагог, представља, због свог отпора новим државним издацима, једну конзервативну снагу.

Као год интелектуалац, тако је и сељак националист и странчар. Национализам сељака мање тежи за ширењем преко границе него национализам интелектуалца, али у одбрани своје властите грудве земље сељак је готов на највеће жртве. То самопрегоревање сељака који брани државу

као што би свој посед бранио, чини главну снагу наше државе у спољашњим тешкоћама.

Страначке страсти још јаче су распаљене међу сељацима него међу интелектуалцима. На селу има убијања и паљевине из политичке освете, има мешања политике с хајдучијом, има чак и линчовања.

Како сељак и интелектуалац стоје према државној идеји? Сељак се никада није могао уздићи до свести о безличној и непристрасној правди. Суд за њега то је суд његових људи; чим судница није у његовом селу него у туђем, он кука да за њега нема правде. Исто тако ни државу не може да замисли одвојено од своје странке: његови једномишљеници морају заседавати у влади, као што његове комшије морају заседавати у суду: иначе он се осећа потлачен. Велики успех радикализма долази донекле и отуда што је радикализам са страначко-сељачком владом дао сељаку онакву пријатељски пристрасну власт какву је сељак тражио.

Интелектуалац је већма државотворан него сељак. Интелигенција је својим највећим и најбољим делом у државној служби; у чиновничкој канцеларији она се упознаје с државним механизмом и његовим нужностима, и поред свег свог странчарства долази до свести о неким вишим државним разлозима. Државна идеја интелигенције не поклапа се са државном идејом Обреновића.

У страху од народних буна и карађорђеовских завера, Обреновићи налазе у јакој власти први услов своје безбедности на престолу. Њихово схватање државе јесте према томе војничко : један старешина коме сви грађани дугују безусловну покорност. Интелигенција схвата државу на већма грађански начин : она влада државом преко својих странака, а странке су слободан производ грађанског друштва.

4.

У обреновићевској Србији, најјача идеја-сила била је национализам. У борби с Турцима и у опасности одаустриског империјализма, наш национализам постао је налик на фанатизам једне гоњене секте. Ни монархиско начело ни класна свест нису имали онај значај који национализам. Због супарништва двеју династија, код нас се у XIX веку више развио династиски фанатизам него права преданост и верност према престолу. Због једноставности нашег друштва, ниједна друштвена група није израдила своју идеологију, и у политичкој борби било је више ситног страначког такмичења него великих друштвених супротности. Од много већег значаја него монархиско начело и класна свест била је државна идеја. Она није имала изворну снагу национализма ; развијала се споро, и није се јављала чиста, него помешана с другим идејама, као што су национализам, династијаштво, странчарство.

Државна независност требала је народу ради његовог ослобођења од Турака; јака државна власт требала је династији ради њене сигурности; уставно и парламентарно уређење државе требало је странкама ради њихове владе. Хранећи се састојцима национализма, династијаштва, странкарства, државна је идеја стално јачала.

Обреновићевској Србији припада заслуга да је довршила организовање наше државе, започето под Уставобранитељима. Ту заслугу имају да поделе између себе владоци и политичари, али крајњи успех не дугује се само њиховом државништву, него и нашој националној енергији. Као у целој нашој историји XIX века, тако и овде, јачина националне енергије задивљује. Неписмена сељачка земља, без капитала и технике, ми смо за неколико десетина година имали да саздамо савремено државно уређење, које је изискивало и просвећеност и капитал и технику. То је на свој начин био исто тако велики задатак као ослобођење од Турака и одбрана од Аустрије. Народна снага била је напрегнута до прскања, — и многим се чинило да ћемо се сломити на једном послу који премаша наше моћи. Аустриска дипломатија предсказивала је да ће се наша држава распасти пре него што стигнемо да је организујемо; чак неки наши људи сумњали су да ли наша привредна снага достиже за терете савремене државе. Али, и покрај свега тога, ми смо у XX век ушли са створеном државом.

П Р И Л О З И.

XIII. — ОБРАЋАЊЕ КРАЉИЦЕ НАТАЛИЈЕ У КАТОЛИЧАНСТВО.

Обраћање краљице Марије у католичанство рашчуло се тек пошто је било свршено : све дотле тајна је та тако добро чувана да у Београду нико ништа није знао. Обреди обраћања извршени су последњих дана марта 1902 у Берк-сир-мер, осамљеној варошици на Атлантику, насељеној рибарима. Осем рибара, ту је било само још болесника, и на обали се опажао велики број нанизаних болница. У једној скромној болничкој цркви извршени су и обреди Наталијина обраћања у католичанство. Уз њу је у тој прилици била породица шпанског маркиза де Кастриљо. Прво причешће у својој новој вери краљица Наталија узела је на дан годишњице смрти једне кћери маркиза де Кастриљо, с којом се била јако спријатељила.

Краљичина промена вере објашњавала се овако. После женидбе свога сина, она је прекинула дружбу не само са Србима, него и са Русима : сред своје

дубоке уцвељености остала је сасвим сама. У том тренутку она се познаје у Биарицу, на домак шпанске границе, са богомољском шпанском породицом де Кастриљо. Једна девојка из те породице постаје њена добра пријатељица; та девојка убрзо умире; заједничка жалост још више спаја Наталију и породицу де Кастриљо. Наталија је готово стално са тим Шпанцима, и то не више у Биарицу, него у малом месту Берк-сир-мер, где они имају у болници једно дете. У њиховом побожном кругу краљица Наталија не само има прилике да чује, него има прилике и да види колико утехе један католик, чак и најтеже уцвељен, налази у својој вери.

Промена вере била је може бити за краљицу Наталију једини излаз из њене моралне кризе. Женидба њенога сина била је само повод да та криза избије са свом својом жестином; прави узроци кризе лежали су у самом карактеру краљичином. У времену од 1881 до 1884 она је у више прилика стављала на хартију мисли и опажања о себи самој. Те забелешке, у вези с оним што је уопште познато о њеном животу и раду, дају нам могућности да њен карактер познамо.

Краљица Наталија патила је од самозаљубљености. Њени самоописи почињу обично описима њене физичке лепоте: потпуно свесна своје доиста врло велике лепоте, она, на једном месту, упоређује себе саму са „младом богињом“. Ништа мање

била је уверена и о лепоти своје душе : управо лепота њенога тела била је само одсев лепоте њене душе. Она је говорила о себи самој као о „вишем бићу“, и држала да је по својој природи, ако не по свом васпитању, била способна за највеће политичке улоге. Веровала је у Бога, и била милосрдна, али њено милосрђе имало је нечега охолог : она се није спуштала до оног на кога се смиловала, него му је даровала милост с висине, као неко одликовање. Имала је кокетерије, волела да се допадне, али њена кокетерија била је безлична и хладна. Више јој је говело дивљење непознате гомиле, него једног уског круга познаника и пријатеља. Није јој било стало ни до чијег мишљења : према ономе коме се не би допала, није осећала срдње, него жаљења и презирања. Ма колико се хвале и части пред њу просуло, она је то примала као нешто што јој по праву припада : чак ни онда када је од грађанке постала владарка, није се много изненадила... После тог чудесног скока среће, њена је машта и даље сањала о неким још већим успесима, који ни њој самој нису били сасвим јасни.

Љубазна, разговорна, казујући чак одвећ смело шта о коме мисли, она ипак није никоме отварала срце : поверити се коме, значило је сићи са своје висине и помешати с обичним светом. Силом и претњом није се могло ништа од ње добити; чак преговарање и споразумевање ишло је с њоме

потеже; својевољна и потпуно уверена о часности свога гледишта, она је своје гледиште бранила онако упорно као што би своју част бранила. С друге стране, када би једном доказала себи самој да је њена дужност да нешто учини, она је то чинила без колебања и устезања, не хајући за сметње и опасности. У таквим приликама она је имала храброст и гордост не једне обичне жене него једне амазонке. Иза све њене часности и јунаштва осећало се нешто недушевно: изгледало је да искушења и страдања она не подноси из љубави према некој личности или из вере у неко начело, него просто из поноса, који ју је стегао као неки сјајан оклоп, и не да јој учинити ниједан покрет који не би био прав и достојанствен.

Она је рекла сама за себе: Ја сам добра из осетљивости, себична из поноситости, љубазна из сујете. Главна њена особина која је потчинила себи све друге, и донекле их извитоперила, био је њен понос, — orgueil ferosе, како је сама рекла.

Та жена необично лепа, заљубљена у себе саму, хладна и прекомерно поносна, имала је један живот који је баш за њен понос био стално мучење. Судбина ју је довела на престо, али то што је имало да буде задовољење њеног поноса, донело јој је многобројна унижавања. Пре свега њен муж увредио је њен понос својим неверством. Она је патила више него што је хтела признати, када је видела да је он оставља ради жена које нису имале

ни њену лепоту ни њено „узвишено биће“. Јачина њене патње показала се у неумољивости њених одмазди. Али не само својим неверством, него целом својом личношћу краљ Милан вређао је њен понос. Он није имао ни моралног достојанства ни личне храбрости; на те његове махне, баш стога што сличне махне није сама имала, она се зграњавала, и говорила о њему као о најгорој кукавици. Он је имао много више интелигенције од ње, нарочито за политику, али имао је много мање карактера. Његова интелигенција њој се чинила интелигенција опсенара и шарлатана: то је био политички глумац и лажан велики човек, — ништа ни налик на оног јунака и витеза каквог је она, у својим маштањима горде и не врло чулне жене, желела себи за друга. Сукоб који је најзад морао избити између две тако супротне природе, завршио се њеним великим унижењем. Иако је она као жена била часна и поштена, краљ Милан се развео с њоме, скинуо јој круну с главе, затворио јој српску границу, и забранио приступ у двор. Када се, после његове оставке, вратила у Београд и настанила у обичној грађанској кући, он је употребио последње остатке своје силе и утицаја да је жандармима протера као какву белосветску скитницу. После ступања свога сина на престо, она се неко кратко време поново показала на двору са свима почастима краљеве мајке, али унижења која су њен понос чекала од сина, нису била

ништа мања него унижења која је претрпела од мужа. Њен син оженио се њеном дворском госпођом, једном сиротом удовицом, коју је она прихватила са својим охолом милосрђем, и која је у њеним очима изгледала само нешто мало боља него њена собарица. И та жена подигнута њоме из ништавила, и сва срећна да носи њене старе хаљине, одједном се обрела на престолу, и као „владајућа краљица“ надвисила њу, краљеву мајку. И врх свега још та жена толико је отуђила од ње њенога сина да је он јавно, преко новина, прекинуо с њоме, и чак јој претио судом. Од свих могућих унижења, писала је Наталија једној пријатељици, ово је било најгоре. Ранија унижења долазила су од човека, њенога мужа краља; ово последње унижење долазило је од једне жене, — и то какве! — њене полуслушкиње!

Тај страховити удар њен понос није могао преживети. Пошто је препатила највише што се могло препатити, она је осетила да њен понос, тај велики мучитељ њена живота, најзад је оставља. Она је била исцељена од њега као од једне таштине: њој је пукло пред очима да Бог тражи од нас да будемо смерни и кротки. Цео њен живот са свим својим провлачењем кроз паклене кругове поноса изгледао јој је сада само чистиште и припрема за ово последње увиђање. Њен понос, испрва тако сигуран и неумолив, одвучуо је под учестаним ударима судбине, и разлио се у своју

супротност, — хришћанску смерност и слатки заборав своје властите личности.

Да ли је католичка црква, дознавши за ову душу на мукама, потпустила у згодном часу своје душеловце, који су је полако и неосетно својим мелемима и својим опојним средствима уљушкали и успавали у католичанство? Или је, напротив, скрхана од бола, она сама, инстинктивно, потражила католичку цркву као једино могућно исцелиште? На ова питања не може се одговорити. Како било да било, она се налазила у таквом душевном стању да јој је после свију бура и бродолома поноса био преко потребан одмор у пристаништу хришћанског самоодрицања, којим се католичка црква тако вешто служи као леком за најтеже душевне болести.

Бесумње, ни наша највиша морална усхићења нису сасвим чиста од малих земаљских слабости, — и зато и краљица Наталија, стављајући се под окриље католичанства, бежала је вероватно од православне цркве, која јој је постала мрска онога дана, када је благословила брак њенога сина са Драгом Машин.

XIV. — МАРТОВСКИ МЕТЕЖИ.

Ми смо изложили ток метежа углавном по казивању управника града; овде прилажемо ради допуне, а унеколико, и ради исправке, казивање

једне сасвим веродостојне личности која је, као великошколац, учествовала у метежима.¹

„Тог дана, у недељу 23 марта, одржали смо збор пре подне на Великој Школи. Учионица је била дупке пуна. Све је врело. Пронеле се биле вести, и кроз омладину, да ће Краљ да укине Устав. Свако је осећао потребу да нешто учини. При свем том никаква одлука није пала јавно. Уместо тога познатији великошколци из разних клубова међу собом се договоре да се тог истог дана, у пола два, нађу у дворишту Велике школе и покушају уличну демонстрацију, Послани су неки да позову и ђаке Трговачке академије и виших разреда гимназија. Решено је да се искористи и збор трговачких помоћника, заказан за то исто поподне због познатих књижица.

У уречено време дошло је на заказани састанак око двадесет нас. Није било много говора. Би одмах решено да се на мала врата изиђе у Караџићеву улицу, одатле Кнез Михаиловом до Двора и ту да се протестује. Рачунали смо, да ћемо дотле већ бити помогнути и ђацима осталих школа, а на Теразијама и трговачким помоћницима.

Као сад да гледам: Иван Ратковић, онда правник, сада адвокат у Ужицу, дохвати једну дугу прљаву метлу, диже је као заставу, мала врата бише отворена, и наша се, у том тренутку не

¹) Др. Милан Гавриловић.

тако јака група нађе на улици. Уз непрекидне и силне узвике „Живео Устав“ (и Ивана Ратковића с оном метлом: „Овим ћемо очистити министарске фотеље“), кренемо из Караџићеве у Кнез Михаилову, а одатле преко Теразија ка Двору. Између Теразиског кварта (данашње министарство правде) и атељеа М. Јовановића (данашњи Колосеум) већ је био постављен кордон жандарма с једним писаром. Жандарми нас кундацима почеше заустављати, не сувише грубо. Ми застадосмо. Настаде звиждање, добацивање, узвици „живео Устав“, и одједном полетеше каменице на жандарме. Сећам се врло добро да сам се у том тренутку нашао лице у лице с једним старијим високим жандармеријским наредником. Он није имао пушку, већ као и писар само револвер. Једна каменица прелете преко моје главе и удари га посред лица. Ни макнуо се није. Само је с времена на време рукавом брисао крв.

Овај кордон жандарма није био много јак, али је ипак успео да нас задржи. И тако ми не доспесмо до Двора. Мислим да нам гомила до овог тренутка није била много порасла. Она је порасла кад смо се после тога повлачили ка средини Теразија и даље у Кнез Михаилову улицу.

2. Ватрогасци су били изведени, мислим око пет сати. Ја сам у том тренутку био ту негде око Варошког суда. Ништа нису постигли; очисте пред собом оно мало простора докле бије млаз воде,

а ми сви и даље стојимо, изван домашаја шмркова, смејемо се, додацујемо, грдимо, нарочито кад се чуло да је из двора наређено да нас шмрковима растерају. Тек потом су из побочних улица почеле избијати групице жандарма.

3. Ја лично први метак сам чуо од оне групе жандарма која је из Управе кроз Караџићеву улицу избила на Кнез Михаилову. Ту код Ђукановића погинуо је, чини ми се, и пок. Крстић (мислим да сам му име упамтио), ђак Трговачке школе, ако се не варам.

4. Војска је изишла пред вече. Чело колоне је стигло отприлике до средине данашње Академије наука. Ту је било толико загустило од света да се даље није могло. Чим је колона стала, официр који је јахао на челу (мислим један мајор), саже се напред, и у тишини која завлада упита врло уљудно, готово пријатељски: „Молим вас, браћо, где су господа великошколци?“ „Ево нас“, узвикнусмо нас пет шест, колико нас је стварно у том тренутку и било пред њим у оној маси. „Молим вас, господа великошколци, обрати се он нама, саветујте свет да се разиђе. Војска није полиција, војска мора да пуца у месо!“ На то се заори: „Живела војска!“. Он покуша поново да нас убеди, али маса му просто не даде да говори. Чим што заусте, из стотине грла се на мах разлегне: „Живела војска! Живела војска!“ Имао сам утисак да и војска и полиција без убеђења бране

режим који је већ био умро у души народној, и што је било фатално за династију Обреновића, умро неосетно.“

XV. — ЧАРИКОВЉЕВИ МЕМОАРИ.

Чариков, који је био руски посланик у Београду од 1901 до 1903, умро је 1930. Одмах после његове смрти, 1931, објављене су његове успомене на енглеском језику, под насловом : „Glimpses of high politics“. У тим успоменама, Чариков говори мало о свом бављењу међу нама, иако је био сведок за нас тако важних догађаја као што су били октроисање Устава од 1901 и мајска завера од 1903. Из његовог казивања једва да ће се моћи извући што интересантнога за нашу историју.

Своју мисију у Београду Чариков је почео не може бити успешније. Он је дошао за руског посланика одмах после смрти краља Милана, када се краљ Александар био потпуно предао Русији из захвалности, што му је она ишла на руку да се ожени Драгом Машин. Ради Драге Александар је био готов на све уступке Русији, и задатак Чарикова састојао се у томе да се том краљевом готовошћу користи што више може. По његовом савету, Александар је довео на владу радикале, који су важили за руску странку, и да би и њима и Русима дао што чвршћа јемства, октроисао је један Устав који је, поред свег свог конзерватизма, чинио

лични режим немогућим. Успех Чариковљев био је потпун, или бар је такав изгледао.

Уједанпут све је дошло под питање услед т.зв. „лажног порођаја“ краљице Драге. После тог догађаја, Драга је била осрамоћена и у Србији и на страни као жена која се правила трудном иако то није била, и која је може бити чак намеравала да туђе дете подметне као своје. Александар је одбијао све те гласове као просту клевету, али и он сам увиђао је да је Драгин углед упропашћен. Да би јој углед повратио, он није смислио ништа боље него да замоли руски двор да га прими заједно с Драгом. Примљена од руског цара и царице, Драга би показала свету да и поред лажног порођаја није изгубила своје место у дворском свету. Њени противници не би више могли говорити о њеном „скандалу“, кад тај скандал не би постојао пред тако строгим судом као што је био суд руске дворске етикете.

Чариков је био начисто с тим да се Александар предао Русима само због Драге, и да му стога Руси морају попуштати у свему што се тиче Драге, ако су ради да га задрже под својим утицајем. Он је писао својој влади да би Александрову молбу ваљало усвојити, — и пут нашег краљевског пара изгледао је готово свршена ствар. Али баш кад су Александар и Драга требали да пођу на пут, из Петрограда је стигла вест да се њихов пријем на руском двору одлаже. Уствари,

то је значило да руски двор не жели имати посла с Драгом. Одкуда овај обрт у његовим расположењима? Чариков га приписује „неодговорним женским утицајима“. Други један руски политичар, Вите, вели у својим мемоарима да су црногорске принцезе на руском двору радиле против Драге; иза њих по свој прилици стајао је њихов отац, кнез Никола, стари такмац Обреновића. Обавештена од црногорских принцеза о Драгиној прошлости која није била сјајна, руска царица успротивила се да такву жену прими као гошћу, и руска дипломатија била је немоћна да њен отпор савлада.

Краљ Александар разгневио се као можда никада кад је чуо да од пута у Русију нема ништа. Први јед искалио је на Чарикову, који је одједанпут од најутицајнијег дипломата на српском двору постао најмање утицајан. Да би се осветио Русији за увреду која је по његовом мишљењу била нанета њему и Драги, Александар је крајем 1902 отерао радикале с власти и покушао да се у спољашњој политици опет приближи Аустрији. Баш у то време у Србију долази руски министар спољашњих послова граф Ламсдорф лично. За његов долазак било је неколико разлога. У Петрограду и у Бечу бојали су се да Србија и Бугарска не изазову идућег пролећа догађаје у Македонији, и Ламсдорф је имао да покуша свим својим ауторитетом уздржати краља Александра и кнеза Фер-

динанда од сваке авантуре. Поред тога он је имао да лепим речима изглади непријатан утисак који је на Александра и Драгу учинило одлагање њиховог пута у Русију. Ови разлози били су познати у политичким круговима још у време Ламсдорфова доласка. Чариков помиње један разлог који тада није био познат. Ламсдорф је, по његовим речима, имао да се увери сам на лицу места, каква је управо наша унутрашња ситуација, која је после Александрова раскида с радикалима изгледала критична.

Ламсдорф је примљен од нашег краља у Нишу. Чариков, који је у то време лежао болестан, није ишао с њим у Ниш, али његов секретар, који је пратио Ламсдорфа, причао му је после, да Драга није начинила на Ламсдорфа добар утисак. О Драги ширили су се на руском двору противречни гласови; Ламсдорф је, јамачно, имао између осталог задатак да је сам лично оцени. Могло се унапред рећи да ће Драга рђаво изгледати у очима тог руског дворанина-бирократа. Она никада није умела да се понаша као краљица; овога пута, љута на Русију, па због ње и на Ламсдорфа, она је још јаче испољила своју простоту но иначе.

Одлазећи из Србије, Ламсдорф је оставио Чарикову ова упутства: Не мешати се у унутрашње послове Србије, али пазити да њена спољашња политика остане у потпуном складу с руском политиком. На први поглед, руско немешање у

унутрашњу политику Србије могло је изгледати повољно за Александра, као знак да Русија не намерава да се солидарише с радикалном опозицијом против њега. У ствари Ламсдорфова упутства нису ишла толико Александру у прилог колико је изгледало. Завађен готово са свима странкама у земљи, Александар у својој осамљености осећао је неодољиву потребу за потпором једне стране силе. Њему није било довољно што се Русија неће мешати у нашу унутрашњу политику и неће подржавати против њега радикале. Њему је требало да га Русија баш у унутрашњој политици подржава, и то онако без устручавања као што је Аустрија његовог оца подржавала. И зато кад од Русије није могао добити ништа боље од њене неутралности, он је продужио покушаје приближавања Аустрији, нудећи јој више или мање све, — чак и обнављање тајне конвенције од 1881. Али Аустрија је још мање него Русија била расположена да се за њега залаже.

Ламсдорфова упутства, у углађеној дипломатској форми, значила су руско напуштање Александра. Његова политика имала је два главна циља: израдити Драги да и на страним дворовима буде примљена као краљица, и сузбити у земљи радикале, који су били сметња утврђивању личног режима. Ни у једном од ова два посла Русија није хтела ићи на руку Александру.

Ламсдорфова упутства Чариков је извршио сувише дословно. Он је видео да Александар, долази у све тежи положај, и да се нешто спрема чак против његова живота. Он је све то јављао у Петроград, али Александру није говорио ништа, јер то би се могло тумачити као мешање у унутрашњу политику Србије, које му је Ламсдорф забранио. Пред мајску заверу, Чариков је био свестан катастрофе која се спрема, и опет зато остао неутралан посматрач. Доводећи у везу Ламсдорфова упутства и Чариковљево држање, човек има утисак да је Александра, после његова раскида с радикалима, Русија оставила сама себи.

У нашој историји XIX века пад наших владалаца, као по некој фаталности, дешава се у време њихових рђавих односа с Русијом. Милош пада онда кад покушава да се помоћу Енглеске ослободи руског протектората. Карађорђевић пада када се одваја од Русије и приближује Аустрији. Михаило није оборен него убијен, али на неколико месеца пред своју погибију и он је био покварио с Русијом, и то је без сумње могло дати куражи његовим противницима. Милан пада у јеку свог сукоба с Русијом, и најзад његов син, уочи своје погибије, губи потпору Русије, која се повлачи у строгу дипломатску неутралност.

РЕГИСТАР

(Римске цифре означавају књигу, а арапске страну).

Абдул Хамид II 198. — III 50, 203.

Авакумовић Јован I 196, 198, 200, 201, 304, 305, 307, 327, 332, 334, 335, 378, 379, 381, 382, 387, 389, 390. — II 3, 5, 6, 63, 64, 66, 147, 418. — III 23, 121, 141, 142, 214, 215, 217, 265, 274, 306, 345, 349, 355, 356.

Аврамовић Михаило II 214, 294.

Адем Зајим III 208, 209.

Алавантић-Милинковић Радомир II 424, 453, 509, 517, 519. — III 237—241, 360.

Александра, принцеза од Шаумбург-Липе III 365.

Александар III, цар руски, I 290. — II 50, 51, 125, 469.

Алексијевић Димитрије II 509.

Алимпих Душан II 286, 290.

Амвросије митрополит II 129, 130, 190—192.

Ана, кнегиња црногорска II 233.

Андоновић Јеврем II 16, 46, 86, 146, 147, 208, 229, 246—248, 256, 259, 262, 388, 407, 418, 419. — III 23, 121, 141, 142, 274, 306.

Анђелић Живко II 407, 422, 428—431, 433—435, 501, 504—514, 516, 517.

Анђелковић Миливоје III 366.

452 ВЛАДА АЛЕКСАНДРА ОБРЕНОВИЋА

Антић Анта III 344, 353, 356.

Антонић Василије III 311, 316, 330.

Антоновић Настас II 425, 497—499. — III 7, 73, 75, 91, 100, 279, 280.

Атанацковић Јован II 310. — III 132, 351, 352, 355.

Бадемлић Риста II 407, 425, 481, 497—499.

Балугџић Живојин II 10.

Барјактаровић прота Милоје I 64.

Батенберг кнез Александар II 124, 467.

Бацковић Марко II 225, 226. — III 90.

Белимарковић Јован I 192, 196, 298—300, 302, 303, 334, 335, 341, 434, 435. — II 228, 262. — III 330.

Белчев I 144, 145.

Беџхот II 150.

Блазнавац Миливоје III 413.

Богичевић Антоније I 335, 341, 384, 386.

Богичевић Милан I 406.

Богосављевић Адам I 64. — III 428.

Бољетинац Иса III 206, 207, 209.

Бонту III 187, 214.

Бошковић Јован I 306, 307, 309.

Бркић Милан II 221, 222, 224, 225.

Буковац Влахо III 44, 63.

Бутењев II 380.

Васиљевић Алимпије I 237.

Васић Драгиша III 290, 292, 297.

Васић Милош III 17, 200, 201.

Векерле I 130.

Велимировић Јеврем III 200.

Велимировић Пера I 290, 395, 434. — II 175. — III 200, 263, 265—269.

- Величковић Живојин I 197, 304. — III 303.
Вељковић Војислав III 3, 214, 215, 217, 220, 222, 227, 266.
Вемић Велимир III 369.
Веселиновић Јанко II 401.
Весић Иларион II 130.
Веснић Миленко I 389.
Видаковић Сава II 509, 510.
Влајић Дамјан II 237.
Вујић Михаило I 93, 97, 123—125, 131, 176, 186, 368, 371—373, 375—377, 396, 398, 405, 409. — II 33, 175, 176, 209, 211, 231, 234, 416, 478—481. — III 69, 88, 100, 187, 190, 191, 193, 198—200, 202, 206, 208, 219, 227, 229, 239, 244, 246—251, 253—257, 259, 262, 263, 275, 308, 360, 374.
Вуковић Гавро II 479.
Вуковић Павле I 185.
Вучић Тома I 391. — III 429.

Гавриловић Др. Милан III 442.
Гагарин кнез I 319.
Гарашанин Илија III 416, 428, 429.
Гарашанин Милутин I 205—207, 210, 211, 213, 214, 237, 238, 258—263, 273, 280, 309, 325, 327, 319, 360, 393, 394, 396, 406, 408. — II 3, 4, 5, 12, 100, 101, 170—172, 255, 453, 489, 510. — III 430.
Генчић Ђорђе II 229, 418, 419, 447, 449, 450. — III 4—8, 54, 55, 57, 58, 60, 344, 345, 349, 353, 355, 356, 360, 367.
Гершић Глиша I 176, 198—200. — II 55, III 160.
Гирс I 160.
Голуховски гроф II 139—142, 228, 370, 378, 440, 442—445, 458, 520, 522. — III 2, 32, 39, 66, 318, 348, 349.
Грабов II 430—433, 518. — III 38, 52, 123, 211, 229.
Греков II 362.
Грол Милан III 222, 342.

Грујић Борислав III 366.

Грујић Јеврем II 429.

Грујић Сава I 162, 186, 189, 257, 266, 299, 303, 334, 357,
266, 299, 303, 334, 357, 398—401, 406, 409, 410, 412, 419,
425, 434. — II 4, 9, 10, 43, 63, 152, 153, 156, 181, 232,
426, 439. — III 69.

Давидовић Љубомир III 214.

Данев III 193, 322—325.

Данић Јован II 498.

Данић Риста I 237, 238.

Денић Павле III 291.

Димић Михаило II 422, 424, 428, 453.

Димитријевић Драгутин III 350, 353, 356, 364, 365, 372.

Динић Коста II 54, 54.

Дионисије митрополит II 128, 196.

Докић Лазар I 249, 299, 339, 360, 361, 362, 378, 394—399, 401,
402, 404, 406, 409, 434. — II 100, 173, 239.

Домановић Радоје III 223, 299, 342.

Дреновац Арса I 171.

Думба Константин III 295.

Дучић Нићифор I 147.

Ђаја Јован I 3, 100, 128, 187, 189, 190, 199, 200, 206, 207, 221,
271, 272, 279, 280, 284, 289, 293, 424—432, — II 58, 449,
156, 165, 181, 218, 256, 257, 451, 452. — III 69, 191—193.

Ђаковић Сима II 51, 53, 55.

Ђорђевић Андра II 7, 16, 31, 32, 276, 278, 285—287, 399. — III
54, 302, 303, 330, 336.

Ђорђевић Владан I 157, 162. — II 37—39, 41, 132, 197, 199,
228—230, 245, 248 250, 252—262, 264, 268, 270, 272—274,
277, 285, 307—312, 318, 319, 322, 325, 327, 331, 332, 334

—337, 339, 341, 344, 347—351, 353—356, 368, 362, 363,
365—368, 370, 374—381, 384, 385, 387—390, 394—398, 401,
402, 404, 463, 431, 458, 460, 462, 473—478, 483—494, 496,
497, 501, 506, 507. — III 1, 3, 19, 52, 54, 55, 57, 70, 72,
74, 75, 80, 86, 87, 90, 93, 102, 103, 130, 140, 148, 149, 161,
170, 171, 205, 228—230, 269, 274, 330, 355, 374.

Ђорђевић Глиша I 421—424.

Ђорђевић Јован I 328.

Ђорђевић Михаило I 186. — II 50, 62, 185, 389.

Ђурић прота Милан I 67, 185, 435. — II 54, 408, 424, 451, 453,
455, 457.

Ерентал II 441.

Жадовски II 355, 356, 359, 379, 280, 401, 402.

Живановић Живан I 204, 234, 336, 433, 434. — II 162, 263, 294,
299, 307, 310, 311, 420. — III 10.

Живковић Љубомир I 352. — II 403, 408, 424, 425, 439, 451,
453—455, 457, 463. — III 119, 214, 215, 217, 220, 227, 234,
245 253.

Жујовић Алекса II 51.

Жујовић Јован III 229.

Здравковић Стевн II 7, 8.

Зичи граф Евгеније III 93, 94.

Змај, Јован Јовановић III 342.

Ивковић Таса I 423.

Игњатијевић граф I 137, 160. — III 323.

Игуманов Симо I 147.

Извољски III 34.

Илић прота Алекса II 494, 496.

Илић Драгутин I 130.

Илић Стеван III 294, 295.

Инокентије митрополит III 13.

456 ВЛАДА АЛЕКСАНДРА ОБРЕНОВИЋА

Јанковић Младен I 282.

Јездић Коста I 345.

Јовановић Алекса III 14, 17, 19, 22, 67, 75, 80 82, 86 - 88, 92, 252.

Јовановић Јован Ж. I 103, 171.

Јовановић Лазар II 16, 46.

Јовановић Љубомир I 429.

Јовановић-Чупа Љубомир II 287.

Јовичић Јовица III 366.

Јосевац Маринко I 220.

Калај I 148. — II 168, 169, 334, 374. — III 236, 348, 349.

Калноки граф I 127, 130, 131, 133, 134, 141, 142, 145, 147, 404, 405, 407, 408.

Каљевић Љубомир II 236.

Каменчић Љубомир III 290.

Карађорђевић Александар II 176. — III 427.

Карађорђевић Алексије II 510, 517.

Карађорђевић Петар I 290, 435, 436. — II 20, 52, 55, 65, 240, 343, 354, 356, 404, 422, 423, 433, 434, 459, 510, 517, 518.
— III 64, 67, 71, 190, 236, 237, 241, 345—348, 367, 368, 391, 395, 400, 401, 450.

Кари I 93, 94.

Карић Владимир I 158, 162, 166—169, 306.

Кастриљо де III 435, 436.

Каталани II 39.

Катарџи Александар II 183.

Катић Димитрије I 71, 72, 80, 95, 171—173, 185, 189, 220, 223, 289, 334, 401. — II 152. — III 431.

Каћански Стеван I 129.

Клерић Љубомир II 175.

Кнежевић Ђура II 406—408, 410, 422—424, 428—431, 435, 452, 453, 508, 509, 512, 513, 515—517.

Книћанка Лена I 260—262.
Ковачевић Љубомир III 251.
Ковачевић Петар II 422, 424, 453.
Коле III 123—125.
Комаров I 160.
Констан Бенжамен II 178.
Константиновић Александар III 200, 201, 229, 314.
Ксенија, кнегињица црногорска II 233, 234.
Костић Љубомир III 364, 366.
Костић Петар II 365.
Крезовић Димитрије II 423—425, 433—435, 453.
Крстић поп Стојан I 163.
Куен Хедервари III 317.
Кујунџић Милан II 258.
Кундовић Влизар I 198.

Лабуле Едуар II 178.
Лазаревић Лазар III 16.
Ламсдорф граф III 260, 261, 311—316, 330, 447—450.
Лацковић Стеван II 430.
Лешјанин Љубомир III 3.
Лешјанин Милојко I 237.
Лобанов кнез II 125.
Лозавић Сима II 7, 8, 16, 289, 294, 295, 310, 311, 418, 420.
Лукић Никола II 406.
Луковић Стеван III 222.
Луњевица Никодије III 133—137, 220, 231, 232, 332—335, 340,
341, 371, 372.
Луњевица Никола III 12, 37, 220, 227.
Луњевица Никола II 371, 372.
Луњевица Панта III 12.

Максимовић Пера I 398.
Мале Албер I 415.

- Мамулов II 431.
 Мансуров Павле II 356. 457—459, — III 25, 26, 35, 36, 38, 39, 211.
 Марија, принцеза грчка II 483.
 Маринковић Димитрије II 221, 489. — III 102, 116, 235.
 Маринковић Милован I 400.
 Маринковић Павле III 63, 102, 103, 115, 116, 193, 200, 216, 255, 311, 331.
 Мариновић Јован II 490.
 Марио Еразмо I 84.
 Марковић Јеврем II 421.
 Марковић Јелена I 260—262. — II 409, 500.
 Марковић Младен II 451.
 Марковић Светозар I 91, 225. — II 62, 347. — III 401, 402.
 Маршал А. В. I 85, 96, 97.
 Маршићанин Божо III 131, 281, 284, 285, 288, 290, 291, 331.
 Машин Александар III 359, 361, 367, 371—373.
 Машин Драга II 83, 154, 233, 235—237, 241, 388, 481, 501, 503, 504, 514. — III 1, 3, 6—8, 11, 12, 14, 15, 20, 23, 25—30, 32—35, 37—47, 49, 50, 54, 55, 57, 60—64, 71, 92, 96, 97, 101—103, 108, 109, 122—137, 185, 200, 202, 203, 212, 225, 231, 236, 242, 243, 260, 261, 291, 292, 314, 317, 319, 320, 329, 331, 332, 333, 335, 336, 339, 341, 324, 356, 359, 362, 369, 370, 415, 441, 445, 446, 448.
 Мелентије, митрополит II 128, 129.
 Методије, митрополит II 128, 129.
 Мијатовић Чедомиљ II 7, 8, 15, 16.
 Миленковић Таса II 518.
 Милетић Радован I 282.
 Милић Љубомир III 371, 372.
 Милићевић Михаило II 376.
 Миловановић Милан Гр. III 356.
 Миловановић Милија I 80.
 Миловановић Милован I 285—287, 320, 321, 380, 388. — II 25, 92, 175, 402. — III 69, 100, 115, 185—187, 217—219, 247.

- Милојевић Милош I 147, 164.
Милоје пандур I 321, 322, 425.
Милојковић Радивоје I 196, 325. — III 356.
Милосављевић Светозар I 398—400, 420.
Милошевић Раша I 381, 398, 433.
Минчовић I 144.
Мирко, кнежевић црногорски в. Петровић, кнежевић Мирко.
Митровић Милорад III 342.
Михаило, митрополит I 60, 62, 65, 126, 128, 135—138, 140, 252
— 254. — II 3, 12, 122, 284. — III 390, 397.
Мишић Петар III 358, 366, 367.
Мишковић Јован I 415. — II 173—175, 181, 208, 209. — III 4
5, 61, 62, 65.
Мола Зека III 208, 209.
Морфов II 358.
Мостић Милан II 436. — III 216, 254.
Мујчиновић III 209.
Муравјов граф II 356, 364, 439, 440.
Наумов II 358.
Наумовић Михаило III 363.
Начовић III 323, 224, 327.
Недић Љубомир I 416.
Нелидов II 476.
Ненадовић Јаков II 52, 55, 451, 510. — III 236, 237, 239, 346,
347.
Нешић Боривоје III 7, 8, 54.
Нешић Димитрије II 7, 15.
Никола, кнез црногорски I 290. — II 58, 133—135, 147, 148,
189, 225, 230—234, 363, 364, 375, 402, 404, 433, 434, 479,
480, 481. — III 199—201, 213, 348, 391, 447.
Никола II, цар руски II 10, 125.
Николајевић Светомир I 142, 164, 165, 214, 246, 247, 406. —
II 6—8, 16—19, 21, 22, 25, 28, 29, 32, 33, 35, 36, 42, 44
— 50, 56, 67, 469—473. — III 264, 269, 374.

Николић Андра I 176, 198, 199, 398, 409, 424 — II 175. — III 35.

Николић Влајко II 407, 422, 424, 426—429, 432, 453, 516, 517.

Николић Димитрије III 363, 371, 372.

Николић Др Ђока II 451, 452, 496, 497.

Николић Никола III 288.

Нинчић Арон II 169.

Новаковић Алекса III 345, 349, 351, 355.

Новаковић Ђорђе II 52, 55, 453.

Новаковић Стојан I 149, 156—158, 162, 169, 408. — II 3—5, 45, 47, 77, 88—94, 96—101, 122—125, 131, 132, 133, 135, 136, 138, 140—147, 151—154, 158—162, 165, 167—170, 172, 180, 182, 192, 200, 204—207, 211, 217, 221, 228, 245, 246, 254, 255, 287, 325, 352, 368, 375, 382, 482. — III 68, 102, 105, 115, 260, 261, 262.

Обреновић, краљ Александар I 133, 141, 160, 207, 230, 231, 235, 237, 248, 257, 265, 268, 270, 290, 292, 339, 340, 342, 343, 345—349, 352—357, 359, 361, 363, 397, 401, 402, 403, 405, 407—412, 416—420, 434, 436. — II 1, 2, 4—6, 9—11, 14, 15, 18, 21, 25, 27, 36, 38—41, 47—52, 58, 61, 63, 67, 70, 78—88, 90, 92, 93, 95, 96, 100, 133, 134, 143, 153—156, 158, 161, 165—169, 170, 173, 175, 179, 182, 184, 189, 208, 217, 219, 220, 228—238, 240, 241, 243, 245, 247—251, 256, 258, 264, 266—268, 335, 343, 344, 348, 352—357, 362, 370, 371, 376, 381—388, 391, 393, 394, 396, 400, 402—405, 409, 419, 422, 424, 426, 444, 445, 446, 458, 461, 465, 473, 474, 478, 479, 481—485, 487, 501, 504—509, 511, 514, 515, 518, 520, 521, 522. — III 1—3, 5—8, 10, 11, 16—18, 21, 24—44, 46, 47, 50, 52, 53, 57—62, 65, 68—72, 74, 82, 89, 91—93, 95, 96, 98—103, 105—109, 112, 113, 115, 116, 118, 120, 121, 122, 124, 125, 127, 129—133, 136, 137, 144, 154, 185, 190, 197, 199—203, 211, 212, 213, 215, 220—222, 225, 226, 231, 233, 234, 236, 237, 239—245, 248, 252, 255, 257,

258, 260—262, 269, 270, 272, 274, 276, 279, 288—292,
296, 309, 311, 312, 315—319, 324—329, 331—344, 353, 356,
357, 359, 361, 368—370, 372, 374—378, 388, 402, 411, 414,
426, 428, 445—448.

Обреновић Јован III 318.

Обреновић краљ Милан I 1, 60, 62, 65—90, 109, 125—128, 135,
—138, 140, 141, 143, 144, 148—150, 163, 171, 172,
183, 187—190, 192, 206, 208, 223, 225, 226, 230—235,
237, 238, 240—272, 278, 281, 289—297, 336, 337, 349—362,
391, 397, 403, 404, 406, 408, 412, 416, 422, 425, 427, 430,
431. — II 1—7, 9, 10, 11, 14—20, 22, 23, 25, 27—30, 35,
40, 41, 45, 47—50, 51, 56—58, 67, 68, 70, 76—87, 91,
92, 95, 96, 100, 123, 152, 154, 156, 166—168, 175, 178,
179, 181—184, 192, 198, 199, 219, 220, 227—230, 232, 234,
235, 237—239, 242, 244—253, 258, 266—268, 310,
312—318, 320, 322, 232, 334, 340—344, 350—352, 353,
355, 357, 359—364, 370, 373, 376, 377, 381, 383, 387, 391,
392, 393, 394, 396, 402—412, 414—417, 419, 422—427,
430—433, 436, 438—447, 450, 452, 454, 457, 460—462,
464, 466, 467, 470—472, 482,—484, 487, 488, 491,
492, 499—508, 510—516, 418, 520—522, 524. — III 1
—3, 6, 10, 11, 13, 16, 18—25, 31, 33,—35, 38, 40, 50—
56, 58, 64, 67, 69, 71, 72, 74, 75, 81, 82, 85, 87, 89, 91—
99, 101, 103, 105, 107, 118, 119, 166, 181, 200, 201, 202,
234, 236, 242—246, 271, 279, 330, 338, 339, 340, 375, 383,
384, 386, 387, 389—391, 400—402, 410, 411, 413—415, 425—
428, 439, 445, 450.

Обреновић, кнез Милош I 139, 159, 173. — II 71, 177, 382, 383,
391. — III 318, 383—387, 404, 407, 408, 413, 427, 450.

Обреновић, кнез Михаило I 62, 63, 80, 159, 192, 271, 391, 435.
— II 31, 141, 151, 174, 230, 249, 268, 272, 346, 383, 408,
409, 422, 466. — III 82, 328, 342, 356, 363, 383—387, 389,
392, 394, 396, 397, 405, 409, 410, 413, 416, 426, 428, 450.

Обреновић, краљица Наталија I 190, 230—233, 235, 236, 238,
241, 244, 250—257, 259, 260, 262—266, 268, 270—275,

462 ВЛАДА АЛЕКСАНДРА ОБРЕНОВИЋА

277, 278, 279, 284, 287—290, 293, 294, 296, 297, 350—355,
357, 359, 360, 362, 403, 406, 414, 416, 419, 426, 431, 432.
— II 2—4, 17, 40, 65, 66, 79, 80, 82—87, 90—96, 123,
151—155, 162, 166,—168, 178, 179, 181—186, 227, 231,
232, 234—237, 239, 241, 248, 249, 426, 482. — III 1, 24,
26, 33, 37, 45, 46, 58, 59, 71, 123, 214, 296, 297, 330, 333,
400, 435, 436, 440, 441.

Обреновић, краљица Драга в. Машин Драга

Павићевић Иван II 453, 455, 457, — III 214, 215,

Павловић Ђорђе I 237.

Павловић Милован II 7, 8. — III 16, 264, 326, 330, 368, 370—
372, 374.

Павловић Милорад III 342.

Павловић Сима I 274, 277.

Панајотовић Петар III 365, 366.

Пандуров II 365.

Паприков III 321, 322.

Пашин Никола I 133, 136—144, 160, 186—190, 195, 196, 209,
255, 266—268, 271, 272, 279, 281, 283, 290, 299, 300—
305, 307, 317—319, 321, 322, 337, 359, 360, 388, 396,
398, 399, 401, 407—411, 419, 425, 426, 433—435. — II
10, 15, 42, 43, 81, 85, 155, 157, 165, 166, 174, 176, 179,
180, 183, 217—220, 257, 258, 407, 424, 426, 427, 432, 433,
438, 441—457, 462, 463, 482, 498, 499, 514, 520, 521. — III
62, 67, 69, 119, 163, 223, 235, 236, 253—255, 256, 259, 266
267, 345, 429, 430.

Пачу Лазар I 190.

Персијани I 303, 305, 319.

Петров Рачо III 323, 324.

Петровић Бранко I 127, 433, 434.

Петровић Вукашин I 396, 406. — II 16, 33,—35, 61, 72, 73,
76, 77, 78, 84, 86, 91, 101, 102, 248, 321, 323, 226,

- 328, 339, 341, 242, 343, 389, 420, 431, 521. — III 4—10,
15, 55, 346, 347.
- Петровић Ђорђе III 232.
- Петровић Лазар III 92, 93, 94, 241, 242, 245, 357, 358, 361, 368
—370, 372.
- Петровић, кнежевић Мирко III 200, 201, 314, 315, 316, 318, 320,
334, 335.
- Петровић Настас III 217.
- Петровић Христина III 126, 128, 134, 135, 136.
- Петронијевић Милош III 93, 336.
- Пироћанац Милан II 20. — III 104, 115.
- Поповић Алекса II 460.
- Поповић Богдан III 222.
- Поповић Дамјан III 350, 251, 356, 359, 362.
- Поповић Лазар II 425. — III 104, 115.
- Поповић Михаило, мин. финансија III 185—190, 273.
- Поповић Михаило. нар. посланик, I 198, 200. — III 217.
- Поповић Риста I 171 185. — II 8, 9.
- Поповић Стеван Д. II 87, 94, 102, 248, 339, 340, 342, 343.
- Поповић Стеван Р. I 93, 95, 96.
- Продановић Јаша III 222, 264, 342.
- Протић Миодраг III 90.
- Протић Коста I 192, 229, 249, 297, 337, 433.
- Протић Стојан I 190, 321, 339, 424. — II 149, 150, 257, 408,
424, 435, 436, 451, 453, 455, 457, 495, 498. — III 151, 216,
250, 254, 288, 289, 308, 345.
- Путник Радомир II 316, — III 271.
- Радев Симеон III 195, 196.
- Радовић Димитрије II 20, 279,
- Радојловић Радоје II 453.
- Рајовић Драгомир III 345, 349, 355.
- Ратковић Иван III 442, 443.
- Рашић Михаило I 343. — III 327, 328, 329, 336.

464 ВЛАДА АЛЕКСАНДРА ОБРЕНОВИЋА

Рибарац Стојан I 9, 197, 198, 200, 201, 205, 280, 304, 309, 312, 314—316, 318—321, 324, 325, 328, 329, 331, 332, 334, 335, 359, 382—386, 388—392, 394, 396, 435. — II 3, 19, 22, 46, 63, 64, 66, 67, 146, 208, 229, 246, 247, 257, 261, 262, 264, 418. — III 23, 116, 121, 141, 142, 214, 215, 217, 227, 228, 265, 274, 306, 430.

Ризов I 146.

Ристић Ђорђе III 366.

Ристић Јован I 59, 127, 128, 135—137, 140—142, 147, 160, 188, 191—194, 196, 202, 204—206, 218, 234, 248, 249, 253, 258, 259, 260, 262, 266, 268, 270, 271, 279, 280, 284, 290, 291, 298—303, 317, 318, 324, 332, 334, 335, 337, 340—342, 344, 347, 362, 393, 402, 419, 420, 422, 423, 433—435. — II 3, 5, 6, 12, 146—148, 157, 159, 169, 176, 178, 197—199, 208, 229, 246, 256, 258, 260—267, 420, 421, 487. — III 356, 397, 409, 428, 430.

Ристић Михаило I 147, 162

Ружић Добра II 52, 54, 55, 511

Романос II 376.

Симоновић Александар III 59.

Сарафов Борис III 194—196, 198, 199, 211.

Сибила, принцеза хесенска II 482.

Симић Василије II 421, 424, 425, 431.

Симић Ђорђе II 6—9, 11, 13—15. — II 88, 89, 93, 139, 144, 173—180, 182—184, 189, 191, 197, 199, 200, 202, 204—206, 208, 209, 211, 212, 215, 217, 218, 227—231, 234—239, 243, 245, 246, 257, 314, 352, 354, 357, 358, 368, 375, 382, 402, 473—475, 477—481. — III 4, 35, 87, 100, 105, 374.

Симић Светислав III 198, 199, 211, 214, 215, 219, 222.

Симић Стојан II 176.

Синесије владика I 154.

Скерлић Јован III 222, 342.

Сњегирев III 123—127.

- Соларовић Леонида III 6, 16, 18.
Солзбери лорд II 125.
Срећковић Панта I 147.
Срећковић Михаило III 4, 5, 81, 82.
Стамболов I 138, 141, 148—145, 159, 161. — II 131, 132, 200, 204, 248. — III 194.
Станојевић Аца II 52, 58, 59, 424, 454. — III 224, 256.
Станојевић Драгиша II 253, 451.
Стевановић Никола III 140.
Стефановић Ђорђе II 62, 63. — III 10.
Стид Викем III 348.
Стоилов II 200, 202, 203, 475. — III 194.
Стојановић Димитрије II 266.
Стојановић Љубомир III 214, 222, 279.
Стојановић Марко II 500.

Тајсић Ранко I 80, 103, 120, 171—174, 185, 270, 289, 323, 392, 393, 398, 399. — II 51, 53, 54, 55, 58, 59, 224—227, 363, 423, 424, 426, 451, 452, 453, 455. — III 80, 355, 431.
Таубе II 431, 494, 501, 503, 504. — III 38.
Таушановић Коста I 96—99, 131, 186, 189, 209, 212, 214, 216—218, 220, 221, 317, 319, 364, 398, 399, 400, 401, 421, —424. — II 43, 52, 55, 57, 58, 81, 156, 157, 165, 181, 218, 256, 257, 408, 424, 432, 433, 438, 441—446, 451, 454, 455, 462, 464, 498, 499, 514, 520, 521, 523. — III 69, 234, 429.
Темел барон I 118—132, 404, 405, 407. — II 2.
Теодосије митрополит I 252, 253, 258, 354.
Тефик-паша II 371.
Теотокис 376.
Тодоровић Велимир III 264, 371.
Тодоровић Пера I 178, 177, 207—210, 226, 244, 245. — II 12, 149, 223, 253, 269, 447. — III 257, 277, 278, 324, 430.
Томић Јаша II 425.

466 ВЛАДА АЛЕКСАНДРА ОБРЕНОВИЋА

Туцаковић Тодор I 334.

Тудовић Димитрије III 267.

Ђирић Илија I 340, 341, 343, 361. — II 256, — III 5, 330.

Урошевић Антоније II 422, 453.

Федора, принцеза саксен-мајнингенска II 482.

Фердинанд, кнез бугарски I 140, 141, 145. — II 133, 188, 200, 362, 363, 374. — III 62, 200, 321, 322, 448.

Фирмилијан, архимандрит и владика II 192, 362, 365—367. — III 65, 192, 193, 205, 207.

Фор Феликс II 489.

Франасовић Драгутин I 237, 360, 409, — II 94, 100, 101. — III 4.

Краља Јосиф цар I 133. — II 228, 356, 364, 458. — III 97, 319, 322, 334.

Ферат-агић III 209.

Фејзуловић III 209.

Хакс Алфред II 296.

Хартвиг III 211.

Хаци Тома Никола III 345,—347, 349, 354—356.

Хорватовић Ђура I 237.

Хоскије I 107, 109, — 15, 106, 107.

Хрдличка II 430, 444, 446, 452, 458, 520—523.

Христић Артемиза I 240—243, 250, 349, 350, 352. — II 40,—42, 198.

Христић Љубомир I 343.

Христић-Обреновић Ђорђе I 243. — II 41.

Христић Коста III 91—94.

Христић Милан I 240—243. — II 511.

Христић Никола I 109, 110, 258, 325. — II 49—51, 61—64, 66, 69—72, 88, 89, 92, 151, 168, 166, 202, 254. — III 5, 10.

Хуњади граф I 271.

Џенић Ђорђе II 20.

Џинџар-Марковић Димитрије II 316. — III 3, 5, 82, 259, 263, 269
— 272, 274, 277, 278, 280, 291, 299, 303, 307—311,
315, 316, 326, 330, 331, 355, 361, 362, 368, 370—372, 374.

Џинџар-Марковић Марко II 428, 463.

Чариков III 98, 135, 210—212, 261, 262, 315, 445—447, 450.

Чебинац II 20, 43, 50—61, 66, 151. — III 355.

Шисл барон II 167, 442, 522.

Шнајдер II 209.

Шрамова Љерка II 23.

Шурдиловић Светозар II 221. — III 331.

Шчербина III 322.

